

จดหมายเหตุ

ประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้

ร.ศ. ๑๒๘

ของ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี

(โถ สุจริตกุล)

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๒

จดหมายเหตุ

ประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้

๔ ๒
ร. ศ. ๑๒๘

ของ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี

(โถ สุจริตกุล)

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๒

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) กำหนดงานวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๒ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส คุณหญิงเชิด อุดมราชภักดี ได้มาแจ้งความแก่เจ้าหน้าที่แผนกค้นคว้า กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรว่า ประสงค์จะจัดพิมพ์หนังสือเรื่องจดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายรายวัน ใช้พระนามแฝงว่า "นายแก้ว" รวมทั้งหมด ๑๒ ฉบับ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ กรมศิลปากรได้แก้ไขตัวสะกดการันต์บ้างเล็กน้อยเพื่อความเหมาะสม นอกจากนั้นได้รักษาให้คงไว้ตามเดิม และได้ตรวจค้นอธิบายชื่อต่าง ๆ เพิ่มเติมไว้ข้างท้ายด้วย อนึ่ง พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ได้ประทานคำนำอธิบายหนังสือเรื่องนี้ไว้ด้วยแล้ว

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งคุณหญิงเชิด อุดมราชภักดี ได้บำเพ็ญอุทิศแด่ มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) ผู้ล่วงลับไปแล้ว และกุศลที่ได้จัดพิมพ์หนังสือนี้แจกเผยแพร่ ขอจงเป็นปัจจัยดลบันดาลให้มหาเสวกเอก

พระยาอุดมราชภักดี ได้ประสบแต่อิฐคุณมนุญผลในสัมปรายภพตามควรแก่ฐานะทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๔ มิถุนายน ๒๕๐๒

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกเอกพระยาอุดมราชภักดีที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสนี้ คุณหญิงเชิดอุดมราชภักดีกับบุตรธิดาผู้เป็นเจ้าภาพปรารภจะพิมพ์หนังสือแจกเป็นที่ระลึกถึงเจ้าคุณผู้วายชนม์ไปแล้ว จึงได้เลือกเรื่อง "จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษใต้" ซึ่งพิมพ์ขึ้นไว้แต่ปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) อันเป็นเวลาล่วงเลยมาตั้งครึ่งศตวรรษจนหาอ่านไม่ได้ง่าย ๆ แล้วนั้น

หนังสือเรื่องนี้มีคำชี้แจงในคราวพิมพ์เมื่อ ร.ศ. ๑๒๘ ดังต่อไปนี้—

"จดหมายเหตุเหล่านี้ ความตั้งใจเดิมก็ชั่วแต่จะส่งข่าวแต่โดยย่อ ๆ มาลงในหนังสือพิมพ์ "ชวนหัว" เพื่อให้ผู้ที่อยู่ทางสวนจิตรลดาได้ทราบระยะทางที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารเสด็จประพาสหัวเมืองปักษใต้ แต่ครั้นเขียน ๆ ไปข้อความก็พิสดารขึ้นทุกที และจดหมายเหตุแต่ละฉบับก็ยืดยาวมากขึ้น ถ้าแม้จะลงใน "ชวนหัว" ก็จะต้องแบ่งลงไปคราวละเล็กละน้อย คงจะอีกนานกว่าจะได้ลงตลอด เห็นว่ากว่าจะได้รู้เรื่องราวตลอดก็จะเนิ่นไปมาก จะชักให้ผู้อ่านคอยเบื่อนัก และเรื่องราวที่เล่าก็จะไม่เป็นเรื่องสดเสียแล้ว จึงตกลงรวบรวมจดหมายเหตุเหล่านี้พิมพ์ขึ้นเสียในคราวเดียวเป็นเล่ม เพื่อจะได้จำหน่ายไปในหมู่ผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องอยู่ในส่วนพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชให้อ่านกันเล่นพอเป็นที่เพลิดเพลินในหมู่กันเองเท่านั้น"

“จดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้” นี้ไม่ได้กล่าวไว้ในแห่งใดว่าใครเป็นผู้แต่ง แต่ถ้าจะพิเคราะห์ดูก็จะเห็นได้โดยง่ายว่าเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมโอรส ฯ พระองค์นั้นเอง ทรงเขียนเป็นทำนองราชบริพารคนหนึ่งเขียนขึ้นโดยลงชื่อว่า “นายแก้ว” อันเป็นนามปากกาที่ทรงใช้ในเวลาต่อมาแม้เมื่อได้เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้วก็ดูเหมือนจะยังมีอยู่บ้าง ที่ทรงกล่าวถึงทูลกระหม่อมอันหมายถึงพระองค์ท่านเองก็เพื่อจะส่งเสริมรูปเรื่องให้เป็นไปในทำนองว่าเป็นของบุคคลสมมตที่ชื่อว่านายแก้ว ส่วนบุคคลอื่น ๆ ที่อ้างถึงในหนังสือนี้ถ้าเป็นจำพวกราชบริพารก็มักใช้ชื่อแฝง ผู้รับเสด็จมักใช้ชื่อจริงทั่วไป แม้จะมีอธิบายนามไว้ในหนังสือนี้แล้วก็เป็นการอธิบายสำหรับผู้อ่านในสมัยนั้น ส่วนผู้อ่านในสมัยนี้อาจไม่รู้ให้ถูกต้องได้ว่าใครเป็นใครทุกคนไป เช่น “ลุงอาจารย์” ที่อธิบายไว้ว่าหลวงบุรินวราษฐ์นั้น ผู้อ่านในสมัยนี้ก็คงเข้าใจว่าหมายถึงพระยาบุรินวราษฐ์ (ชวน สิงหเสนี) แต่ความจริงคือปลัดกรมจันซึ่งภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เลื่อนขึ้นเป็นพระยาอนุศาสนจิตรกรต่างหาก

อีกลักษณะหนึ่งที่น่าสังเกตก็คือว่า แม้หนังสือนี้จะได้เกิดขึ้นในเวลาหัวต่อแห่งการเขียนภาษาไทย ความคิดใหม่ ๆ กำลังท่วมเข้ามาจากอัษฎงคตประเทศอย่างล้นหลามจนเป็นความลำบากที่จะถ่ายความคิดและหลักการเหล่านั้นลงเป็นภาษาไทยที่บริสุทธิ์ได้ ผู้เขียนก็เลือกเอาทางสดวกพากันนำเอาคำฝรั่งเข้ามาใช้ปะปนเลอะเทอะ และผู้อ่านมาก

คนที่ไม่มีหลักในใจแน่วแน่ย่อมเห็นเป็นการเข้าทีที่จะเขียนหนังสือมีภาษาฝรั่งเข้ามาปะปน ส่วนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าในพระนามปากกาว่านายแก้วนี้ก็ดี ในที่อื่นก็ดี แม้จะได้ทรงทราบภาษาตะวันตกซ้ำซองไม่น้อยไปกว่าภาษาไทยก็ปรากฏว่าทรงพยายามเสมอที่จะทรงใช้ภาษาไทยที่บริสุทธิ์และไม่นิยมทรงทำ "เก๋" แบบนี้เลย จริงอยู่ในบางแห่งเราอาจเห็นได้ว่าท่านต้องทรงดัดแปลงความคิดแบบตะวันตกให้มาเป็นภาษาไทยด้วยความลำบากมิใช่น้อย แต่เราจะไม่ได้พบแห่งใดเลยที่ท่านถือความสดวกหรือความอยากจะเข้าทีใช้คำฝรั่งเข้ามาปะปนโดยไม่จำเป็น นอกจากที่ตั้งพระทัยที่จะล้อหรือแกล้งเขียนเท่านั้น

ข้าพเจ้าเชื่อว่า บรรดาผู้ที่ได้หนังสือที่ระลึกนี้ไปอ่าน นอกจากที่จะชื่นชมในพระราชหฤทัยรักชาติดังได้กล่าวมาแล้ว คงจะอนุโมทนาในความคิดของเจ้าภาพในงานนี้ที่ได้เลือกเอาพระราชนิพนธ์เรื่องนี้มาพิมพ์โฆษณาใหม่อีกครั้งหนึ่ง เป็นการส่อให้เห็นจิตต์ใจที่เต็มเปี่ยมไปด้วยกตัญญูกตเวทิตาคุณของเธอสมแก่ที่เจ้าคุณผู้สามีและบิดาได้เคยเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าทรงพระเมตตาถึงขนาดและทรงชุบเลี้ยงมาตลอดพระชนมชีพ

วันที่ ๙ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๒

(ธานีนิวัต)

กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ประวัติ

มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล)

ร.ว., ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ.ว., ว.ภ., ว.ม.ล.

พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล)

เครื่องแบบเต็มยศ จางวางมหาดเล็ก

พ.ศ. ๒๔๖๕

(อายุ ๓๑ ปี)

ปฐมวัย

พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) เป็นบุตรชายคนใหญ่ของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล) และท่านแพ เกิดที่บ้านด่าน ปากคลองด่าน จังหวัดธนบุรี เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ เวลานั้น เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีมีบรรดาศักดิ์เป็นนายหัสบำเรอ หุ้มแพรพิเศษ พระยาราชภักดี (โค สุจริตกุล) และคุณหญิงผู้เป็นคุณปู่และคุณย่ารักและตื่นหลานชายมาก จึงรับเป็นผู้อุปการะอบรมเลี้ยงดูเองอย่างใกล้ชิด เพราะท่านมีบุตรน้อย เมื่อคุณย่า (ใหญ่) ภรรยาคนแรกของท่านเจ้าคุณราชภักดีถึงแก่กรรม เวลาพระราชทานเพลิง พระยาอุดมราชภักดีได้บวชเณรหน้าศพให้ เพื่อเป็นการสนองพระคุณของท่าน

ท่านเจ้าคุณราชภักดีและคุณหญิง จงรักภักดีต่อสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง และสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า อยู่มาก เมื่อทราบว่าต้องพระราชประสงค์สิ่งใดแล้วก็พยายามจัดถวาย เช่นเมื่อประสูติเจ้าฟ้าแล้ว มักจะเลือกหาผู้ที่สมควรมาถวายเป็นพระนม เมื่อครั้งสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าประสูติสมเด็จเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช (สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า กรมหลวงสงขลานครินทร) พอดีท่านเจ้าคุณราชภักดีและคุณหญิงมีหลานที่มีอายุใกล้เคียงกันคือพระยาอุดมราชภักดี ท่านจึงส่งมารดาของพระยาอุดมราชภักดีให้เข้าไปฉลองพระเดชพระคุณเป็นพระนมอยู่ที่พระตำหนัก ภายหลังทรงเรียกท่านแพ

ว่า "พระนมแพ" แต่นั้นมา คุณหญิงราชภักดี์ก็พาหลานชายและหลานหญิงเข้าวังเสมอ เพื่อได้เฝ้าเจ้านายและเยี่ยมเยียนคุณท้าววนิดาพิจารณี (เพิ่ม) ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นน้องของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เมื่อพระยาอุดมราชภักดีมีอายุเข้าเกณฑ์ที่ผู้ชายจะเข้าออกในพระบรมมหาราชวังฝ่ายในไม่ได้ ท่านเจ้าคุณราชภักดีและคุณหญิงจึงรับมาอบรมเลี้ยงดูอยู่ที่บ้านด่าน เริ่มให้การศึกษาที่โรงเรียนวัดปากน้ำเพราะอยู่ใกล้บ้าน และภายหลังได้ไปเรียนต่อที่โรงเรียนวัดนวลนรดิศที่ประตูน้ำคลองภาษีเจริญ

ต่อมา ท่านเจ้าคุณราชภักดีและคุณหญิงเห็นว่า พระยาอุดมราชภักดี หลานชายใหญ่มีความประพฤติดี มีจิตใจเอื้อเฟื้ออารีเป็นที่ถูกใจ และมีความจงรักภักดีต่อเจ้านาย ท่านจึงนำไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ มกุฎราชกุมาร ณ พระราชวังสราญรมย์ เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๔๘ ส่วนหลานหญิงของท่านได้นำถวายไว้กับเจ้านายฝ่ายใน

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้ทรงพระกรุณา ฯ พระราชทานอุปการแก่กุลบุตรที่เยาว์วัยอยู่มากคน เป็นเจ้าก็มี เป็นบุตรข้าราชการก็มี เด็ก ๆ เหล่านี้ได้รับพระราชทานทั้งเครื่องอุปโภคและบริโภคและการศึกษา พระยาอุดม ฯ เป็นเด็กคนหนึ่งที่ได้รับพระราชทานอุปการร่วมกับเด็ก ๆ เหล่านี้ ด้วยเหตุที่ยังอยู่ในวัยแห่งการศึกษา

จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาอุดมราชภักดีเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนปฐมมหาธาตุ วัดมหาธาตุ เรียนจนสอบไล่ได้ชั้น ๓

(ภายหลังเมื่อจัดระเบียบปฐมศึกษา ทางราชการได้ยกฐานะนักเรียนชั้นปฐมมาเรียกว่าชั้นมัธยม ชั้นมูลมาเรียกว่าชั้นปฐม) ในระหว่างที่พระยาอุดม ฯ กำลังเรียนอยู่ในชั้น ๔ สมเด็จพระบรมโอรส ฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในพระราชวังสราญรมย์ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กุลบุตรบางคนเข้าเรียนในโรงเรียนนี้ และพระยาอุดม ฯ เป็นเด็กคนหนึ่งที่ต้องย้ายจากโรงเรียนปฐมมหาธาตุมาเรียนในโรงเรียนที่ทรงตั้งใหม่นี้ เมื่อเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้น (คือโรงเรียนวชิราวุธในบัดนี้) เด็ก ๆ เหล่านี้จึงเข้าเรียนในโรงเรียนมหาดเล็กต่อมา

มัชฌิมวัย

เมื่อพระยาอุดม ฯ เติบโตขึ้น และมีความรู้พอสมควรสมเด็จพระบรมโอรส ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งมหาดเล็กห้องพระบรรทมของพระองค์ เมื่อเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้ขึ้นทะเบียนให้พระยาอุดม ฯ รับราชการในกรมมหาดเล็กหลวง ในตำแหน่งมหาดเล็กห้องพระบรรทมตามเดิม ต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นหัวหน้ามหาดเล็ก

ห้องพระบรรทม ตำแหน่งนี้ในขณะนั้นเทียบชั้นเจ้ากรม หรือจะเทียบตำแหน่งปัจจุบันก็เห็นจะเป็นผู้ว่าการกอง เพราะมีโอกาศเป็นได้ถึงจางวางตรี ซึ่งเท่ากับชั้นพิเศษในบัดนี้

เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม ๒๔๕๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายพระยาอุดม ฯ ไปรับราชการในตำแหน่งรองอธิบดีกรมชาวที่ และได้เป็นอธิบดีกรมชาวที่ เมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๔๖๒ กรมชาวที่นี้มีหน้าที่รักษาพระราชฐานทั้งปวง รวมทั้งสวนในพระราชวังนั้น ๆ เช่นสวนอัมพร สวนดุสิต (ซึ่งเป็นสวนสัตว์ในบัดนี้) สนามเสือป่า และสวนสราญรมย์เป็นต้น พระที่นั่งต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวังก็อยู่ในความดูแลรักษาของกรมชาวที่ ในต่างจังหวัด กรมชาวที่มีหน้าที่ดูแลรักษาพระราชวังบางปอิน พระราชวังสนามจันทร สวนรื่นฤดี (นครปฐม) พระราชวังมฤคทายวัน ค่ายหลวงบ้านโป่ง และพระราชวังบ้านปืน (เพ็ชรบุรี)

พระยาอุดมราชภักดี ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งอธิบดีกรมชาวที่มาตลอดรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และออกจากราชการรับพระราชทานบำนาญเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๖๙

พระยาอุดมราชภักดีเป็นคนมีอุปนิสัยร่าเริง สนุกอยู่เสมอ เป็นคนมีอารมณ์ขันทั้งพูดและฟัง เป็นคนสุภาพ คบคนได้ทุกชั้นและทุกวัย ผู้ใดได้คบค้าสมาคมกับพระยาอุดม ฯ ผู้นั้นก็ชอบพระยาอุดม ฯ หาผู้

เกลียดหรือสัตรูของพระยาอุดม ฯ ไม่ได้ ถึงแม้จะเป็นคนช่างเล่นและช่างคุยกับคนทุกชั้นและทุกวัย ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ เด็กและคนชั้นต่ำก็ไม่ตีตัวเสมอพระยาอุดม ฯ ผู้ใหญ่และคนชั้นสูงกว่าก็ไม่รู้สึกว่าพระยาอุดม ฯ ตีตนเสมอกับท่าน

พระยาอุดมราชภักดีมีสมรรถภาพอย่างน่าอัศจรรย์อยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งจะหาได้ในบุคคลทั่วไปไม่ง่ายนัก กล่าวคือ เป็นคนเก่งทั้งในเชิงเล่นและในทางการงาน ในทางเล่น ก็เล่นกีฬาได้แทบทุกชนิด ดีบ้างไม่ดีบ้าง ในทางนาฏศิลป เล่นได้ทั้งลครพูดและลครรำ ลครพูดนั้น ที่จะชมได้เป็นพิเศษก็คือเป็นตลกก็เก่ง เป็นตัวที่ภาคภูมิและเคร่งขรึมก็สมบท ในทางลครรำนั้นพระยาอุดม ฯ มีเวลาหัดไม่มากนัก เพราะต้องเข้ารับราชการแต่อายุเยาว์ จึงไม่ค่อยมีเวลาเหลือสำหรับหัดการฟ้อนรำ แต่ถึงเช่นนั้นออกโรงโขนในตัวยักษ์ได้ไม่ด้อยกว่าโขนอาชีพเท่าไรนัก ในพวกโขนสมัครเล่นด้วยกันต้องยกย่องว่าพระยาอุดม ฯ เป็นตัวยักษ์ที่เก่งที่สุด (ไม่รวมบุคคลที่เคยมีอาชีพในทางฟ้อนรำมาแต่เดิม)

ในทางการงาน พระยาอุดมราชภักดีประกอบธุรกิจได้ดีในกิจการทุกอย่าง เช่นเมื่อเป็นมหาดเล็กห้องพระบรรทม ก็จัดเครื่องทรงได้เหมาะสม เป็นที่ทราบกันอยู่ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงพิถีพิถันในเรื่องเครื่องทรง พระยาอุดม ฯ ก็จัดได้สมพระราชประสงค์เสมอ จึงทรงแต่งตั้งให้เป็นถึงหัวหน้ามหาดเล็กห้องพระบรรทม ในฐานที่เป็นอธิบดีกรมชาวที่ พระยาอุดม ฯ ดูแลพระที่นั่ง

ต่าง ๆ ให้อยู่ในสภาพเรียบร้อยและประดับให้สวยอยู่เสมอ ส่วนสวนนั้น ก็แต่งให้งดงามและประดิษฐ์สิ่งแปลก ๆ ออกมาบ่อย ๆ

งานพิเศษ เช่นเรื่องเสือป่าเป็นอาทิ เป็นงานที่ต้องใช้ความรู้แตกต่างจากแขนงที่ได้เล่าเรียนมา พระยาอุดม ฯ ก็อุตสาหฝึกฝนเล่าเรียนขึ้นได้ทันความก้าวหน้าของกองเสือป่า เมื่อเริ่มแรกก็เป็นเสือป่าชั้นผู้น้อย แต่อาศัยวิริยะฝึกฝนตน จึงได้เลื่อนยศขึ้นอยู่เรื่อย ๆ จนได้เป็นผู้บังคับการกรมเสือป่าพรานหลวง รักษาพระองค์ และเมื่อตั้งกองพลน้อยราบเบา ก็ได้เป็นผู้บัญชาการกองพลน้อยนั้น มียศเป็นนายพลเสือป่า ซึ่งเป็นยศสูงสุด ความรู้ที่พระยาอุดม ฯ เรียนจากตำราที่พอจะหาได้ในขณะนั้น และอาศัยเพื่อนที่เป็นทหารชี้แจงให้ฟัง ทำให้พระยาอุดม ฯ สามารถปฏิบัติหน้าที่ผู้บัญชาการกองพลเสือป่าได้เป็นอย่างดี ด้วยคุณธรรมประจำตัวอย่างดีนี้ พระบาทสมเด็จพระ-มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบความอุตสาหและความสามารถ จึงพระราชทานยศทหารแก่พระยาอุดม ฯ โดยพระราชทานให้เป็นนายพันตรีพิเศษของกรมทหารรักษาวัง ซึ่งพอนับได้ว่าเป็นการประกาศคุณสมบัติในวิชาทหารของพระยาอุดมราชภักดี

ในด้านการปกครอง พระยาอุดมราชภักดี มีพรหมวิหารทั้งสี่ต่อผู้น้อยบริบูรณ์ จึงเป็นที่เคารพรักของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา แม้เมื่อออกจากราชการแล้ว ก็มีผู้ที่เคยอยู่ในปกครองไปหามาสู่อยู่เนือง ๆ และเมื่อพระยาอุดม ฯ มีภารกิจ หรือมีการงาน คนเหล่านั้นก็มาช่วย

ด้วยความภักดี พระยาอุดม ฯ ภักดีต่อพระราชะ ขณะเดียวกันคนอื่น ๆ ก็ภักดีต่อพระยาอุดม ฯ

ขณะที่รับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมชาวที่ และอยู่รับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจน พ.ศ. ๒๔๖๕ อายุได้ ๓๑ ปี ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวัง เป็นเฒ่าแก่ไปสู่ขอนางสาวเชิด ไกรฤกษ์ (ภายหลังได้รับพระราชทานตราตติยจุลจอมเกล้าฝ่ายใน) บุตรีพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ) และคุณหญิงช้อย ได้รับพระราชทานเสกสมรส ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ (พระที่นั่งบรมพิมาน) ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๕ ได้รับราชการอยู่จนสิ้นรัชกาลจึงได้ออกรับพระราชทานบำนาญ

พระยาอุดมราชภักดี และคุณหญิง ฯ มีบุตรและธิดาด้วยกัน ๗ คน คือ

พ.ศ. ๒๔๖๖	ชายเดียบ	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อ มีตำแหน่งงานเป็นเลขานุการคณะกรรมการ ณ การท่าเรือแห่งประเทศไทย (ธรรมศาสตร์บัณฑิต)
พ.ศ. ๒๔๖๗	ชายภิงการ	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อ เป็นพันโท สังกัดกรมการขนส่งทหารบก (นายร้อย จปร.)

พ.ศ. ๒๔๗๐	ชายเจี๊ยด	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์ ประทานชื่อ มีตำแหน่งงานเป็นนายช่างบริษัทเฮ็นรีวอร์ จำกัด (วิศวกรรมศาสตร์บัณฑิต)
พ.ศ. ๒๔๗๑	หญิงกุณฑี	พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานชื่อ เป็นภรรยา นายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์
พ.ศ. ๒๔๗๓	ชาย (ไม่มีชื่อ)	ถึงแก่กรรมเมื่อยังเยาว์
พ.ศ. ๒๔๗๖	หญิงกรัณฑ์	สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า พระราชทานชื่อ เป็นนางพระกำนัลในสมเด็จพระบรมราชินีนาถ รัชกาลปัจจุบัน
พ.ศ. ๒๔๗๙	หญิงถวิกา	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา ประทานชื่อ (รัฐศาสตร์บัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)
พ.ศ. ๒๔๘๗	หญิงผะอบทิพย์	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา ประทานชื่อ (กำลังศึกษา)

ปัจฉิมวัย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๘ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาอุดมราชภักดิ์กลับเข้าปฏิบัติราชการอีกครั้งหนึ่งในตำแหน่งกรรมการราชสำนัก

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งจางวางมหาดเล็กอีกตำแหน่งหนึ่ง

อนามัยของท่านเริ่มทรุดโทรมใน พ.ศ. ๒๕๐๑ ด้วยโรคหลอดลมอักเสบเรื้อรัง แพทย์แนะนำให้พักผ่อนมาก ๆ ฉนั้น การไปปฏิบัติราชการและเฝ้าในงานพระราชพิธีจึงน้อยไปในระยะหลังนี้ ตลอดจนการเที่ยวเตร่ตามหัวเมือง เพราะแพทย์ห้ามการออกกำลังต่าง ๆ

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๒ ตอนเช้า ท่านมีอาการไม่รู้สึกตัวเกิดขึ้นเป็นเวลานาน แพทย์ตรวจปรากฏว่าหัวใจเริ่มทำงานไม่ปกติ จึงฉีดยาบำรุงหัวใจและให้อ็อกซิเจนช่วย พร้อมกันนี้ก็ให้น้ำเกลืออยู่ตลอดเวลา

ทุก ๆ คนในครอบครัวได้ช่วยกันรักษาพยาบาลอย่างเต็มความสามารถ เพราะท่านเป็นคนไข้ที่ร่าเริงและยอมปฏิบัติตามคำสั่งแพทย์พยาบาลทุกอย่าง แม้อาการป่วยจะหนักสักปานใด ท่านก็ยังคงยิ้มแย้มแจ่มใสทำให้ผู้รักษาพยาบาลไม่มีความเหน็ดเหนื่อยเลย ได้เฝ้ารักษากันมาเป็นเวลานาน ๑ เดือน อาการของท่านมีแต่ทรงและทรุด จนวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ ตอนเย็น หัวใจอ่อนลง และหยุดทำงานเมื่อเวลา ๑๗.๒๐ นาฬิกา ท่านได้จากไปด้วยอาการอันสงบในท่ามกลางความอาลัยของครอบครัวและญาติมิตร สิริอายุ ๖๖ ปี ๗ เดือน ๑๖ วัน

ในระหว่างที่ท่านล้มป่วยอันเป็นเวลาอวสานนี้ ความทราบใต้

ฝ่าละอองธุลีพระบาทก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานกระเช้าดอกไม้มาเยี่ยมและทรงถามข่าวอาการป่วยอยู่เสมอ

วันรุ่งขึ้นที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานน้ำอาบศพ และโกศแปดเหลี่ยมพร้อมทั้งเครื่องประดับตามเกียรติยศ และให้พิธีธรรม ๔ รูปสวดพระอภิธรรมมีกำหนด ๓ วัน และเมื่อครบ ๗ วัน ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน และโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ได้รับพระราชทานเพลิงที่เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ในวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๒ ทั้งนี้ เป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

ลำดับยศและบรรดาศักดิ์ที่ได้รับพระราชทาน

พ.ศ. ๒๔๕๓	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์	เป็น นายรองฉัน
พ.ศ. ๒๔๕๔	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์	เป็น นายสนิท หุ้มแพร
พ.ศ.	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์	เป็น นายจ่าเรศ
พ.ศ. ๒๔๕๕	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์	เป็น หลวงฤทธินายเวร
พ.ศ. ๒๔๕๖	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์	เป็น เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดี
พ.ศ. ๒๔๕๘	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์	เป็น พระยาสุจริตธำรง
พ.ศ. ๒๔๕๙	รับพระราชทานยศ	เป็น จางวางโท
พ.ศ. ๒๔๖๕	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์	เป็น พระยาอุดมราชภักดี

รับพระราชทานยศทหารเป็น พันตรี นายทหารบกพิเศษ สังกัดกรมทหารรักษาวัง ฯ ต่อมาภายหลังได้เป็น นายทหารพิเศษ สังกัดกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์อีกด้วย

พ.ศ. ๒๔๖๒ รับพระราชทานเลื่อนยศ เป็น จางวางเอก

ลำดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์และสิ่งของที่ได้รับพระราชทาน

พ.ศ. ๒๔๕๐ เหรียญพอพระราชหฤทัย

พ.ศ. ๒๔๕๑ เหรียญรัชมงคล (เงิน)

เหรียญรัชมังคลาภิเษก (เงิน)

พ.ศ. ๒๔๕๓ เข็มข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๖

เข็มอักษรพระบรมนามาภิไธย ว.ป.ร. ชั้นที่ ๑ (ประดับเพชร)

พ.ศ. ๒๔๕๔ เหรียญราชรุจิ (ทอง) รัชกาลที่ ๖

ตราวิจิตราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕

ตรารัตนวราภรณ์

ตราวชิรมาลา

เหรียญบรมราชาภิเษก (เงิน) รัชกาลที่ ๖

พ.ศ. ๒๔๕๕ ตราภูษณาภรณ์ช้างเผือก ชั้นที่ ๔

พ.ศ. ๒๔๕๖ ตรามัณฑนาภรณ์ มงกุฎสยาม ชั้นที่ ๓

ซองบุหรี่ทองคำชั้นที่ ๑ มีอักษรพระบรมนามาภิไธย

	วชิราวุธ (ประดับเพชร)
	ดุมเช็ดอักษรพระบรมนามาภิไธย ว.ป.ร. (ประดับเพชร)
	เข็มพระบรมฉายาลักษณ์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง (นิลประดับเพชร)
พ.ศ. ๒๔๕๗	ตราตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ พร้อมด้วยโต๊ะและกาทองเครื่องยศ
	ตรานิภาภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๓
พ.ศ. ๒๔๕๘	ตราทุติยจุลจอมเกล้า พร้อมด้วยพานทองเครื่องยศ
พ.ศ. ๒๔๕๙	ตรามหาสุราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑
	ตราทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ
พ.ศ. ๒๔๖๒	ตราวัลภาภรณ์*
พ.ศ. ๒๔๖๓	ตราประถมาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๑
พ.ศ. ๒๔๖๔	เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ (ว.ป.ร. และกรอบประดับเพชร)
	ตรามหาวชิรมงกุฎ (สายสพายมงกุฎชั้นสูงสุด)

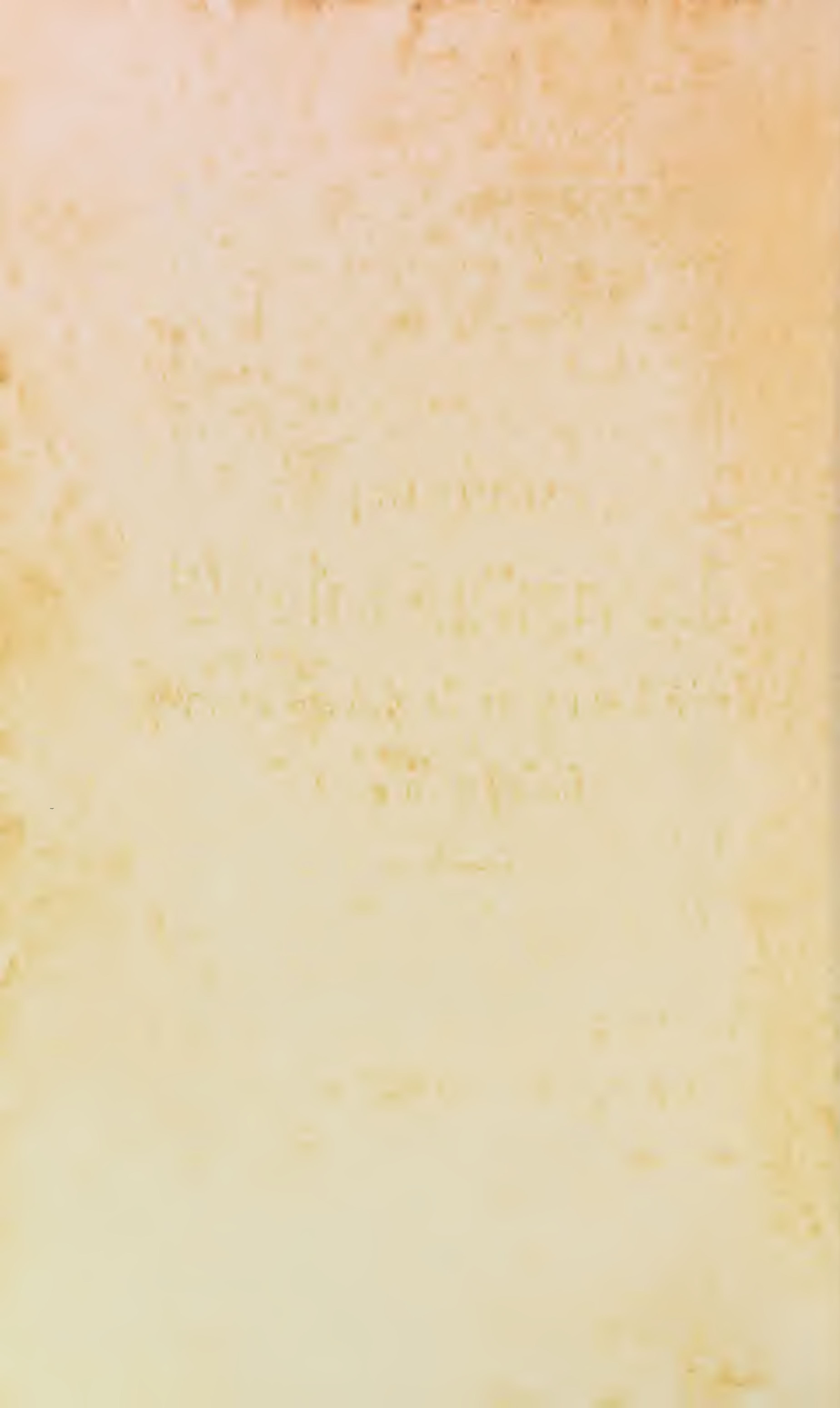
---

* ได้รับพระราชทานตรานี้ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน มีประกาศในราชกิจจานุเบกษาแถลงความชอบไว้ดังนี้
"จางวางโท พระยาสุจริตธำรง (โต สุจริตกุล) ได้รับใช้ใกล้ชิดพระองค์ตั้งแต่ยังเยาว์ จนได้เป็นจางวางมหาดเล็กห้องพระบรรทม เป็นผู้สนิทสนมไว้วางพระราชหฤทัย และเมื่อได้ย้ายไปเป็นรองอธิบดีกรมชาวที่แล้วก็ยังปฏิบัติตนเป็นผู้ใกล้ชิดอยู่อย่างเดิม เป็นผู้ทราบพระราชอัทธยาศัยอย่างดีมากผู้หนึ่ง."

พ. ศ. ๒๔๖๖	เข็มมหาดเล็กราชการในพระองค์ ชั้นที่ ๑ ประดับเพชร
	เสมาอักษรพระบรมนามาภิไธย ร. ร. ๖ ชั้นที่ ๑
	เข็มราชวัลลภ
พ. ศ. ๒๔๖๘	เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) รัชกาลที่ ๗
พ. ศ. ๒๔๖๙	เหรียญศารทูลมาลา (เงิน)
พ. ศ. ๒๔๗๕	เหรียญเฉลิมพระนคร ครบ ๑๕๐ ปี (ทอง)
พ. ศ. ๒๔๙๓	เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๓ อ. ป. ร. (ลงยากรอบส่งเงิน)
พ. ศ. ๒๔๙๔	เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๒ อ. ป. ร. (ลงยากรอบประดับเพชร)
	เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) รัชกาลปัจจุบัน
	เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๒ ภ. ป. ร. (ลงยากรอบประดับเพชร)

พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล)
เครื่องแบบเต็มยศ นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์
พ.ศ. ๒๔๖๘
(อายุ ๓๔ ปี)

จดหมายเหตุ

ประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้

ตั้งแต่วันที่ ๘ เมษายน ถึง วันที่ ๓๑ พฤษภาคม

รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

อธิบายนาม

ผู้ที่ได้กล่าวนามไม่ตรงไว้

๑.	นายเกื้อ	หม่อมหลวงเฟื้อ
๒.	คุณหลวงอภิบาล	หลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์
๓.	แสงอาทิตย์	นายหลาย
๔.	คุณตู้	นายพงษ์
๕.	เสนาโพ	นายโถ
๖.	พระลักษณ์	หม่อมหลวงพื้น
๗.	เสนายม	นายยม
๘.	คุณขางวางรถม้า	นายวรการบัญชา
๙.	ต่วนคะเนม	นายอุ่น
๑๐.	ท่านมหาเติม	นายเพิ่มเปรียญ
๑๑.	ใต้เท้ากรุณา	พระยาราชวัลภานุสิษฐ์
๑๒.	คุณหลวงร้อยเอกราชองครักษ์ ฤๅหม่อมดอกเทียน	นายร้อยเอก หลวงภูเบนทร์นุรักษ์
๑๓.	ท่านอา	หม่อมเจ้ายี่ยบุตร
๑๔.	ท่านขุนแพทย์	ขุนวิรัชเวชกิจ
๑๕.	คุณหลวงเอื้อ ฤๅ หลวงไชยประสิทธิ์	นายร้อยเอกหลวงประสิทธิ์ราชศักดิ์

๑๖.	เจ้าคุณกรุงปารีส	นายจำนงราชกิจ
๑๗.	ลุงจารย์ ฤๅ ท่านอาจารย์	หลวงบุรินวรายฐ
๑๘.	คุณพระอมร ฤๅ คุณจางวางมหาดเล็ก	พระเทพทวาราวดี
๑๙.	นายกระบืออ่อน	นายสว่าง
๒๐.	คุณพันตรีราชองครักษ์	นายพันตรี หลวงอาจสรศิลป์
๒๑.	กัปตันเรือถลาง	นายเรือโท เกย์ลดาห์ล (Kjeldahl) [กรมทหารเรือให้ยืมไปชั่วคราว]

ระยะทางย่อ

จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้

ฉบับที่ ๑

เมืองชุมพร
วันที่ ๑๒ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

ตามที่ท่านสั่งผมกับนายเกื้อให้ช่วยกันหาข่าวส่งมาบ้าง และผมได้รับรองไว้ว่า พอถึงชุมพรผมหรือนายเกื้อจะมีจดหมายฝากเรือพระที่นั่งมหาจักรีกลับเข้ามานั้น ผมทั้งสองมีความเสียใจที่มิได้กระทำให้สำเร็จไปตามที่รับรองไว้ ที่จริงนายเกื้อได้ลงมือเริ่มเขียนจดหมายไว้ได้หน่อยหนึ่งแล้ว แต่มัววุ่นจัดเตรียมเข้าของสำหรับจะขึ้นบก ก็เลยไม่มีเวลาที่จะเขียนในเรือ ครั้นเมื่อขึ้นบกมาแล้วก็มัววุ่นจัดเข้าของที่ที่พักเสียอีก ทำไปทำมาท่านพระยาราชวังสรรค์ท่านก็กลับไปลงเรือเสีย ไม่ทันได้ฝากจดหมายมา จึ่งต้องรอมาช้าถึงบ้านนี้

ส่วนการที่จัดต่อไปผมขอบอกมาให้ทราบไว้ว่า ผมกับนายเกื้อได้ตกลงแบ่งหน้าที่กัน คือนายเกื้อเป็นผู้เก็บข่าว ผมเป็นผู้เรียบ

เรียงจดหมายและเขียนส่งมา แต่การที่จะให้ส่งจดหมายให้ทอย ๆ กันมาไม่ขาดนั้น ย่อมจะเป็นการไม่สะดวกอยู่เอง เพราะต้องเดินทางเรื่อย ๆ อยู่ ถ้าขาด ๆ ไปบ้างขออย่าให้ท่านพรานคิดไปว่า ผมหรือนายเกื้อเกียจคร้าน เพราะผมทั้งสองเป็นคนที่ไม่เกียจคร้านเลย มิแต่บางเวลาก็ค่อนข้างจะขยันน้อยไปหน่อยเท่านั้น ผมต้องขอดำเนินความในจดหมายต่อไป

วันที่ ๘ เมษายนตั้งแต่เรือพระที่นั่งออกจากท่าราชวรดิฐลงไปถึงสมุทรปราการเป็นอย่างไรบ้าง ผมไม่จำจะต้องเล่า เพราะท่านพรานก็ทราบอยู่เองแล้ว เมื่อพวกที่ลงไปส่งเสด็จกราบถวายบังคมลาลงเรือกลไฟเล็กไปนั้น ดูรู้สึกชอบกล ผมเองยืนตะลึงมองเรือไฟเล็กนิ่งอยู่เป็นครู่หนึ่ง ใจคอออกจะป่วน มิอาลัยพวกพ้องกับเห่ออยากไปเที่ยวปนกันอยู่เกือบจะเท่า ๆ กัน ถามนายเกื้อก็ได้ความว่ารู้สึกคล้าย ๆ กัน แต่นายเกื้อยังผิดกับผมที่ยังไม่เคยออกทะเลเลย ที่จะออกเกรงใจคลื่นอยู่บ้าง ท่านพระยาราชวังสรรค์บอกว่าคลื่นไม่มีเรียบเหมือนในแม่น้ำ แต่นายเกื้อไม่ใคร่จะไว้ใจนัก เพราะว่าท่านพระยาท่านเป็นทหารเรือท่านย่อมจะไม่เมาคลื่นอยู่เอง ฝ่ายผมถือตนว่าเป็นคนเคยเดินทะเลจึงกล้าอาสาเข้าไปช่วยรับรองด้วยว่าจะไม่มีคลื่นนายเกื้อจึงค่อยสบาย แต่ผมทราบว่าคนอื่น ๆ มีบางคนที่ร้ายมากเช่นนายอินกรมช่างเป็นต้น ยังไม่ทันออกพ้นแม่น้ำก็ลงนอนเสียแล้วดูเหมือนตั้งใจมั่นไว้เสียแต่แรกลงเรือว่าจะต้องเมา ตามความจริงในคืน

นั้นก็สบายดีไม่มีคลื่นเลย แต่มีลมเย็นสบายชื่นใจจริง ๆ เมื่อเสวยแล้วประทับตรัสอยู่กับข้าราชการบนดาดฟ้า สักไม่ช้านักก็หายไปทีละคนสองคน ต่างคนต่างง่วงจนลืมตาไว้ไม่ได้ ท่านอธิบายกันว่าถูกลมทะเลเย็นสบายทำให้ชักง่วงจัด ซึ่งตามจริงก็เป็นอยู่ แต่ผมเข้าใจว่าดูเหมือนมีเหตุอื่นด้วย คือเมื่อวานนี้ท่านต่างคนต่างมีกิจสั่งบ้านสั่งเรือนของท่าน ยิ่งท่านที่มีกว่า ๑ บ้านก็ยิ่งจะมีภาระมากขึ้น จริงหรือไม่เล่าท่าน

ในวันนี้ใคร ๆ ก็เรียบร้อยดี เว้นแต่คุณหลวงอภิบาลได้มีเหตุขลุกขลักซึ่งไม่สู้จะน่าประหลาดอะไรนัก ผมได้เคยไปเที่ยวตามหัวเมืองกับท่านมาหลายคราวแล้วจึงรู้นิสัยกันดี ไม่ว่าไปไหน ๆ คงต้องเกิดเหตุมีอันเป็นขึ้นแก่คุณหลวงอภิบาล เหตุที่เกิดเหล่านี้ บางทีก็มีผู้รู้เห็น แต่บางทีก็ไม่มี รู้ได้แต่ที่ได้ฟังคุณหลวงท่านเล่าเองเท่านั้น เมื่อครั้งไปตามเสด็จมณฑลพายัพนั้น มีเหตุต่าง ๆ หลายครั้งจนทำให้ผู้ที่ฟังท่านเล่านั้น นึกในใจว่าเป็นของน่าประหลาดอย่างยิ่งที่คุณหลวงอภิบาลยังได้กลับมาเห็นหน้ากัน เช่นถูกม้าพาห้อไปโดดห้วย และแหย่งช้างหักบ่นบี้ไปคาที่เป็นต้น เมื่อผมทราบอยู่แล้วว่าคุณหลวงอภิบาลไปไหนคงต้องเกิดเหตุเช่นนั้นแล้ว ผมจึงไม่มีความประหลาดใจในการที่ได้ทราบว่าครั้งนี้ก็มีเหตุอีก แต่ผมต้องรับสารภาพว่าผมไม่ได้หมายว่าจะมาเกิดขึ้นรวดเร็วถึงเพียงนี้ พอวันแรกออกจากกรุงเทพ ฯ ก็มีเหตุ นับว่าท่านเก่งอยู่บ้าง คนเราถ้าไม่มีเหตุ

อะไรบังเกิดขึ้นแก่ตน คนอื่น ๆ ก็มักจะไม่ใคร่นึกถึง ต่อมีเหตุเกี่ยวข้องกับผู้นั้นบังเกิดขึ้น ทำให้ผู้นั้นแปลกไปกว่าคนสามัญคนอื่น ๆ จึงจะพูดถึงหรือนึกถึง เช่นเรื่องมีเล่ามาว่า ชายชาวอิตาลีผู้หนึ่ง อยากได้ชื่อเสียง แต่มิรู้ที่จะทำอย่างไร จึงไปวางเพลิงเผาโบสถ์ขึ้นอันหนึ่ง ก็เป็นอันได้ชื่อเสียงสมประสงค์ ที่ผมเล่าเรื่องนี้ขึ้น ไม่ใช่จะคิดเปรียบคุณหลวงอภิบาลกับอ้ายคนร้ายนั้น ผมเล่าพออ้างเป็นพยานให้เห็นได้ว่า ความอยากได้ชื่อหรืออยากให้เพื่อนมนุษย์พูดถึงนึกถึงนั้น อาจจะนำให้บุคคลประพฤติประหลาด ๆ ต่าง ๆ ได้ เหตุที่บังเกิดแก่คุณหลวงอภิบาลครั้งนี้ ต้องเข้าใจว่าเกิดขึ้นเอง โดยคุณหลวงมิได้มีความพยายามให้เป็นไปเช่นนั้นเลย คืออยู่ดี ๆ ก็มีอันเป็นกุญแจห้องของท่านหักคาประตู เลยเข้าห้องไม่ได้จนต้องไปตามช่างมาแก้ อยู่ข้างเป็นการเอะอะมาก เหตุที่เกิดขึ้นนั้นก็เล็กน้อยจริงอยู่ แต่ก็พอที่จะเป็นเครื่องเตือนให้คนต้องพูดถึงคุณหลวงอภิบาล

วันที่ ๙ ใช้จักรเรือที่นั่งเรื่อยมา ตอนเช้าพวกนักเลงไม่เคยออกทะเลสำแดงความเห่อต่าง ๆ กันใหญ่ พ่อแสงอาทิตย์ตื่นขึ้นแต่เช้าตรู่พะเอิญเห็นปลานกกระจอกบินขึ้นมาฝูงหนึ่ง เที่ยวปลุกคนลุกขึ้นดูเป็นหลายคน พวกที่เขาเคยออกทะเลแล้วเขาก็ไม่ลุกขึ้น แต่เห็นจะได้มีพวกพ้องพ่อแสงอาทิตย์ลุกขึ้นเห่อดูด้วยกันบ้าง ข้างฝ่ายคุณตู้นั้นสำแดงนิสัยเป็นเด็กโบราณปรากฏออกมาตามเคย พอ

เช้า ๒ โมงเป่าแตรกินข้าว คุณตู้ร้องตะโกนก้องเรือว่า "เฮ้ย! รีบ ๆ ไปเจี๊ยะเข้าต้มเสียนะ พอสามโมงเขาเก็บหมด" ผมกำลังนอนหลับสนิทตกใจตื่นขึ้นมา นึกออกเคืองแก่ แต่ไม่ช้าก็หายโกรธ เพราะรู้อยู่ว่าเป็นธรรมดาของเด็กต้องเป็นห่วงท้องมาก คุณตู้เธอเป็นเด็กโบราณก็ย่อมจะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ผมลงไปล้างหน้าพบนายเถื่อ ถามว่าเป็นอย่างไร บอกว่าลงไปท้องเรือดูรู้สึกอึด ๆ อย่างไรชอบกล ผมก็ชวนให้รีบกลับขึ้นไปเสียบนดาดฟ้าที่จริงคลื่นใต้น้ำอยู่ข้างจะหนุนเรืออยู่บ้าง

เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาทีเรือมหาจักรีทอดสมอที่ในอ่าวชุมพร ห่างจากปากน้ำประมาณ ๕๐ หรือ ๖๐ เส้น ท่านพระยามหิบาลลงมาเฝ้าในเรือ เชิญเสด็จไปประพาสเกาะลังกาจิว เสด็จลงเรือไชยาออกไปที่เกาะนั้น ทางประมาณ ๔๐๐ เส้นเศษ เมื่อแรก ๆ ออกเรือไปก็เรียบร้อยดี แต่ยิ่งไปคลื่นยิ่งจัด รู้สึกมากขึ้นทุกที นายเถื่อว่าไม่เป็นไร เพราะเรือเล็กกระดิกเร็ว ๆ ไม่ทำให้รู้สึกอึด ๆ นายเถื่อดูเหมือนจะกลัวอึด ๆ นั้นมากกว่าอื่น ๆ แต่ผู้ที่ตามเสด็จต้องถึงล้มหมอนนอนเสื่อกันเสียในระหว่างชั่วโมงครึ่งที่ไปนี้หลายคน กรมช่างมีไปสามคนทั้งท่านจางวาง นอนเสีย ๒ คน (มีตัวท่านจางวางอยู่ในพวกที่นอนนั้นด้วย) นอกจากกรมช่างยังมีผู้อื่นที่เสียท่วงทีแพ้คลื่นอีกหลายคน ที่แพ้อย่างเต็มยศทราบว่ามีเสนาโพคนหนึ่ง ซึ่งลงแต่ต้นมือ กับมีพระลักษณ์อีกคนหนึ่งปราชัย

เสียใหญ่โตจนถึงขึ้นเกาะลังกาจิวไม่ได้ เมื่อไปถึงที่เกาะนั้นจวนพลบเสียแล้วกว่าจะได้เข้าถึงถ้ำรังนกก็พอมืด ต้องใช้ไฟส่องดู แต่ก็น่าดูมากนกบินว่อนราวกับแมลงชีผ้าขาวตอมไฟ พวกที่ไปพากันโดดจับได้กันคนละหลาย ๆ ตัว เสนาบดีโดดจับในถ้ำแล้วยังไม่พอ ลงเรือจะออกจากถ้ำแล้วยังอดโดดไม่ได้ เมื่อโดดขึ้นก็ดีอยู่แต่ขาลงผิดเรือไพล่ไปลงในน้ำ ดูหน้าเสนาบดีช่างน่าขันจริง ๆ นึก ๆ ขึ้นมาก็ออกจะสงสารนก ที่สู้อุตส่าห์ทำรังไว้พอตัว ก็พะเอิญเป็นของที่คนเราชอบ ที่จริงคนเราก็สัปประดนพอใช้ กินจนกระทั่งรังนก

พูดถึงรังนกผมต้องขอเล่าเรื่องน่าขันให้ท่านพรานฟัง ผมได้ยินท่านพระยามหิบาลท่านเล่าถวายทูลกระหม่อม ผมออกชอบใจต้องจำมาเล่าต่อ คือการประมูลอากรรังนกปีนี้อยู่ข้างจะตกไปมากเพราะเหตุผลหลายประการ แต่เหตุที่ขันนั้น คือนายอากรกล่าวว่ารังนกจำหน่ายไม่ใคร่จะสะดวก เพราะที่เมืองจีนเลิกธรรมเนียมรับสินบนรังนก แต่ก่อน ๆ มาบรรดานักเรียนที่ไปสอบไล่ที่ปะกิ่งเพื่อเข้าทำราชการ ได้เคยนำรังนกไปกำนัลเจ้าพนักงานผู้สอบไล่ทุก ๆ คน แลพวกพ่อค้าที่จะเดินทางไปในเมืองใด ๆ ก็เคยต้องมีรังนกติดไปเป็นของกำนัลท่านจงต๊ก และเจ้าเมืองกรมการตามเมืองที่ผ่านไป มาบัดนี้การรับสินบนรังนกออกจะน้อย ๆ ลงทุกทีแต่ข้อนี้เป็นแต่คำชี้แจงของนายอากรรังนก เพราะฉะนั้นจะเชื่อว่า

จริงเพียงไรก็แล้วแต่จะโปรด ถ้าแม้การรับสินบนรังนกเลิกไปแล้ว ก็น่าจะถามอยู่บ้างว่าใช้อะไรแทน เพราะการติดสินบนในเมืองจีนจะเลิกถอนไปทีเดียวได้แล้วหรือ ถ้าพวกขุนนางจีนไม่รับรังนกเป็นสินบนก็คงรับของอื่น บางทีจะเป็นโสมหรือปลิงทะเลหรือบางทีจะเดินขึ้นสู่ความเจริญอย่างฝรั่ง จะรับแต่เงินกระมัง

ตั้งแต่ยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็ได้เคยได้ยินเขาลือกันอยู่แล้วว่าชุมพรเป็นถิ่นหอยนางรมกับปลาทู พอมาถึงก็ได้รับประทานสมปรารถนาทั้งสองอย่าง ปลาทูนั้นเมื่อแรกเรือมาถึงได้ความว่าปลาทูยังไม่มี ออกเสียใจ แต่ในค่ำวันนั้นเองจีนสูนนำเรือออกมาคือวน ก็พะเอิญได้ปลาทูกว่าพันนับว่าอยู่ข้างจะประหลาด พากันร้องว่าปลาทูมาชมพระบารมี พวกผมก็พลอยได้อร่อยไปด้วย ถ้าให้ปลามาชมพระบารมีบ่อย ๆ เช่นนี้ผมไม่เสียใจเลย

ท่านพระยามหิบาลท่านช่างคุยจริง ๆ มีเรื่องอะไรเล่าสนุก ๆ ผมจำของท่านได้มาเรื่องหนึ่ง ว่าท่านพระยาไชยาคนเก่ามีผู้นับถือกันว่ามีอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ถ้าอยากจะกินเนื้อเมื่อไรท่านไม่ต้องไปฆ่าท่านนั่งอยู่ที่บ้านยิงปืนตรงออกไปเฉย ๆ เท่านั้น กระสุนคงจะไปถูกเนื้อจนได้ ฟัง ๆ ดูกระสุนปืนของท่านเก่งราวกับศรพระรามแต่ต้องเข้าใจว่าเมืองไชยาก็ค่อน ๆ มาทางเมืองนครแล้ว จึงใกล้ศาลาสำคัญเข้าไปหน่อย หรือที่ไชยาเขาจะมีของเขาหลังหนึ่งต่างหากก็ไม่ทราบ

วันที่ ๑๐ เวลาเช้าราว ๕ โมงเสด็จลงเรือกรรเชียงพ่วงเรือยนต์ ออกจากเรือพระที่นั่งมหาจักรีไปที่ปากน้ำ พอเรือที่นั่งออกพ้นแคมเรือมหาจักรี ทหารในเรือมหาจักรีก็ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ ๒๑ นัดตามธรรมเนียม เมื่อตูมแรกพ่อแสงอาทิตย์เกือบตกเรือราวกับต้องศรพระราม ได้เสด็จไปขึ้นที่ท่าโรงภาษีปากน้ำ แล้วทรงพระดำเนินทอดพระเนตรตลาดจนตลอด แล้วจึงเสด็จลงเรือแล่นขึ้นมาตามลำน้ำ จนถึงที่ว่าการเมืองชุมพร ขึ้นประทับที่จวนเจ้าเมือง การขึ้นเมืองแต่งครึ่งยศขาว แต่คุณหลวงอภิบาลแต่งแฟนซี คือหมวกแก๊บเป็นหน้าเงินหรู กระดุมใช้เป็นรูปหัวใจลงยาพื้นแดง มีอักษรพระนาม "ส. ผ." เข็มอักษรพระนาม "ม. ว." นั้น เดิมคุณหลวงติดไว้ที่บ่า ภายหลังเปลี่ยนลงมาติดไว้ใต้รักแร้ ฝ่ายคุณขางวางรถม้านั้น ท่านเลิกใช้รองเท้าดำใช้หนังสีน้ำตาลแทน ตัดสีกับกางเกงน้ำเงินของท่านงามพอใช้

ในวันนี้ไม่ได้เสด็จแห่งใด เพราะอากาศอยู่ข้างจะร้อน ตัวผมเองนึกว่าจะไปดูตลาด ชวนนายเกือเขาก็ไม่ไปด้วย ด่วนคะเนมไปกลับมาบอกว่าไม่เป็นรส เห็นจะเป็นด้วยไม่มีร้านแขกอยู่ตามนั้นเลย จึงไม่เป็นที่พอใจ ในเวลาบ่ายพระยาวรฤทธิฦๅไชยผู้ว่าราชการเมือง ได้จัดมวยมาชกถวายทอดพระเนตรหน้าที่ประทับ อยู่ข้างจะสนุกมาก พวกราษฎรช่างชอบเสียจริง ๆ เสียงเสมอนอกและฮากันครืน ๆ ไม่ได้ขาด ในตอนค่ำก็มีมหรสพต่าง ๆ มาเล่นถวาย

คือ เพลง ๑ โรง หนังตลุง ๑ โรง มโนรา ๑ โรง คนติดเพลงมากกว่าอย่างอื่น เห็นจะเป็นเพราะเป็นของแปลก นาน ๆ ได้ดูครั้งหนึ่ง และถ้อยคำที่โต้ตอบกันก็อยู่ข้างจะเผ็ดร้อนถึงใจอยู่ด้วย

วันนี้ผมเชื่อว่าคงมีคนยินดีกันโดยมากที่ได้ขึ้นมาอยู่บนบก แต่ก็มีผู้บ่นกันมากว่ายังรู้สึกพื้นยวบ ๆ อยู่ แต่ผมเองยังรู้สึกออกงง ๆ อยู่ข้าง ผมเชื่อว่านายอินคงจะแทย ๆ ต้องลงเอนเป็นแน่

วันที่ ๑๑ เป็นวันพักอยู่เฉย ๆ ไม่ได้เสด็จไหน เพราะทูลกระหม่อมยังไม่สู้จะทรงสบาย พระยอดที่ประชวรมาแต่กรุงเทพ ฯ ยังไม่แตก ฝ่ายผมกับคนอื่น ๆ โดยมากก็เลยยังไม่ได้ไปเที่ยวตลาด ผมจึงได้มีเวลาได้เขียนหนังสือฉบับนี้ร่วมมาก

อ้อผมเล่าข้ามมาเสียเรื่องหนึ่งแล้ว คือบัดนี้เกิดมีศัพท์ใหม่ขึ้นอันหนึ่ง ซึ่งควรจะบอกมาให้ท่านพรานทราบไว้ เหตุเกิดขึ้นเมื่อค่ำวันที่ ๑๐ คุณหญิงอึ๊นได้นำฉลากมาถวายให้ทูลกระหม่อมทรงแจก ในสิ่งของฉลากที่มีเป็นขนมอยู่มาก นายเถอจึงร้องบอกพวกพ้องกันว่าให้ระวังอย่าวางขนมกับพื้น มดจะกิน และมดนั้นมันเป็นอเมริกันทั้งนั้นด้วย ถามกันขึ้นว่าทำไมจึงเป็นอเมริกัน นายเถออธิบายว่า เพราะมัน "ฟรี" จัด จะทำอะไรไม่ค่อยรอขออนุญาตใครก่อน ถืออิสรภาพเต็มที่เสมอดังนี้ ผู้ที่ประชุมอยู่พร้อม

กันก็เลยซอย ตกลงพากันมาเรียกมดว่า "อเมริกัน" ตามนายเกื้อไปหมด

ในตอนเย็นวัน ๑๑ นี้ ต่างคนต่างหายงงเข้า ได้มีโอกาสมานั่งสนทนากัน ผมเลยได้เรื่องราวต่าง ๆ ขึ้นอีกหลายเรื่อง เสนายมนั้นการเมาคลื่นไม่สู้จะปรากฏว่าเดือดร้อน กลับไปเดือดร้อนในการกิน ในวันแรกไปนั่งโต๊ะ ตักปลาแดงเข้าไปคำใหญ่ ร้องตะโกนบอกต่วนคะเนมอิงว่า "เค็ม เค็ม" จะนึกว่าหวานหรืออย่างไรก็ไม่ทราย และพอโดนปลาแดงเค็มเข้าแล้วก็เลยออกคร้ามอาหารอื่น ๆ ไปหมด จนเนยแข็งก็ไม่กล้าจะตักไว้มาก นอกจากนี้เสนายมยังได้สำแดงอิทธิปาฏิหาริย์อีกหลายประการที่โต๊ะกินข้าว มิทำให้มันยินเย็นต้น ส่วนเสนาโพนนั้นก็ได้ออกท่าละครฝรั่งอวดคน เวลาลงเรือพอพ้นตะพานที่พาดต่อบันไดเรือใหญ่ถึงเรือยตก็นั่งลงอย่างว่องไว เสียงดังตึก แต่ยังสู้ท่านมหาเติมไม่ได้ พอก้าวลงเรือเล็กก็ปล่อยหลังลงดังตึง ผมเสียใจที่ไม่ได้เห็นของเหล่านี้เอง ถ้าได้เห็นผมคงจะเล่ามาให้ฟังได้ดีกว่านี้เป็นอันมาก และถ้าแม้ผมจะเก็บเรื่องเล็กน้อยเช่นนี้เล่ามาทั้งหมด ก็เกรงว่าจะเปลืองหน้ากระดาษมากเกินไปจึงงดไว้บ้าง

เมื่อคืนนี้ผมได้มีเวลาดูหนังตลุงนานหน่อย จึงเห็นได้ว่าหนังนั้นได้เดินตามสมัยแล้ว ทำนองที่ร้องและเครื่องต่าง ๆ ยังคงอย่าง

เดิม แต่มีที่แก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามสมัยมาก เช่นเรื่องก็เป็นเรื่องอะไรอย่างใหม่ ๆ ผมดูเหมือนจะได้เคยเห็นลิเกเล่น แต่จำไม่ได้ว่าชื่อเรื่องอะไร อีกอย่างหนึ่งเจรจาเสียงเป็นอย่างชาวบางกอก รวบรวมใจความว่าเป็นลิเกของหนังตลง โรคโซ๊ดนี้ดูอยู่ข้างจะกำเริบมาก ผมได้ทราบว่าที่บ้านดอน ซึ่งเป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑลชุมพรนี้ มีโรงที่ให้เช่าเล่น เป็นอย่างที่เรียกตามภาษาบางกอกใหม่ว่า "วิก" ในขณะนี้กำลังมี "วิก" ลิเก ใช้แตรรับ เพราะฉะนั้นเห็นได้ว่าบ้านดอนเดินทันสมัยแล้ว

แต่หนังก็ไม่สนุกเท่าการเล่นในหมู่พวกที่ตามเสด็จกันเอง นอกจากข่อนคยของใต้เท้ากรุณาตามเคย ยังมีสิ่งอื่น ๆ ที่ทำให้ยังเกิดความรื่นเริงได้อีกมาก คุณหลวงร้อยเอกราชองครักษ์ เป็นผู้ที่ทำให้ยังเกิดความรื่นเริงในคณะเป็นอันมาก เพราะท่านเล่นตลกอย่างดีที่สุด คือเล่นโดยไม่รู้สึกตัวเป็นพื้น คงมีเรื่องให้ได้หัวเราะกันอยู่เสมอ ท่านอากับพ่อแสงอาทิตย์ ทั้งสองนี้เป็นเจ้าพนักงานสำหรับขันคุณหลวงมากกว่าคน แต่นายเกื้อเป็นผู้ช่างล่อให้ออกท่าหรือพูดแปลก ๆ ต่าง ๆ เช่นเมื่อคืนนั่งเล่นไพ่กันอย่างเด็ก ๆ คือไม่ได้ใช้เงินจริง ๆ เป็นแต่มีวิธีทำโทษกันเล่นต่าง ๆ นายเกื้อเอ่ยขึ้นว่าบรรดาคนหนึ่งที่เล่นไพ่อยู่ด้วยกันควรจะมีชื่อเรียกกัน ให้คุณหลวงร้อยเอกเลือกชื่อก่อน ให้เลือกเป็นดอกไม้ทุกคน คุณหลวง

ตรองอยู่นาน แล้วจึงบอกออกมาว่าจะชื่อ "ดอกเทียน" ก็ฮากันครื้นใหญ่ นายเกื้อเอ่ยขึ้นว่า "คุณหลวงเปลี่ยนชื่อคนเดียวก็พอแล้วคนอื่นไม่ต้องเปลี่ยน" เลยฮากันใหญ่อีก ท่านอากับแสงอาทิตย์หัวเราะกันจนกลิ้ง พอเล่นไพ่ไปครบรอบแล้ว นายเกื้อแนะนำให้เปลี่ยนชื่อกันใหม่อีก คุณหลวงร้อยเอกไม่ใคร่จะสมัคร แต่ช่วยกันหนุน ๆ เข้าก็เป็นอันตกลง คราวนี้ชื่อให้เป็นนก นกอื่น ๆ มีถมไปคุณหลวงแกก็ไม่ยักเลือก เฉพาะเลือกเอานกสีชมภู ท่านพรานก็ทราบอยู่แล้วว่ารูปคุณหลวงร้อยเอกนั้นตรงกันข้ามกับแบบบาง เมื่อเลือกเป็นนกสีชมภูเช่นนั้นจะไม่ให้หัวเราะกันแทบตายอย่างไร ผมพูดขึ้นว่าถ้าใครเป็นนกอะไรต้องให้ร้องเป็นเสียงนกนั้น คุณหลวงเลยขอเลิก ตกลงแก้ไขเปลี่ยนเป็นยอมให้เลือกเป็นสัตว์ได้ทุกอย่างตั้งแต่ช้างลงไปจนถึง "ชาวอเมริกัน" แต่ผมของด "ชาวอเมริกัน" เพราะยังไม่เคยได้ยินร้องเลย กลัวผู้ที่เลือกเป็น "ชาวอเมริกัน" จะสบายเลยไม่ต้องร้องเสียเลย เป็นอันตกลงเลือกเป็นสัตว์ต่าง ๆกันทุกคน ท่านอาเป็นราชสีห์ร้องเก่งกว่าคน คุณหลวงร้อยเอกเป็นช้าง ไม่สู้จะขัน เพราะรูปออกจะสม ๆ แต่ถึงจะเปลี่ยนไปเป็นอะไร ๆ แล้ว ก็ไม่ขำเท่ารายดอกเทียน จึงเลยเรียกคุณหลวงร้อยเอกว่า "ดอกเทียน" ต่อมา ภายหลังนัดกันร้องเพลงคนละเพลง คุณหลวง "ดอกเทียน" ร้องดีกว่าคุณหลวงอภิบาลสักนิดหนึ่ง ท่านพรานทราบดีอยู่แล้วว่า

คุณหลวงอภิบาลท่านร้องดีเพียงไร ท่านตรงกันข้ามกับพระอภัย พระอภัยเป่าปี่ให้คนฟังหลับได้ คุณหลวงอภิบาลร้องเพลงให้คนหลับตื่นได้ และพอตื่นแล้ว ถ้าถามมักบอกว่าเข้าใจว่าถูกผีอำ แต่ผมไม่ได้ตั้งใจจะเล่าเรื่องคุณหลวงอภิบาล ผมขอต่อเรื่องคุณหลวง "ดอกเทียน" อีก ว่าที่จริงผมต้องยอมชมว่าในการร้องเพลงของท่านมีดีอยู่อย่างหนึ่ง คือท่านตั้งอกตั้งใจจริง ๆ และถ้าฟังดี ๆ ก็พอได้เค้าว่าท่านร้องลำอะไร ท่านร้องได้หลายลำมาก นายเกือเลยตั้งชื่อท่านเสียว่า "หม่อมดอกเทียน" เพื่อจะให้เข้าพวกหม่อมส้มจีนคนเสียง คนอื่น ๆ ก็เลยออกจะพากันเห็นด้วย ตกลงเรียกคุณหลวงร้อยเอกนั้นว่า "หม่อมดอกเทียน"

วันที่ ๑๒ (คือวันนี้) ก็ไม่ได้เสด็จไหนอีก พระยอดแตกแล้ว แต่หมอทูลแนะนำให้ประทับอยู่นิ่ง ๆ ส่วนผมก็เห็นว่าเป็นโอกาสอันดีที่จะได้พักบ้าง และมีผู้มีความเห็นพ้องกับผมหลายคน ตลาดเมืองชุมพรตกลงไม่ได้เห็นทั้งผมทั้งนายเกือ แต่ผมได้ถามผู้ที่ได้ไปแล้วมาหลายคน ได้ความตามคำเล่าบอกตรงกันหมดว่าตลาดเมืองชุมพรนับว่าไม่มีก็ได้ ผมได้ยินท่านขุนแพทย์ กล่าวว่าตั้งแต่ท่านได้เห็นตลาดมานักแล้ว ยังไม่เคยเห็นแห่งใดสนุกน้อยเท่าตลาดเมืองชุมพรเลย ต่วนคะเนมเล่าให้ผมว่ามีร้านจีนอยู่ร้านหนึ่งขายของเบ็ดเตล็ด จนของกินก็ไม่ใคร่จะขายกัน ชาวชุมพร

ถือกันว่าคนที่ซื้อของกินเป็นคนเกียจคร้าน เพราะฉะนั้นการซื้อขายนับว่าไม่มีก็ได้ ดูช่างพอใจง่ายจริง ๆ ทำอะไรก็ทำแต่พอกินเท่านั้น การรับจ้างรับออนกันไม่มีเลยก็ว่าได้ การมหรสพก็หาได้ถูกเหลือเกิน เช่นหนังตลุงโรงหนึ่งหาคืนละ ๒ บาทเท่านั้น แต่ต้องเลี้ยงให้กินอิ่มหนึ่ง ถึงกระนั้นก็ดูช่างถูกเสียจริง ๆ ผมยังสองจิตสองใจอยู่ว่า ถ้าออกมาอยู่ที่ชุมพรนี้จะมีความสุขหรือไม่ ถ้ามีความประสงค์จะอยู่เงียบ ๆ ไม่มีสิ่งไรกวนใจ และไม่ต้องนึกถึงเงินทองอะไร ท่าทางจะสบายดี แต่น่ากลัวจะอัดใจเต็มทีกว่าจะเคยไปได้ การอยู่ในกรุงเทพ ฯ มีเครื่องกวนใจมาก มีเครื่องทำให้เดือดร้อนมาก ต้องคิดถึงเรื่องการใช้สอยไม่ได้ขาด ค่าเลี้ยงชีพก็แพง แต่กระนั้นก็ดี ผมขอรับประทานอยู่กรุงเทพ ฯ ความลำบากต่าง ๆ ในการที่อยู่กรุงเทพ ฯ ผมก็จะรับอาสาทนได้ มิใช่ว่าผมไม่เคยทนความลำบากเช่นนั้นมาเมื่อไร ผมทราบอยู่ดีแล้วว่าการที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ จะมีหนทางเป็นคนขอทานได้เร็วกว่าอยู่ที่เมืองชุมพรนี้เป็นแน่ แต่ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าจะให้ผมเลือกว่าจะเป็นคนขอทานในกรุงเทพ ฯ หรือเป็นเศรษฐีที่เมืองชุมพร ผมดูเหมือนจะเลือกเป็นคนขอทานในกรุงเทพ ฯ แต่ข้อนี้ก็พูดยาก เพราะผมยังไม่ได้ถึงที่จำเป็นที่จะต้องเลือก การเป็นเศรษฐีนั้นไม่ว่าเป็นอยู่แห่งใด ต้องยอมว่าไม่เป็นของเลว ผมบอกได้

อย่างหนึ่งว่า ถ้าตัวผมพะเอิญเกิดเป็นเศรษฐีขึ้นที่เมืองชุมพรนี้ ผมคงจะไม่คงเป็นอยู่เช่นนั้นนาน ผมคงวิ่งแร่เข้าไปกรุงเทพ ฯ ในชั้นต้นไปเป็นผู้มีเงินพอกิน (เพราะการที่จะเป็นเศรษฐีในเมืองชุมพรคงจะไม่สู้ต้องมีเงินทองสักเท่าไร) อยู่ไม่ช้าผมก็คงได้เป็นคนขอทานในกรุงเทพ ฯ เท่านั้น

เมื่อผมได้เล่ามาถึงเพียงนี้แล้ว ท่านพรานก็คงจะรู้สึกได้ว่าท่านพวกข้าราชการที่มารับราชการอยู่ที่เมืองชุมพรนี้ ควรจะได้รับความสรรเสริญในการที่ท่านมีความอุตสาหะทนอยู่ได้ ที่พักหรือก็เต็มที ดูไม่แน่นหนาเลย ศาลาที่ว่าการเมืองผมช่างซอบจริง ๆ ไม่มีฝีดโรงนาเลย เวลาร้อน ๆ ท่าทางจะสบายมาก ผมเห็นว่าถ้าจะยังทำที่ว่าการเป็นตึกเป็นรามมั่นคงไม่ได้ ทำเป็นรูปโรงนาไว้พลางเช่นนี้ ดีกว่าที่จะทำขึ้นเป็นเรือนชั่วคราว รูปร่างเป็นฝรั่งอย่างเน่า ๆ ผมดูเรือนชนิดนี้ที่ไร้รู้สึกเหมือนแลดูคนครึ่งชาติชนิดเลว ที่หน้าตาท่าทางกิริยาวาจา ตลอดจนความคิด ก็เป็นคนไทยหรือมอญอย่างเลว ๆ แต่อุตส่าห์สวมเสื้อกางเกงอย่างแบบฝรั่งเข้าไว้ หวังจะให้คนนิยมว่ามีเชื้อฝรั่ง และดีกว่าคนไทยแท้ ๆ แต่ตามความจริงคนครึ่งชาติเช่นนั้น ฝรั่งก็ดูถูก ไทยเราก็ดูถูก ตกลงลอยคว้างไปคว้างมาประดุจค้างคาว ไปเข้าพวกสัตว์จตุบาท

ก็ถูกรังเกียจว่ามียัก ไปเข้าพวกนกก็ถูกรังเกียจว่ามีขน และอวัยวะต่าง ๆ อย่างสัตว์จัตุบาท ตกลงเข้าข้างไหนก็ไม่ได้ ต้องเข้าพวกแต่กับค้างคาวด้วยกันเท่านั้น พวกคนครึ่งชาติก็ต้องคบค้าได้แต่พวกที่เป็นเช่นเดียวกันโดยมากเหมือนกัน ผมเห็นว่าทั้งไทยและฝรั่งรู้สึกอย่างไรในส่วนคนครึ่งชาติ ก็ดูเหมือนจะรู้สึกคล้าย ๆ กันในส่วนเรื่อง ที่เป็นฝรั่งก็ไม่ใช่ไทยก็ไม่เชิง เพราะฉะนั้นผมจึงเห็นว่าที่ว่าการชั่วคราวของเมืองชุมพรนี้ ทำเป็นโรงนาเสียรู้แล้วรู้รอดไป อย่างไร ๆ ก็ไม่มีใครเถียงได้ว่าไม่ใช่ไทยแท้ช่างสะใจดีจริง ๆ

ผมขอจบหนังสือนี้ไว้เพียงนี้ทีหนึ่ง เพราะพรุ่งนี้เช้าจะเสด็จออกจากเมืองชุมพร ผมต้องรีบส่งหนังสือนี้เสียในวันนี้ ผมยังบอกไม่ได้ว่าเมื่อไรจะส่งมาอีกฉบับหนึ่ง ผมคิดว่าจะเขียนเรื่อย ๆ เป็นวัน ๆ ไป มีโอกาสเมื่อไรก็จะส่งมา ผมไม่จำเป็นจะต้องบอกว่าคิดถึงท่านพรานและผู้ที่ชอบพอกันบรรดาที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ควรจะเดาใจผมได้เอง

นายแก้ว

ฉบับที่ ๒

ท่าไม้ลาย

แขวงเมืองชุมพร

วันที่ ๑๓ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

จดหมายฉบับนี้ผมใช้วิธีเขียนผิดกับฉบับที่ ๑ คือไม่ได้เขียนในวันเดียวให้แล้ว ผมจะเขียนไปคราวละเล็กละน้อยตามที่จะหาเวลาได้ เพื่อจะได้ไม่ต้องเสียเวลานั่งจ้ำตลอดในวันเดียว ซึ่งเป็นการลำบากและบางทีจะหลงลืมตกหล่นไปเสียบ้าง สู้ค่อยเขียนค่อยไปไม่ได้ ในเวลาเดินทางใช้วิธีเขียนจดหมายเช่นนี้ดูสะดวกดี เพราะฉะนั้นผมจะได้ใช้ต่อไปในฉบับหลัง ๆ ต่อไปอีกตามแต่จะสมควร

วันนี้เวลาเช้ายังไม่ทันกระบวนเสด็จจะออกจากที่ประทับก็ได้ทราบข่าวว่าเกิดมีเหตุขึ้น คือนายอินขึ้นช้างแล้วจะออกเดินล่วงหน้า พะเอิญช้างตื่นม้า จะสลัดอย่างไรไม่ทราบ สัปคับพลิกนายอินตกลงมา มิหนำซ้ำถูกช้างถีบอีกด้วย เดชะบุญถีบแต่เฉี่ยด ๆ ไป ถ้าโดนเข้าเต็มเท้าเห็นจะงอม แต่กระนั้นนายอินก็ฟกเล่นตลกไม่ไหว

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งกระบวนเสด็จออกจากที่ประทับ เสด็จโดยกระบวนช้าง ออกจากที่ประทับเดินไปตามถนนตลาด ผมกับนายเกอขึ้นช้างเดียวกัน มีความเห็นพร้อมกันว่า ตลาดเมืองชุมพรเป็นอย่างสนุกน้อยที่สุดที่ได้เคยเห็นมา ผมเชื่อว่าถึงแม้คุณหลวงเอื้อราชองครักษ์เก่ามา ก็คงจะไม่เห็นสนุก มีของดีอยู่ที่ถนน เรียบร้อยดีจริง ๆ พอพ้นถนนตลาดแล้วข้ามลำน้ำทางเดินแต่นี้ต่อไปก็เป็นถนนเดียนดี กว้าง ๓ วา ผมทราบว่าเจ้าคุณเทศาท่านตั้งใจจะให้ใช้เป็นทางเกวียนเดินถึงมณฑลภูเก็จต่อไป การตัดถนนนี้ท่านได้ใช้เงินที่เบิกสำหรับจัดการรับเสด็จ ผมทราบว่าทูลกระหม่อมมีความพอพระราชหฤทัยมาก รับสั่งว่าดีกว่าที่จะใช้เงินนั้นประดับประดาพลับพลาหรือสถานที่ เพราะถนนนี้จะได้ใช้เป็นสาธารณประโยชน์ต่อไป ทางในตอนต้น ๆ นี้ราย ๆ ผ่านไปในป่าข้างทุ่งข้าง แต่มีบ้านคนราย ๆ ตลอดจนถึงตำบลท่าเสียบยวน ทาง ๓๑๘ เส้น พอออกเดินไปไม่สู้ช้านักได้ยินเสียงแสงอาทิตย์ฮาใหญ่ นายเกอร้องถามไปว่าหัวเราะอะไร ได้ความว่าเสนาโพ ที่ขึ้นช้างเดียวกับแสงอาทิตย์นั้น เมาช้างเสียแล้ว ช่างเคราะห์ร้ายจริง ๆ เสนาโพเมาเรือมาแล้วยังมิหนำซ้ำมาเมาช้างอีก

เวลาราวบ่าย ๑ โมงถึงที่ประทับร้อนท่าเสียบยวน ลำน้ำที่ตรงนี้ออกจะงาม ๆ แต่นายเกอนั้นชอบเขามาก พอถึงก็มองหาเขา

ครั้นแลเห็นเขาข้ามฟากลำน้ำเสียบยวนช่างยินดีเสียจริง ๆ ต้องชี้ให้ผมดูจนได้ ที่ประทับร้อนที่นี้ทำรูปเป็นศาลาวัด ก็สบายดี เวลานี้ผมกำลังชอบเรือนอย่างไทย ๆ แท้ เพราะฉะนั้นพอเห็นพลับพลาประทับร้อนที่นี่ก็ถูกอารมณ์

เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที กระบวนออกจากที่ประทับร้อน ตั้งแต่ข้ามลำน้ำเสียบยวนนี้แล้ว ทางเดินขึ้น ๆ ลง ๆ เรื่อย เพราะเข้าในเขตเขา นายเถือเป็นอันได้ดูเขาเสียจนพอใจ ขึ้นเขาลงห้วยบ่อยจริง ๆ ผมเชื่อว่าท่านที่พอใจหลับบนหลังช้างคงจะไม่ใคร่ชอบทางขึ้นลงมาก ๆ เช่นนี้ เพราะไม่ใคร่จะกล้านอนให้หลับสนิทนัก ถ้าหลับเผลอ ๆ ไปจะกลิ้งลงไปจากหลังช้าง จริงอยู่ดอก ตามคำโบราณท่านว่าตกช้างไม่ตาย แต่ก็ไม่สู้น่าไว้ใจนัก ถึงจะไม่ตายก็อาจจะคางเหลืองได้ เวลาย่ำค่ำถึงคลองท่าไม้ลาย ทางจากท่าเสียบยวน ๓๓๒ เส้น เจ้าคุณรัษฎามาคอยเฝ้าอยู่ที่นี่ พอได้เฝ้าแล้วท่านก็กราบถวายบังคมลาล่วงหน้าไป

ที่ประทับแรมที่ท่าไม้ลายนี้ พระเทพไชยบุรินทร์นายอำเภอท่าแซะเป็นผู้ทำ อยู่ข้างจะแข็งแรงมาก ถึงมีน้ำบ่อให้สรง พอสรงแล้วพวกผมพลอยได้อาบด้วย ที่สรงน้ำบ่อนั้นทำแพลอยอยู่ในลำน้ำ เครื่องใช้ในที่สรงนั้นใช้เครื่องไทยล้วน ใช้ระหัดแทนสูบ ส่วนท่อล้วนแล้วไปด้วยลำไม้ไผ่ บ่อก็ลำไม้ไผ่เจาะ อาบสบายดีพอใช้

แต่คุณตู้ไม่พอใจ ซอบลงในลำคลองมากกว่าแกลงไปนอนเรียบร้อยอยู่กับพื้นคลอง บำเพ็ญจะเป็นกุมภกรรณ ถ้าปล่อยแกไว้อาจจะทดน้ำสำเร็จได้ แต่พะเอิญถูกทำลายพิธี กุมภกรรณถูกแต่ลิงกวนพิธียังแตก นี่คุณตู้ถูกช้างทำลายพิธี จะไม่ให้พิธีแตกอย่างไร

หนังตลุงของนายนกแก้ว ที่ได้ไปเล่นอยู่ที่หน้าจวนเมืองชุมพรนั้นตามมาเล่นที่ท่าไม้ลายนี้ คนที่เกณฑ์มาหายหามอยู่ข้างจะซอบมาก เสียงฮาบ่อย ๆ แต่นายเกืออยู่ข้างจะออกไม่พอใจไม่ยอมหัวเราะเลย ออกความเห็นว่ากลองเสียงเหมือนเคาะครกตำหมาก

วันนี้อยู่ข้างจะประหลาดที่คุณหลวงอภิยาลไม่มีอันเป็นอย่างหนึ่งอย่างใดเลย บางทีจะเป็นเพราะนายอินซิงเกิดเหตุเสียก่อนแล้ว ครั้นคุณหลวงจะเกิดเหตุก็จะเป็นหนทางให้เขาพากันเปรียบท่านกับนายอินซึ่งจะเสียไปมาก คนอื่น ๆ ก็ดูเหมือนจะไม่สู้มีเหตุอะไรสลักสำคัญเป็นแต่ความเหน็ดเหนื่อยนั้นเป็นธรรมดา ผมได้ยินหม่อมดอกเทียนบ่นว่าเมื่อยไปทั้งตัว เพราะฉะนั้นเลยไม่ได้ฟังร้อง ซึ่งตามความจริงก็ดี จะได้พักเสียงหม่อมดอกเทียน และพักหูคนอื่น ๆ

อนึ่ง ทูลกระหม่อมได้ทรงสรงน้ำพระไชย แล้วรดพระราชทานทุกคน จึงเป็นที่นิยมยินดีกันมาก

ปากจั่น

แขวงอำเภอกระบุรี

วันที่ ๑๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ก่อนที่ผมจะเล่าถึงวันนี้ ต้องขอเล่าถึงเมื่อคืนนี้ต่ออีกหน่อย ในตอนหัวค่ำก็รู้สึกได้อยู่แล้วว่าเย็น แต่พอตกดึกยิ่งกว่าเย็นถึงหนาวต้องห่มผ้าสักหลาด ซึ่งผมเชื่อว่าในกรุงเทพ ฯ เวลานี้จะทำไม่ได้เลยเป็นอันขาด เครื่องใช้ที่หนักในพลับพลาท่าไม้ลายนั้นดีนัก ต้องยอมว่ามั่นคงจริง มั่นจนเคลื่อนที่ไม่ได้ เช่นโต๊ะเสวยหรือพระแท่นและเตียงนอนข้าราชการเป็นต้น เสาลงดินทั้งนั้น แล้วเสานั้นจึงลอดขึ้นมาพ้นพื้น การที่ใครจะประพฤติเป็น "เสืออิหยิบ" เอาเครื่องแต่งพลับพลาไปด้วยจึงเป็นอันไม่ไหวอยู่เอง

วันนี้เวลาเช้า ๕ โมงแล้วกระบวนจึงได้ออกเดินจากท่าไม้ลายเป็นกระบวนช้างอีก แต่ถึงออกเดินสายเช่นนี้ก็ไม่สู้ร้อนนัก เพราะอากาศเย็นและออกจะครึ้ม ๆ มีเมฆฝน ทางที่เดินก็เป็นที่ขึ้น ๆ ลง ๆ มาก ไต่ไปตามเขาบ้าง ลงห้วยบ้าง สองข้างทางเป็นป่าช่างสบายนัยน์ตาจริง ๆ ดูทางเปลี่ยนแปลกไปเป็นชั้น ๆ ราวกับฉากละครที่เปลี่ยนบ่อย ๆ ไม่มีจืดเลย เมื่อจวนจะถึงคลองท่าสาร ถนนตัดข้ามเขา ตัดลงไปในแลงแน่นหนาดีนัก ถนนแถบสวนดุสิตออกจะแพ้ ๆ เวลาราวเที่ยงถึงคลองท่าสาร ซึ่งเป็นที่ปันแดนเมืองชุมพร

กับเมืองระนอง พอข้ามคลองก็เข้าในเขตอำเภอกระบุรี ท่านพระยามหิบาลส่งเสด็จเพียงนี้ เจ้าคุณรัษฎารับเสด็จและนำเสด็จต่อมา เดินอีกไม่ช้าก็ถึงที่แบ่งน้ำแหลมมลายู คือเป็นสันเขา แบ่งน้ำตกลงทิศตะวันออกส่วนหนึ่ง ตะวันตกส่วนหนึ่ง ที่ตรงนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงจารึกพระบรมนามาภิธัยไว้ แต่เมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ เดินทางจนบ่ายโมงกว่าจึ่งถึงที่ประทับร้อนตำบลบกอินทนิล พลับพลาทำถูกใจอีก คือเป็นรูปโรงนา เย็นสบายจริง ๆ และทำเลที่ตั้งอยู่ในที่เขาล้อมรอบ เป็นฉากดูไปก็เย็นตาเย็นใจ แต่ธรรมดาไม่ว่าสิ่งใด ๆ ในโลกนี้ถ้ามีที่ดีก็ต้องมีที่เสียแกมอยู่ด้วย ที่เสียของบกอินทนิล และที่อื่น ๆ ซึ่งตั้งอยู่ในลำห้วยทั้งปวง คือมีทากชุม ทากนี้อยู่ข้างจะสำคัญกว่าพวกอเมริกัน เพราะหลีกเลี่ยงยาก ไปเที่ยวแอบเกาะอยู่ตามใบไม้หรือใบหญ้าตัวเล็ก ๆ คนเราไม่ทันเห็น พอเดินผ่านไปก็โดดเกาะโดยไม่รู้สึกตัว กว่าจะรู้สึกก็เมื่อได้ดูดเลือดเรากินเสียจนตัวเป่งแล้ว ตัวมันช่างพองขึ้นได้ผิดกับธรรมดาหลายส่วนจริง ๆ พอเกาะเข้าแล้ว จะปลิดออกเราเป็นต้องยอมเสียเนื้อให้ด้วยนิดหนึ่ง ผมโดนเข้าเองแก่ตัวจึ่งได้ทราบดี ผมเป็นคนที่เกลียดสัตว์ชนิดที่ยาว ๆ ดุก ๆ ดิก ๆ เช่นนี้มาแต่ไหนแต่ไร เริ่มต้นแต่งูลงไป จนถึงกิ้งกือไส้เดือนปลิงเป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อผมรู้สึกว่าถูกทาก

เกาะเข้าแล้วจึงลำบากพอใช้ แต่ครั้นจะไม่ปลิดออกหรือก็รำคาญจะวานให้ใครปลิดหรือก็ไม่สู้สะดวก เพราะเจ้าทากเจ้ากรรมเฉพาะคลานเข้าไปเกาะอยู่ที่ขาอ่อน ตกลงผมต้องแข็งใจปลิดเอง แต่ต้องหลับตาและเอาผ้าหุ้มมือเสียก่อนแล้วจึงปลิดได้

นี่ผมมัวมาเล่าเรื่องทากเพลินไปเสียแล้ว ต้องย้อนกลับไปหาต้นใหม่ กระบวนช้างที่เดินนั้นไม่ใคร่จะได้ระยะกัน เพราะฉะนั้นถึงไม่ใคร่จะพร้อมกันได้ ผมถึงแล้วข้างหลัง ๆ ยังอีกเป็นนานจึงถึงนายเกื้อไปได้ข่าวมาแต่ไหนไม่ทราบ ว่าเจ้าคุณกรุงปารีสตกช้าง ผมออกวิตกแทนกลัวท่านจะเจ็บมาก พอเห็นช้างเจาคุณกรุงมาผมก็รีบไปถามข่าว เห็นแต่ไกลว่าท่านเปื้อนโคลนเปรอะอยู่ นึกว่าเห็นจะแน่ แต่ครั้นไปถามตัวท่านเอง ท่านชี้แจงว่าท่านไม่ได้ตกช้างท่านโดดลงไปเอง เพื่อจะไปเก็บดอกไม้ ท่านเสียท่ายั้งตัวไม่อยู่จึงก้นกระแทกลงไปในโคลนเท่านั้น นี่แหละถ้าเป็นคนอื่นนอกจากเจ้าคุณกรุงก็คงจะไม่โดดจากหลังช้างลงไปเก็บดอกไม้ แต่นี่เป็นเจ้าคุณกรุงจึงไม่เป็นสิ่งที่น่าประหลาดอะไร แต่ท่านเดินไปตามถนนในกรุงเทพ ฯ ยังเดินจนโดนช้างได้

การเลี้ยงที่บกอินทนิล ท่านพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนองเป็นผู้จัด มีของแปลกอยู่ คือ ข้าวหลามอย่างหนึ่ง ข้าวหลามนี้ไม่ใช่อย่างที่ชาวบางกอกโดยมากเข้าใจกัน คือไม่ใช่ข้าวเหนียว

หลามอย่างที่กินกับตังเมหลอด นี่เป็นข้าวเจ้าหลามแล้วห่อกับใบไม้ คือใช้หลามแทนหุงข้าวนั้น รสชาติก็แปลกดี

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ กระบวนออกเดินจากยกอินทนิล ทางที่เดินก็งามดี แต่สู้เมื่อก่อนถึงยกอินทนิลไม่ได้ เช่นเมื่อเดินไปตามลำห้วยหินซองเป็นต้น ช่างสบายดีจริง ๆ เย็นสบายดีและมีอะไร ๆ ดูเล่นได้ตลอดลำห้วย นาน ๆ ก็พบน้ำตกเข้าครั้งหนึ่ง แต่ทางเดินตั้งแต่ยกอินทนิลมาไม่ใคร่มีอะไรดูแปลก มีแต่เขากับป่ายืนพื้นเรื่อยมา จนเวลาบ่ายเกือบ ๕ โมงจึงพบหมู่บ้าน ชื่อบ้านหนองจิก มีนาอยู่หย่อมหนึ่ง กระบือผอม ๆ แต่เขาใหญ่ ผมให้นึกหนักหัวแทน เดินต่อมาอีกหน่อยหนึ่งก็ถึงคลองปากจั่น ข้ามคลองนี้เข้าในเขตบ้านปากจั่น มีประตูป่าและร้านพระสวดถวายชัยมงคล ต่อประตูป่าเข้าไปถึงโรงพักตำรวจภูธรและที่ว่าการกำนัน ที่ว่าการกำนันนี้เป็นของแปลก เจ้าคุณรัษฎาเป็นผู้เริ่มจัดให้มีขึ้นในมณฑลภูเก็จ แล้วมณฑลชุมพรจึงจำอย่างไปทำบ้าง ผมยอมว่าคิดดี เชื่อว่าคงทำให้นายกำนันรู้สึกตนเป็นคนสำคัญขึ้นอีกเป็นอันมาก เมื่อรู้สึกตนเป็นคนสำคัญขึ้นแล้ว บางทีจะตั้งใจทำหน้าที่แข็งแรงขึ้นได้กระมัง พ้นที่ว่าการกำนันไปแล้ว เดินผ่านหมู่บ้านปากจั่น ซึ่งมีเหย้าเรือนอยู่กันเป็นหมู่มาก ทุก ๆ บ้านมีรั้วกั้นเป็นขอบเขต พอพ้นหมู่บ้านไปแล้วเดินตัดไปในทุ่งนา

ได้เห็นควายน่าเวทนาอีกหลายตัว แต่บางทีจะมีแรงมากกว่าที่ผมคะเนก็เป็นได้ เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งเศษถึงที่ประทับแรมริมลำน้ำปากจั่น

วันนี้อย่างไรไม่ทราบ ผมช่างรู้สึกเหน็ดเหนื่อยฟกเสียจริง ๆ ที่จริงเดินทางระยะก็สั้นกว่าเมื่อวานนี้ รวมระยะทางทั้งสิ้นแต่ท่าไม้ล้ายมาถึงปากจั่นนี้ ก็ราว ๔๓๐ เส้นเท่านั้น จะว่าก็ไม่มากนัก บางทีจะเป็นเพราะขึ้นเขาลงห้วยมาก และเพราะขี่ช้างติด ๆ กัน ๒ เวลาก็เป็นได้ อย่างไร ๆ ก็ดี ดูเหมือนไม่มีใครที่จะบอกว่าไม่เหนื่อยไม่ฟก ส่วนผมนั้นเมื่อยขบไปทั้งตัว นายเกือก็บอกอาการฟกเหมือนกัน เพราะฉะนั้นการที่จะเขียนจดหมายเหตุนี้ต่อไปอีกในคืนวันนี้เห็นจะไม่ไหว ผมจึงงดไว้เขียนพรุ่งนี้ต่อไป เพราะเข้าใจว่าคงจะมีเวลาว่างมาก และจะไม่สู้เหน็ดเหนื่อยเท่าวันนี้ด้วย

เรือถลาง

จอดหน้าเมืองระนอง

วันที่ ๑๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

การที่ผมเดาไว้ว่าวันนี้คงจะไม่สู้เหน็ดเหนื่อยมากนั้น ก็เป็นไปจริงตามคาดหมาย ถ้าจะว่าไปตามจริงดูเหมือนจะได้พักมาก

จนออกจะเกิน ๆ ต้องการไปเสียอีก แต่ผมจะต้องเล่าถึงเรื่องเมื่อวานนี้ต่อเสียให้ตลอดก่อน

พลับพลาปากจั่นนั้นตั้งอยู่ในท่าเลดี ริมลำน้ำปากจั่น ส่วนพลับพลานั้น เกือบจะเป็นบ้าน ถ้าเป็นบ้านคนธรรมดาจะออกเขื่องเกินต้องการไปเสียอีก เครื่องตบแต่งประดับประดาก็อยู่ข้างหรูหรามาก ม่านเป็นผ้าโปร่งมีลายดอกไม้สีต่าง ๆ เครื่องแต่งห้องก็อย่างใช้ในเรือน มีเตียงผ้าใบให้นอนอย่างสบายดี แต่ถึงเตียงจะไม่มีเลยก็หลับ เพราะต่างคนต่างเพลียทุกคน อาหารการกินบริบูรณ์ดี แต่ผมยังอดคิดถึงการเลี้ยงทางชุมพรไม่ได้ ที่ชุมพรนั้นได้กินกับข้าวไทยอย่างอร่อยจริง ๆ เพราะคุณหญิงอุ๊นท่านไปตั้งโรงครัวอยู่เอง และได้กินบริบูรณ์มากของว่างก็อร่อยและแปลก ๆ กันทุกวัน จนผมรู้สึกว่าถ้าขึ้นไปรับเลี้ยงเช่นนั้นนาน ๆ คงอ้วนเป็นแน่ อีกอย่างหนึ่งผมช่างคิดถึงหอยนางรมชุมพรเสียจริง ๆ

เมื่อเสด็จถึงที่ประทับแรมนั้น มีราษฎรไปรับเสด็จอยู่มากกับพวกราษฎรที่อยู่ในเขตอำเภอมลิวัน แขวงเมืองมริต ซึ่งเป็นอาณาเขตอังกฤษนั้น ได้พากันข้ามมาเฝ้ามาก ผมทราบว่านายสุกนายกองตระเวนเมืองมริต ได้เป็นผู้ชักชวนให้ข้ามมา นายสุกคนนี้เป็นคนเมืองหลังสวน แต่ไปทำการอยู่ทางโน้น เมื่อทราบ

ว่าจะเสด็จมาจึงชักชวนพวกที่อยู่ฟากข้างโน้นให้ข้ามมา เห็นหน้าคนเหล่านั้นผมรู้สึกชอบกล เพราะที่จริงก็เป็นไทย ๆ เราแท้ ๆ แต่นายเป็นคนต่างชาติต่างภาษา น่าอนาถใจอยู่ข้าง ตัวนายสุกเองนั้นผมทราบว่าไม่ได้แปลงชาติ ยังคงเป็นคนไทยแท้ และอยู่ข้างจะเป็นผู้ที่มีใจเอื้อเฟื้อดี ถ้าทางฝ่ายเรามีการงานอันใดก็ข้ามมาช่วย กับเป็นกรรมการโรงเรียนด้วย ได้เป็นผู้ชักชวนให้คนในแดนมลิวันเข้าเรี่ยรายบำรุงโรงเรียน เพราะเด็ก ๆ ฟากโน้นต้องข้ามมาเรียนหนังสือทางฝ่ายเรา นี่ก็พอจะอวดได้แล้วว่าราษฎรในแดนอังกฤษต้องมาเล่าเรียนในเมืองไทย เคยได้ยินแต่ไทยไปเรียนที่เมืองอังกฤษ นี่กลับตรงกันข้ามเสียบ้างก็ดี แต่ถ้าจะอวดอย่าขยายขึ้นว่าคนในแดนอังกฤษจังหวัดไหนก็แล้วกัน เป็นแต่ทำขรึม ๆ ไว้ว่าแดนอังกฤษเท่านั้น เวลาเสวยเย็นแล้วนายสุกได้เข้าไปเฝ้าในห้องประทับบนพลับพลา ได้ทรงปฏิสัณฐารอยู่นาน

การมหรสพเมื่อคืนนี้อยู่ข้างจะบริบูรณ์มาก มีงิ้วโรงหนึ่ง หนัง ๒ โรง หนังที่เป็น ๒ โรงคือมีของนายนกแก้วตามไปด้วยโรงหนึ่ง นายนกแก้วอยู่ข้างจะติดต้อยห้อยตามตลอดมา เดิมผมเข้าใจว่าจะได้รับความลำบากอยู่ข้างในการเดินทาง แต่เจ้าคุณรัษฎาท่านอธิบายว่าไม่เป็นการลำบากเลย เพราะเป็นธรรมเนียมพวกหนังก็ดีมโนราห์ก็ดี ถ้าเดินทางไปจนถึงหมู่บ้าน ตีกลองขึ้น ผู้ที่

มีกำลังในหมู่บ้านนั้นพอได้ยินเสียงกลองก็ต้องเตรียมอาหารไว้ให้พร้อม พวกหนังพอถึงก็ตรงไป เจ้าของบ้านต้องจัดอาหารเลี้ยง ถ้าใครจะหาก็เล่นให้ดู ถ้าไม่หาก็ขอกินเช้าอีกมื้อหนึ่งแล้วออกเดินต่อไป เช่นนี้เองพวกหนังและมโนราจึงได้หาเลี้ยงชีพได้ไม่ฝืดเคืองเลย เมื่อแรกถามดูได้ความว่าค่าหาหนังคราวหนึ่ง ๆ เพียง ๒ บาทเป็นอย่างสูง ผมเห็นตาย ร้องไอ้ย่าแทน แต่เมื่อมารู้เรื่องราวตลอดเช่นนี้แล้ว จึงเข้าใจได้ว่าค่าหานั้นไม่เป็นข้อสลักสำคัญอันใด การที่ไปเที่ยวเกณฑ์อาหารได้ทุกแห่งหนเช่นนี้ อยู่ข้างจะได้เปรียบคนธรรมดามาก แต่ที่จริงก็ควรอยู่บ้าง เพราะเป็นผู้ที่มีความชำนาญ เขาว่ามโนรากว่าจะออกโรงได้ต้องหัดปี ๑ เป็นอย่างน้อยใต้เท้ากรุณาท่านกล่าวว่า ถ้าจะรำเพียงเท่าที่เห็นที่ชุมพรนั้นท่านรับรองว่าให้ได้หัดสัก ๓ วันเท่านั้นก็ดูเหมือนจะพอสู้ได้ ชวนกันอ้อนวอนให้ท่านรำสักนิดก็ไม่เป็นที่ตกลง ผมเชื่อว่าถ้าท่านรำคงจะงามมากเป็นแน่ อย่างไร ๆ ไม่ต้องสงสัยเลยว่าจะสนุกกว่ามโนราที่เล่นหน้าพลับพลาเป็นอันมาก

เมื่อคืนนี้ตกดึกเข้าก็เย็นพอใช้ แต่ยังย่อมเยากว่าที่ท่าไม้ลายสักหน่อย นอนห่มผ้าหนา ๆ หน่อยก็พอนอนสบาย

วันนี้ต้องตื่นแต่เช้า เพราะน้ำขึ้นเวลาย่ำรุ่ง เวลาย่ำรุ่งเศษเสด็จลงเรือดำรงรัฐ ล่องลงมาตามลำน้ำ หมอกลงขาวจน

เกือบจะดูอะไรไม่เห็น เย็นพอใช้ ทางที่ล่องลงมาได้ดูเขาทั้งสองฝั่ง ดูสลับซับซ้อนกันงามดี พอเรือออกมาได้สักหน่อยหนึ่ง เจ้าคุณรัษฎาร้องขึ้นว่า "จระเข้ จระเข้" คนลุกขึ้นดูกันหลายคน กลายเป็นจระเข้นาไป เขาโง้งทีเดียว หลอกเสียสนิทจริง ๆ แต่ต่อสายอีกหน่อยก็ได้เห็นจระเข้จริง ๆ เรือดำรงรัฐใช้จักร์ล่องได้ประมาณ ๒ ชั่วโมงครึ่ง ถึงบ้านน้ำจืดใหญ่ซึ่งเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอกระบุรี เสด็จขึ้นบกที่นี้ พอพ้นตะพานท่าน้ำขึ้นไปมีประตูป่าร้านพระสวด พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรเฝ้าอยู่สองข้างทาง ก็มีนักเรียนตั้งแถวด้วย เสด็จจากท่าน้ำทรงรถลาก ทั้งรถทั้งจีนที่ลากมีอายุมากพอสมกัน รถมีคันเดียวแต่ที่ทรงเท่านั้น ทางเสด็จไปตามถนนชื่อสุขสาคร ไปจนถึงที่ว่าการอำเภอขึ้นประทับบนที่ว่าการใหม่ ซึ่งกำลังสร้างยังไม่แล้ว เพราะฉะนั้นฝาประจันห้องภายในยังไม่มี ส่วนที่ว่าการที่ใช้อยู่ยังคงเป็นรูปโรงนา ประทับอยู่ที่ที่ว่าการนี้อยู่ข้างนานมาก คือตั้งแต่เช้า ๒ โมง ๓๕ นาที จนเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ซึ่งเป็นเวลาน้ำขึ้น เพราะฉะนั้นใครจะบ่นว่าไม่ได้พักไม่ได้เลยเป็นอันขาด

ครั้นเมื่อเสด็จจากที่ว่าการอำเภอนั้น เสด็จทอดพระเนตรหมู่บ้านและตลาด ไปตามถนนวิจิตรผดุง แล้วเลี้ยวลงถนนจรพานิช กลับลงบรรจบถนนสุขสาคร จึงได้ความว่าชื่อถนนคล้องกัน

คือ ๑ สุขสาคร ๒ จรพานิช ๓ วิจิตรผดุง ชื่ออยู่ข้างจะหรูพอใช้ และถ้าจะฟังดูชื่อดูเหมือนจะเป็นถนนใหญ่และยาวมาก แต่ผมบอกได้ว่าถ้าใครคิดเช่นนั้นแล้ว เมื่อได้ไปเห็นถนนน่ากลัวจะเสียใจ ส่วนตลาดนั้น ครึกครื้นอยู่บ้าง มีร้านแขกขายของเบ็ดเตล็ดอยู่ร้านหนึ่งทำให้ต่วนคะเนมปลื้มมาก

เสด็จลงเรือดำรงรัฐ ออกเรือเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที บ่าย ๕ โมง ๒๐ นาทีถึงเขมาใหญ่ เรือถลางจอดคอยอยู่ที่นั้น เสด็จขึ้นเรือถลาง เรือนี้เป็นเรือยอตสำหรับมณฑลภูเก็ต เป็นเรือเขื่องและสบายดี มีห้องหับดีกว้างขวาง ฝีไม้ลายมือที่ทำก็เป็นอย่างประณีตมาก ช่างน่าสบายเสียจริง ๆ แต่นายอินจะมีความเห็นอย่างไรผมยังไม่ได้มีโอกาสถาม ส่วนความสบายของเรือก็คงจะเห็นอยู่ แต่จะมัวนึกล่วงหน้าถึงการที่จะออกทะเล เลยชักให้ออกไม่ชอบเสียแล้วก็เป็นได้ อย่างไร ๆ ผมเชื่อว่าพอเรือถอนสมอคงใจเต้นเป็นแน่ เพราะในเวลานั้นยังไม่ทราบว่าจะไปถึงทะเลหรือไม่ พอถ่ายเรือเรียบร้อยแล้วเรือถลางก็ออกเดิน ล่องลงมาตามลำน้ำ จนเวลา ๒ ทุ่ม ๕ นาทีถึงหน้าเมืองระนอง เรือพาลีรั้งทวีปยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ ๒๑ นัด คืนวันนี้ประทับแรมในเรือถลาง ต่อพรุ่งนี้เช้าจึงจะเสด็จขึ้นเมืองระนอง

การเดินทางวันนี้ นับว่าเป็นที่เรียบร้อยดี ถึงจะมีเหตุบ้างก็เล็กน้อย เช่นคุณตู้กับเสนายมนั่งเก้าอี้ในเรือถลางจนหักเป็นต้น คุณหลวงอภิบาลก็ไม่มีเหตุสลักสำคัญ เป็นแต่เมื่อเช้านี้ท่านพะเอิญเป็นหวัดจนจำเป็นต้องใช้ผ้าแพรพันคอ พันภายในคอเสื้อ เพราะฉะนั้นคอเสื้อก็ต้องแบะเป็นธรรมดา ผมสังเกตว่าพอลงเรือคุณหลวงอภิบาลต้องเป็นหวัด เมื่อลงเรือมหาจักรีที่ท่าราชวรดิฐก็ต้องใช้ผ้าแพรพันคอ วันนี้ลงเรือดำรงรัฐก็ต้องใช้ผ้าแพรพันคอ ผมพิศ ๆ ไปก็ออกเสียดายที่ผมเองไม่ได้นึกขึ้นเสียก่อนเอง ถ้าหาไม่ผมก็คงจะได้เป็นหวัดบ้าง จะได้มีโอกาสใช้ผ้าพันคอและแบะคอเสื้อเล่นบ้าง แต่คนอย่างเช่นผม ถ้าแม้จะทำเช่นนั้นบ้างก็คงจะไม่เข้าทีเหมือนคุณหลวงอภิบาล เพราะรูปร่างผมไม่ให้ รูปผมเตี้ย ๆ เป็นคนไทย ๆ ไม่ได้สูงระหงเทียมชาวยุโรปอย่างเช่นคุณหลวงถึงจะทำอย่างไร ๆ ก็คงไม่มีใครหลงนึกว่าผมเป็นฝรั่ง คงจะมีแต่คนด่าผมว่าโซ๊ดเท่านั้น แต่ส่วนคุณหลวงอภิบาลผิดกัน เพราะท่านเป็นผู้ที่มีคนไทย ๆ รุ่นใหม่นิยมกันมาก ว่าเป็นผู้มีความรู้ในทางแบบธรรมเนียมของชาวยุโรปจริง ๆ อยู่ผู้หนึ่ง ท่านจะประพฤติสิ่งไรย่อมจะต้องถูกต้องตามคัมภีร์โก้หร่านแล้ว ท่านจึงได้ประพฤติ

ผมขอจบจดหมายฉบับนี้เสียที จะได้ส่งไปให้ท่านพราน แล้วผมจึงจะเขียนเล่าเรื่องประพาสเมืองระนองมาในฉบับหน้า

นายแก้ว

ฉบับที่ ๓

พระที่นั่งรัตนรังสรรค์

ระนอง

วันที่ ๑๗ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

เมื่อวันที่ ๑๕ เวลาเรือถลางมาถึงที่ปากน้ำระนองนั้น เป็นเวลาค่ำมืดไม่สามารถจะแลเห็นอะไรเสียแล้ว เพราะฉะนั้นต่อรุ่งขึ้นเวลาเช้าวันที่ ๑๖ ผมจึ่งได้มีโอกาสมองดูภูมิที่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ที่ตรงนี้เป็นเขาทั้งสองฟาก สลับซับซ้อนกันเป็นชั้น ๆ ราวกับหลืบฉากละคร แต่ถึงแม้ลุงจารย์ช่างใหญ่ของเราก็เห็นจะเขียนฉากละครให้เหมือนเช่นนั้นได้โดยยาก ไม่เสียใจเลยในการที่ตื่นลุกขึ้นดูแต่เช้า ทางฝั่งตะวันตกเป็นเขตแดนเมืองมริต ตรงที่เรือจอดออกไปวิกตอเรียปอยน์ตกับเกาะวิกตอเรีย ซึ่งไทยเราเรียกว่าเกาะสองเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอมลิวัน นามมลิวันนี้เจ้าคุณรัษฎาอธิบายว่ามีเรื่องเล่ากันมาว่า ลำคลองลดเลี้ยวมาก จึงเรียกว่าคลองหลีกสวรรค์ แต่เป็นธรรมดาคนไทยชาวใต้มักพูดตัดคำห้วน ๆ ชื่อคลองจึงกลายเป็นคลองหลีหวันไป ภายหลังพม่าเรียกไม่ถูก เรียกเพี้ยนเป็นมลิววน จึงกลายเป็นมลิวันต่อมา แต่จะเป็นไป

เช่นนี้จริงหรือไม่ ผมไม่ขอรับอาสาเป็นผู้ตัดสิน ทางฝ่ายตะวันออกที่เป็นของกรุงสยาม ก็มีเกาะอยู่ตรงนั้น ๒ เกาะ คือเกาะผีกับเกาะคนที ที่เกาะผีมีประภาคาร ซึ่งเดิมได้ทำขึ้นรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อร.ศ. ๑๐๘ และได้บำรุงซ่อมแซมใช้มาจนทุกวันนี้ ที่เกาะคนทีมีตลาดตั้งอยู่ริมน้ำ เรื่องราวที่เล่าถึงเกาะคนทีกับเกาะผีนี้ ก็มีสนุกพอใช้ แต่เขียนลงในหนังสือไม่สู้จะเพราะ ผมจึงงดไว้ แต่ผมอาจจะบอกได้อย่างหนึ่งว่า เป็นนิทานชนิดตาม่องล่าย และเกาะนมสาวกับสามร้อยยอดนั้น ที่ทางฝั่งตรงกันข้ามกับเกาะคนที มีโรงพักตำรวจภูธร เมื่อตอนเช้าได้ยินเสียงชะนีร้องอยู่กึกก้อง จึงเข้าใจว่าคงจะชุมมาก ผมจำได้ว่าเมื่อผมออกมาเที่ยวทางหัวเมืองปักษ์ใต้นี้ประมาณยี่สิบปีล่วงมาแล้ว ผมได้ซะนีกลับไปหลายตัว แต่จะได้ไปจากระนองนี้หรือจากแห่งใดผมจำไม่ได้ถนัด เพราะอายุผมในเวลานั้นก็น้อยเต็มที ผมจำได้แม่นยำอยู่อย่างหนึ่งว่า ชะนีที่ได้เข้าไปนั้น ไปเลี้ยงไว้ในกรุงเทพ ฯ ไม่ช้าก็ตายหมด ผมเสียดายเหลือเกิน ดูเหมือนจะถึงน้ำตาตก เพราะผมอยู่ข้างรักชะนีของผมมาก มาได้ยินเสียงชะนีร้องขึ้นจึงนึกถึงเรื่องเก่านี้ขึ้นมาได้

วันที่ ๑๖ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ จึงเสด็จลงเรือกรรเชียงจากเรือกลาง เรือพาลียิงสลุตถวาย ๒๑ นัด ครั้นเรือพระที่นั่งผ่านตลาดที่เกาะคนที่ไป พวกจีนที่ตลาดได้สลุตถวายด้วยประทัดแต่จะเป็นกี่นัดก็นับไม่ถ้วน ได้ยินเสียงม้าล่อสนั่น เขาว่าคณจางวางรถม้าอยู่ข้างจะเป็นที่รื่นรมย์มาก เพราะได้ฟังเสียงอันเป็นที่พึงใจของท่าน เรือติกรรเชียงไปประมาณ ๒๐ นาทีถึงท่า ซึ่งได้ตกแต่งไว้รับเสด็จอย่างหรูหรา ที่ตรงนี้มีหาดทรายซึ่งไหลลงมาจากเหมือง ทำให้น้ำตื้นมาก แต่เจ้าเมืองได้จัดการทำตะพานต่อออกมายาว การขึ้นลงจึงสะดวกดี ที่ท่ามีประตูป่าและร้านพระสวดถวายไชยมงคล ข้าราชการได้รับเสด็จอยู่ที่นี้ มีท่านพระยาดำรงสุจริต กับท่านพระยารัตนเศรษฐีเป็นประธาน เสด็จโดยกระบวนรถจากที่ท่าน้ำขึ้นมาพระที่นั่งรัตนรังสรรค์ ระยะทางประมาณ ๘๐ เส้น ที่เมืองมาตั้งอยู่ไกลเช่นนี้ ไม่ใช่เป็นมาแต่เดิมหาดทรายซึ่งงอกออกไป ภายใน ๒๐ ปีนี้ได้งอกออกไปจากท่าเดิมหลายสิบเส้น รถม้าในเมืองนี้มีหลายคัน ข้าราชการได้ขึ้นตามเสด็จมาจากท่าเรือมาก รถขับขึ้นมาตามถนนท่าเมืองเลี้ยวมาตามถนนตลาด แล้วเลี้ยวขึ้นเขาวัง มีประตูป่าที่ตีนเขานอกประตูหนึ่ง เขาวังนี้อยู่ข้างจะชันมาก ม้าที่ใช้ลากรถก็ล้วน

แต่ย่อม ๆ ถ้าไม่ได้อาศัยคนรุนท้ายรถเห็นจะลากรถขึ้นมาไม่ไหว ทางขึ้นนั้นได้ตัดให้ค่อย ๆ วกไปวกมา เพื่อให้ขึ้นทีละน้อยอยู่แล้ว แต่ถึงกระนั้นก็ยังชันอยู่มาก ยิ่งจวน ๆ ถึงยอดเขารถแทบจะขึ้นไม่ไหว.

พระที่นั่งรัตนรังสรรค์นี้ ตั้งอยู่บนยอดเขา และมีต้นไม้ล้อมอยู่รอบทุกด้าน เพราะฉะนั้นเป็นที่น่าสบายอย่างยิ่ง ตัวพระที่นั่งเป็นเรือนตึก ๒ ชั้น รูปยาวไปตามรูปยอดเขา รับลมเย็นสบายดีนัก พอกินข้าวกลางวันแล้ว ต่างคนต่างง่วงกันทุกคน พอได้ทราบว่าทูลกระหม่อมก็บรรทม ก็เลยพากันนอนหมด ต่อเวลาบ่าย ๕ โมงแล้วจึ่งบรรทมตื่น จึ่งไม่ได้เสด็จไปไหน เจ้าเมืองได้จัดมวยมาชกถวายที่สนามหน้าพระที่นั่ง ๓ คู่ ดูเนือย ๆ ไปสู้ที่ชุมพรไม่ได้ ผมได้ทราบว่าในมณฑลภูเก็จนี้มวยไม่ใคร่มี แต่ที่นี้ใกล้ไชยา ๆ เป็นครูจึ่งมี

เมื่อตอนค่ำมีมโนราและหนังมาเล่น หนังนั้นไม่ใช่ของนายนกแก้ว และสู้ของนายนกแก้วไม่ได้ แต่มโนราเก่งกว่าที่ชุมพร นายเกื้อลงไปดูอยู่นาน กลับขึ้นมาออกความเห็นว่า การที่จะหัดให้รำได้ภายใน ๓ วันเห็นจะไม่ไหว ถึงแม้ได้เท้ากรุณาก็ดูเหมือนจะยอมแล้วว่าไม่ไหว นายเกื้ออยู่ข้างจะชอบมโนรามาก อุตส่าห์ไปนั่งสังเกตจำท่าทางมาได้เป็นหลายท่า บางทีเขาจะคิดอ่านจำไปไว้รำให้ชาวบางกอกดูกระมัง

แต่มโนราก็ดี หนังก็ดี เห็นจะไม่สู้ "คอนเสิต" บนพระที่นั่ง ต่างคนต่างนัดกันร้องคนละเพลง ใต้เท้ากรุณาเริ่มก่อน ร้องแขกบรเทศได้ครึ่งท่อน อยู่ข้างจะพอใช้ พอถึงคราวคุณหลวงอภิบาลร้อง เสียงท่านเห็นจะเพราะเทียม ๆ ยี่พระอภัย จนหนูต้องออกจากรูมาฟัง เฉพาะวิ่งออกมายืนอยู่ข้างตัวคุณหลวง ท่านพรานก็ทราบอยู่แล้วว่า คุณหลวงกับหนูอยู่ในโลกเดียวกันแทบไม่ได้ เพราะฉะนั้นพอท่านรู้สึกตัวว่าหนูออกมายืนฟังท่านร้องเพลงอยู่ ท่านโดดทีเดียวสัก ๔ ศอกหรือกว่า โดดไปทั้งนั่ง ๆ อย่างนั้นเอง ละครฝรั่งสู้ไม่ได้ หนูก็ตกใจลงบันไดไป ครั้นถึงเวรหม่อมดอกเทียน เอ่ยร้องขึ้นว่า "หอมดอกไม้คำฮอม" ตุ๊กแกโผล่ออกมาดู ไล่กันเอะอะสนุก แล้วหม่อมจึงร้องต่อไป คนฟังชอบกันมาก ท้องจะแข็งตายกันหมด

วันที่ ๑๗ ก่อนเวลาเสวยกลางวัน ได้เสด็จไปทอดพระเนตรพุน้ำร้อน ทางไปจากวังประมาณครึ่งชั่วโมง ถนนกว้างแลเรียบร้อยโรยศิลาแน่นดีกว่าถนนในกรุงเทพ ฯ บางสาย แต่ที่นี้ได้เปรียบเพราะอยู่ใกล้เขา จะต้องการศิลาสักเท่าใดก็ได้ ไม่ต้องเปลืองแรงขนกี่มากน้อย และไม่ต้องบรรทุกรถไฟเสียค่าระวางหนักต่อหนัก ถนนที่ไปพุน้ำร้อนนั้น พอข้ามทุ่งพ้นไปแล้วก็เลียบไปตามลำธาร ซึ่งในฤดูนี้มีน้ำไหลแต่เฉพาะที่เป็นกระแสเหมือง เมื่อผมมาเที่ยวทางนี้ครั้งก่อนนั้นดูเหมือนจะยังจำได้อยู่ว่า น้ำในลำธารนี้

ไหลเสียงดังส้า ๆ เวลานี้ต่อให้ลงไปจนถึงที่น้ำก็ไม่ได้ยิน นี่ก็เป็นเพราะทรายเหมืองไหลลงมาถมเสียจนลำธารตื้น พุน้ำร้อนนั้นอยู่ริมลำธาร เป็นบ่อมีน้ำร้อนพุขึ้นมาจากพื้นเฉย ๆ แล้วตกลงไปในลำธาร ที่นั้นมีเป็นศาลเจ้าที่ยูซาผีบ่อ พวกจีนถือกันว่าถ้าจุดประทัดผีชอบ น้ำเดือดมากขึ้น ข้อนี้จริง ผมรับรองเพราะได้เห็นแก่ตา แต่ผีบ่อไม่ชอบเฉพาะแต่จุดประทัด ตบมือก็ชอบ กระทืบก็ชอบ เคาะด้วยไม้ก็ชอบ ตกลงรวบรวมใจความว่าทำอะไร ๆ ให้กระเทือนน้ำเป็นเดือดมากขึ้นมาทั้งนั้น น้ำที่พุขึ้นมานั้นร้อนจัดเท่า ๆ น้ำต้มเดือด และใช้ได้เช่นเดียวกัน ชงน้ำชากินก็ได้ ต้มไข่ในบ่อนั้นก็สุก อยู่ข้างจะดีมาก เสียแต่มาอยู่เสียในที่ซึ่งไปมายาก ถ้าแม้ไปมีอยู่ใกล้ ๆ กรุงเทพ ฯ ผมนึกว่าคงจะทำให้เกิดผลประโยชน์ได้มาก คุณพระอมรย่นว่าถ้าอย่างนี้ไปเกิดขึ้นในบ้านท่านสักบ่อหนึ่งจะดี แต่ท่านก็หาได้ชี้แจงให้ละเอียดไม่ ว่าท่านจะให้เกิดมีขึ้นในบ้านวักโคก หรือบ้านถนนบ้านหม้อ ท่านมีความเห็นว่าถ้ามีขึ้นในบ้านท่าน ท่านจะคิดกั้นรั้วให้ดี ใครเข้าไปกินเก็บเงิน จะทำเป็นที่อาบน้ำไว้ด้วย ใครอาบจะเก็บเงินเพียงคราวละสลึงหรือ ๒ สลึง และเพื่อจะล่อให้คนติดใจมาบ่อย ๆ จะต้องคิดอ่านหาคนดูตัวดี ๆ ไว้สักสามสี่คน แต่ข้อนี้ผมคัดค้าน เพราะเห็นว่าคุณพระไม่ควรจะ

คิดประมูลเร็สตอรัง ห. จ. ก. ท่านก็เห็นด้วยเลยบอกงดความคิด ที่จริงความคิดของคุณพระอมรไม่เลว พุน้ำร้อนเช่นนี้ถ้าไปเกิดในที่เหมาะควรจะเป็นเงินเป็นทองมาก ถ้าเป็นที่เมืองนอกคงจะมีผู้คิดทำที่กินน้ำและอาบน้ำขึ้นเป็นแน่ และน้ำจากบ่อนั้นถ้ากรอกขวดปิดกระดาษให้งาม ๆ อาจจะขายได้ราคาแพง ๆ ก็ได้ สำคัญที่ต้องคิดจัดการกับหมออะไรสักคนหนึ่ง ให้บอกว่าเป็นยาแก้โรคอะไร ๆ ต่าง ๆ ได้เท่านั้น น้ำแร่ต่าง ๆ ที่ฝรั่งกรอกขวดมาขายเป็นยานั้น ก็ไม่ผิดอะไรกัน เช่นน้ำแร่ชนิดที่เรียกว่าเอเวียงเป็นต้น ผมได้ไปจนถึงที่พุที่ตำบลเอเวียงริมฝั่งทะเลสาบเยนวา ในเขตแดนฝรั่งเศส ดูก็เป็นพุน้ำธรรมดา แต่ใสสะอาดดีเท่านั้น ดื่มเข้าไปรสชาติก็ไม่ผิดน้ำฝนเลย ไม่มีเดือดหรืออะไรสักอย่างเดียว แต่เขาช่างทำฉลากปิดขวดงามดี และมีหนังสือบอกว่าแก้โรคได้แทบสารพัด ขวดขนาดขวดเหล้าฮ็อก ขายที่ปารีสราว ๕๐ ซองตีมส์ คือราวสลึง ๑ ที่ลอนดอนมีราคาขึ้นไปถึงขวดละชิลลิง คือราว ๓ สลึง ถ้าเราคิดจัดการขายน้ำระนองได้ขวดละเฟื้องเดียวเท่านั้น ก็จะรวยมากพออยู่แล้ว

เวลาบ่ายทรงรถเสด็จประพาสตามในเมือง และทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ เสด็จที่ว่าการเมืองก่อน ที่ว่าการเมืองตามธรรมดาใช้ชั้นล่างพระที่นั่งรัตนรังสรรค์ ครั้นเตรียมจัดพระที่นั่งเป็นที่ประทับ จึงย้ายลงไปตั้งทำการอยู่ในศาลาชั่วคราว ทำเป็นรูป

โรงนาอย่างที่ชุมพร ที่นี้แล้วจะยกพื้นใช้เป็นโรงเรียนต่อไป จากที่ว่าการเสด็จตามถนนตลาด ผ่านตลาดพม่า ซึ่งมีมาอยู่เป็นอันมาก เลยเสด็จไปทอดพระเนตรเรือนจำ ตึกที่ขังนักโทษทำเป็นแบบอย่างอังกฤษ ห้องขังซ้อนกันเป็น ๒ ชั้น เป็น ๒ แถว กลางเป็นช่องโปร่งตลอดแต่พื้นถึงหลังคา ชั้นล่างห้องขังเป็นห้องสำหรับขังห้องละคน แต่ชั้นบนขังได้ห้องละ ๑๐ คน รักษาสะอาดดีจริง และเมื่อไม่ต้องถูกขังในนั้นเอง ก็พอจะกล่าวได้ว่าน่าสบาย แต่ผู้ที่จำเป็นต้องอยู่ในนั้นคงเห็นว่าอยู่ตึกเช่นนี้สู้อยู่กระท่อมไม่ได้เป็นแน่ เรือนจำนี้ทำขึ้นราว ๑๘ ปีล่วงมาแล้ว ทำอย่างแน่นหนา ยังไม่ชำรุดทรุดโทรมเลย ต่อจากนี้ได้เสด็จไปทอดพระเนตรศาลเมือง ซึ่งตั้งอยู่ที่สนามกลางเมือง เป็นตึกสร้างคราวเดียวกับเรือนจำ ไม่จำจะต้องอธิบายรูปมาก นอกจากบอกว่ารูปเหมือนศาล แต่มีห้องหับกว้างขวางดีกว่าศาลมณฑลบางแห่ง ศาลนี้ตั้งหันเบี้ยว ๆ ไม่ได้เส้นกับขอบสนาม ผมนึกประหลาดใจ ถามดูจึงได้ความว่า เจ้าคุณดำรง เมื่อท่านยังเป็นพระยารัตนเศรษฐีอยู่นั้น ท่านได้มาชี้ที่ให้ตั้งเอง ท่านตั้งเข็มเล็งให้ตรงยอดเขาอันหนึ่ง เพื่อให้เขาอยู่ตรงหลังศาลออกไป ความประสงค์ของท่านว่าจะให้มีหองซุ้ย (คือเจ้าหรือผี) เพื่อให้แรงหนุนหลังศาล ศาลจะได้มีอำนาจบังคับบัญชาตัดสินคดีได้เด็ดขาดเสมอ ท่านเล็งเอาเขานั้นเป็นหองซุ้ย ของท่านก็ซอบกลอยู่

จากที่ศาลได้เสด็จไปทอดพระเนตรถลุงแร่ดีบุก วิธีที่จีนใช้อยู่นั้น คือเอาแร่เทลงไปในเตาปนกับถ่าน แล้วสูบไฟให้ร้อนเผาแร่ละลายไหลออกมา แต่หนเดียวหาสำเร็จไม่ ต้องซ้ำถึง ๕ หน เพราะมีกากปนออกมาด้วยคราวละมาก ๆ เขี่ยออกมาทีหนึ่ง ๆ ถ่านก็ติดออกมาด้วยมาก ๆ ดูช่างน่ารำคาญจริง ๆ ที่ทำด้วยวิธีอันช้าและเปลืองมากเช่นนี้ ที่ในประเทศยุโรปเขามีเครื่องสำหรับถลุงแร่ได้ดีเร็วกว่านี้มาก แต่ถ้าจะเอาของเขามาใช้ในเมืองเราบ้างในเวลานี้เห็นจะยังไม่เป็นการ ในการที่ไปดูถลุงแร่มีของควรดูอย่างยิ่งอยู่อย่างหนึ่ง คือจีนที่ชักสูบไม่ได้นั่งสูบชักขึ้นชักลงอย่างที่ช่างหล่อช่างเหล็กใช้ เพราะสูบใหญ่กว่ากันมาก สูบตั้งตะแคง คนที่สูบต้องเดินหน้าถอยหลังไปมาตามที่จะดันคันสูบเข้าหรือชักออก การที่สูบมีท่า ซึ่งต้องฝึกเป็นพิเศษ ถ้าทำท่าไม่ถูกดูเหมือนจะสูบให้ลมเสมอไม่ได้ ดูคนสูบเดินไปมาเสมอราวกับเครื่องจักรอะไรอันหนึ่ง ไฟพุ่งออกมาทางช่องแร่ไหลนั้น พู่ ๆ คล้ายเป่าเล่น แต่มากกว่าหลายส่วน เจ้าคุณรัษฎาอธิบายว่า แสงไฟที่พุ่งออกมาจากเตานี้ ถ้าจับหน้าใครสีออกเขียว ๆ นับว่าคนนั้นไม่มีโรคร้ายอันใด แต่ถ้าไฟจับหน้าเป็นสีแดง เขากล่าวว่าผู้นั้นเป็นโรคเรือน พอเจ้าคุณรัษฎากล่าวขึ้นเช่นนั้น ต่างคนต่างออกตัวกลุ้ม ต่างคนต่างแย่งกันหน้าเขียวทุกคน ก็ตกลงเป็นหน้าเขียวทั้งนั้น ใครจะยอมหน้าแดงได้

วันที่ ๑๘ เดิมกำหนดว่าจะเสด็จลงเรือถลางออกไปเมืองตะกั่วป่า แต่รับสั่งว่าประทับอยู่ที่นี่ทรงพระสำราญมาก จึงตกลงทรงขอเลื่อนกำหนดวันเสด็จลงเรือออกไปอีก วันที่ ๑๙ นักพะเอิญเป็นวันจันทร์ จึงตกลงต้องเลื่อนวันเสด็จไปพรุ่งนี้ (ที่ ๒๐) พวกข้าราชการพลอยพากันยินดีด้วย เพราะเห็นอยู่พร้อมกันว่าที่นี่เป็นที่สบาย

ในวันที่ ๑๘ นั้น เวลาเช้าไม่ได้เสด็จไปไหน ต่อเวลาบ่าย ๕ โมงล่วงแล้วจึงได้ทรงรถเสด็จไปเยี่ยมเจ้าคุณดำรงที่บ้าน จังหวัดบ้านนี้กว้างขวางมีเรือนอยู่ในนั้นหลายหลัง ที่ตึกใหญ่ซึ่งเป็นเรือนเดิมท่านพระยารัตนเศรษฐีเดียวนี้อยู่ ส่วนเจ้าคุณดำรงอยู่ที่เรือนใหม่ข้างตึกใหญ่ เป็นตึกเครื่องไม้ใช้ไม้ระกำ มีห้องหับซุกซิกมาก ที่บ้านนี้เมื่อเจ้าคุณระนองเฒ่าบิดาเจ้าคุณดำรงมาตั้งอยู่มีอยู่ด้วยกัน ๑๗ หลังคาเรือนเท่านั้น และอยู่ในกลางป่า เมื่อผมมา ๒๐ ปีล่วงมาแล้ว ผมก็ยังได้เห็นป่าอยู่ติดกับกำแพงบ้านมาบัดนี้บ้านนี้กลายเป็นเข้ามาอยู่ในกลางเมือง ตึกใหญ่ผมก็จำได้ว่าได้เห็นครั้งนั้น และผมยังจำได้ว่า ได้ยินว่าในเรือนนั้นมีของสำคัญอยู่อันหนึ่ง คือไม้คานซึ่งเจ้าคุณระนองเฒ่าได้ใช้หาบแร่ดีบุกเมื่อยังหนุ่ม ๆ อาศัยความอุตสาหะพากเพียรของท่าน ท่านจึงได้

มั่งมี จนมีบุญมากถึงได้เป็นเจ้าเมืองระนอง ท่านจึงเก็บไม้คานนั้นมาปิดทองรักษาไว้เป็นของสำคัญ เพราะเป็นสิ่งซึ่งทำให้ท่านได้ก่อร่างสร้างตัว และตั้งตระกูลขึ้นได้แน่นแฟ้นในเมืองไทย แต่ไม้คานอันนี้ในเวลานี้จะยังอยู่หรือไม่ผมก็ไม่กล้าถาม

ครั้นเสด็จกลับจากบ้านเจ้าคุณดำรงแล้ว มาประทับที่มุขหน้าพระที่นั่งทอดพระเนตรมวยอยู่ครู่หนึ่ง ก็พอเวลาค่ำลงเสียแล้วจึงมีรับสั่งให้งดไว้ทอดพระเนตรในเวลาบ่ายวันนี้ต่อไป เวลาค่ำมีการมหรสพต่าง ๆ นอกจากมโนราห์กับหนัง ยังมีเพิ่มเติมมาอีกคือหุ่นจีนที่ตีนเขาโรงหนึ่งกับพวกพม่าได้ขึ้นมาฟ้อนถวายที่พระที่นั่ง พวกพม่าฟ้อนนี้ เมื่อลงมือเล่นคนมาดูกันแน่น เพราะเป็นของแปลก ต่างคนต่างก็อยากเห็นด้วยกันทุกคน แต่พอนั่งดูอยู่ได้ไม่กี่นาทีก็รู้สึกว่าได้ดูพอต้องการแล้ว ท่าที่รำก็ดูมีน้อยลำที่ร้องหรือก็ฟังไม่เข้าใจ เลยชวนให้ไม่รู้สึกเพราะ แต่ที่จริงผมยังนึกว่า ถ้าแม้จะหาคนเป็นกลางมาตัดสิน ก็คงตัดสินว่าสู้ลำไทย ๆ เราไม่ได้ เครื่องก็มีอยู่แต่กลอง ซึ่งขึ้นให้เป็นเสียงต่าง ๆ แต่กลองผมก็ได้เคยเห็นมากกว่านี้ ดูเหมือนทุก ๆ คนจะเห็นว่าการดูพม่าฟ้อนเมื่อคืนนี้เป็นอย่างสนุกน้อยที่สุด บางคนรู้สึกเท่ากับกินยานอน ต่างคนต่างเลี่ยงไปทีละคนสองคน แต่

ว่าที่จริงก็ไม่ควรจะนึกว่าจะได้ดูละครพม่าอย่างวิเศษอะไรนัก เพราะพวกพม่าที่มาอยู่ในเมืองระนองนี้ก็เป็นแต่คนค้าขาย ไม่ใช่เป็นละเมงละครอะไรจริง ๆ สมมุตว่าคนไทย ๆ เราซัดเซเข้าไปตั้งอยู่ในปลายเขตแดนของพม่า แล้วและมีเจ้าพม่ามาเที่ยว ถ้าคนไทยเหล่านั้นจะพากันไปฟ้อนถวายเจ้าพม่า ก็คงจะโทรมเต็มดูเป็นแน่ ข้อสำคัญมีอยู่ที่ตรงน้ำใจ พวกพม่าเหล่านี้มีความตั้งใจจะแสดงความนับถือแด่ทูลกระหม่อม เมื่อเขากระทำไปได้เพียงไรก็ควรจะต้องสรรเสริญเขา

พูดถึงการเล่นที่ไม่สนุกต่าง ๆ ทำให้ผมนึกถึงมหรสพสองอย่างที่ผมเห็นว่าเป็นอย่างไม่สนุกที่สุด คือมะยงมณฑลปัตตานีอย่างหนึ่งกับมอญรำอีกอย่างหนึ่ง ถึงพม่าฟ้อนอย่างเมื่อคืนนี้ก็ยังน่าดูกว่าแต่มะยงก็ดี มอญรำก็ดี ถ้าแม้มาเล่นอยู่ที่หัวบันไดเรือนผมก็ดูเหมือนจะไม่ลุกไปดู

เมื่อบ่ายวานนี้มีเหตุออกจะขัน ๆ อยู่เรื่องหนึ่ง ซึ่งผมไม่ได้เห็นแก่ตาเอง ผมได้ฟังเขาเล่าภายหลัง คือในเวลาก่อนที่จะเสด็จประพาส คุณจางวางรถม้าท่านอยู่เปล่า ๆ ท่านจึงคิดจะถ่ายรูปเล่น แต่ท่านต้องการรูปแปลก ท่านจึงให้ไปจูงแพะมาตัวหนึ่ง แล้วท่านเรียกเหลลงไปยุให้เห่าแพะ ท่านหมายว่าจะถ่ายกำลังเหลเห่า พะเอิญแพะก็ตกใจกลัวเหล ถอยหนีร่ำไป

ต้องคอยลากออกมาให้ยืนตรงที่เหมาะ คราวนี้พอจะเปิดกล้อง เหลโดดเข้าไปกัดแพะเข้าจริง ๆ แพะตกใจวิ่งหนี คุณจางวาง รถม้าก็เที่ยววิ่งตามไล่แพะด้วยกล้อง เขาว่าวิ่งกันรอบ ๆ พระที่นั่ง จนเหนื่อยทั้งคนทั้งแพะทั้งสุนัขซ์ คุณจางวางรถม้านั้นได้ทราบว่าท่านเสียท่าอย่างไรไม่ทราบจนตกเขา ขาบวมฟกไปหมด ดูเหมือนตกลงรูปก็เลยไม่ได้ถ่าย ผมเสียใจจริง ๆ ที่ผมไม่ได้อยู่ในที่นั้นด้วย ถ้าผมอยู่บางทีผมจะได้ถ่ายรูปท่านผู้ถ่ายรูปแพะอีกต่อหนึ่ง หรือบางทีผมจะมัวต้องไปวิ่งเล่นเอาเถิดไปเสียด้วยอีกคนหนึ่งก็เป็นได้

ผมลืมเล่าไปว่า เมื่อวานซืนนี้ข่ายมีผู้นำของประหลาดมาถวายอย่างหนึ่ง ชาวเมืองนี้เรียกบัวว่าตูม เป็นดอกไม้ชนิดหนึ่ง ขนาดและรูปร่างคล้ายหัวผักกาด กลีบซ้อนคล้ายดอกบัว จึงได้ชื่อว่าบัว สีเป็นเลือดหมูแก่ ๆ ถามได้ความว่าต้นเป็นย่าน (เถา) ใบเหมือนใบถั่ว เถาเลื้อยอยู่กับดินเหมือนเถาแตง เฉพาะมีแต่เมืองนี้ และขึ้นอยู่บนเขา ส่วนคำว่าตูมในชื่อนั้น เพราะตามความเล่าลือว่าถ้าพอบานเต็มที่เสียงดังตูม คุณหลวงอภิบาลเลยออกความคิดต่อไปว่า จะหาไปปลูกไว้ที่บ้าน จะกะเวลาลงต้นบัวตูมนั้นทอย ๆ กันให้เหมาะ เฉพาะให้บาน

เวลาเที่ยงวันละคอกทุกวัน พอเที่ยงก็ให้ตูม จะได้ฟังแทนปืนเที่ยง แต่ครั้นไล่เลียงถามตาคนที่นำขัวตูมมาถวายก็ไม่ได้ความว่าดังสักเพียงไร เพราะแกไม่เคยได้ยิน แลไม่เคยพบใครที่ได้เคยได้ยินเสียงเวลาบาน เพราะฉะนั้นคุณหลวงอภิบาลเห็นจะต้องคงคอยฟังปืนเที่ยงไปอย่างเดิม จะคิดอาศัยขัวตูมแทนเห็นจะไม่เป็นที่แน่นอนเสียแล้ว แต่ที่จริงขัวตูมนี้เขาว่ามีประโยชน์ใช้ได้ทางอื่น คือแห้งแล้วชงกินกับน้ำร้อน ว่าเป็นยาชูกำลังดีนัก ผมจะต้องลองชิมดูสักที หวังใจว่าจะไม่เข้าไประเบิดตูมในท้อง

เช้านี้ไม่ได้เสด็จไปไหน แต่ผมก็ไม่สู้เสียใจนักในการที่จะต้องอยู่นิ่งเฉย ๆ เพราะผมได้มีเวลาเขียนจดหมายฉบับนี้ ในการที่ทรงเลื่อนกำหนดวันเสด็จออกจากที่นี่ไปจนพรุ่งนี้ ผมเชื่อว่าไม่มีใครเสียใจกี่คน เพราะส่วนอาหารการกินบริบูรณ์จริง ๆ ความที่เลี้ยงถี่นักจนผมไม่ได้พบคุณตู้เลย เพราะยิ่งมีเลี้ยงถี่ ๆ เช่นนี้ ธุระท่านก็ยิ่งมากขึ้น เห็นแต่ท่านทำหน้าที่ตุ้ย ๆ อยู่เกือบไม่มีเวลาหยุดเลย ถ้าขืนอยู่นานไปอีกเห็นจะต้องหามคุณตู้ไป เพราะน่ากลัวจะเดินไปเองไม่ไหว และถ้าท่านได้ทำหน้าที่เช่นนี้ต่อไปอีกไม่ช้าก็คงจะตกทะเลไม่จม แต่ที่จริงก็ไม่ใช่แต่คุณตู้คนเดียวที่กินมาก ดูเหมือนจะเป็นอยู่ด้วยกันทุกคน ใช่แต่จะ

เป็นสุขแต่การกิน ถึงการนอนก็เป็นสุขอีก ตอนกลางวัน ๆ ถึงจะร้อนสักปานใดก็ดีพอตกกลางคืนก็เย็น และพอมหรสพหยุดหมดแล้วก็เงียบเหมือนอยู่กลางป่า ความเห็นอันนี้ผมทราบว่าผมเห็นพ้องกับเสือ เสือก็ว่าพระที่นั่งรัตนรังสรรค์เหมือนอยู่กลางป่า เมื่อสัก ๖ หรือ ๗ เดือนมานี้แล้ว เสือตัวเขื่องถนัดขึ้นมาหมอบอยู่ที่บันไดข้างพระที่นั่ง โปลิศเฝ้ายามอยู่ที่นี่ได้เห็น และอวดว่านี่ก็จะยิงแล้ว แต่เหตุไรจึงไม่ได้ยิงก็ไม่ปรากฏ บางทีจะนึกสงสารเสือขึ้นมากระมัง ผมเชื่อว่าความสงสารอาจจะทำให้โปลิศผู้นั้นตัวสั่นไปทั้งตัวก็เป็นได้

เวลาบ่ายวันนี้เจ้าคุณรัษฎาได้ให้ไปพาคนชาวทะเลมาเฝ้า คนเหล่านี้รูปร่างหน้าตาดูเป็นแขกปนไทย แต่ไม่เหมือนทั้ง ๒ อย่าง ร่างกายอยู่ข้างจะไม่สู้สะอาดนัก มีเป็นขุย ๆ คันตามผิวหนัง เขามีภาษาพูดกันต่างหาก แต่พูดไทยก็ได้ มลายูก็ได้ ที่เรียกว่าชาวทะเล เพราะหากินอยู่ตามทะเล ขึ้นบกเป็นครั้งคราวเท่านั้น ครัวหนึ่ง ๆ มีเรือลำเล็ก ๆ เป็นเรือมาดกราบเสริมด้วยไม้ระกำ จะไปไหนก็ไปทางเรือ ถ้าแม้ถูกคลื่นพวกผู้ใหญ่ลงน้ำช่วยกันยึดเรือไว้ไม่ให้โคลง เขาว่าว่ายน้ำเก่งราวกับปลา ถิ่นฐานบ้านช่องไม่มี ถ้าจะอยู่แห่งใดก็ลากเรือขึ้นไว้บนหาด แล้วก็ใช้เรือ

เป็นเรือนในตัว ในชั้นแรกก็ออกไปอุจจาระที่ไกล ๆ แต่เลื่อนใกล้เข้ามาทุกที จนมีกลิ่นกล้าขึ้นแล้วก็ย้ายที่ไปอยู่แห่งอื่นต่อไป นี่ก็ตรงกับนิสัยของคนชาวป่าทั้งปวง ถึงพวกสาไกหรือเงาะป่าก็ประพฤติอยู่เช่นนี้เหมือนกัน เดิมเมื่อผมได้ยินเล่าถึงความประพฤติของพวกชาวทะเล หมายว่าจะรูปร่างเป็นชนิดเงาะ แต่มาได้เห็นตัวแล้วจึงเห็นว่าไม่เหมือนกันเลย ผิวก็ไม่ดำจัด และผมไม่หยิกอย่างพวกสาไก ถ้าไม่บอกว่ากระไรบางทีเดินผ่านไปจะไม่รู้สึกว่าเป็นคนแปลกอะไร เป็นแต่ถ้าเปรียบเข้ากับไทย ดูไทยเรามีภาษีขึ้นกว่าเห็นได้ถนัด การนุ่งห่มก็ใช้เป็นผ้าพัน ๆ กายทำนองโสร่ง แต่เด็กมีกำไลเงินและจับปิ้งเงินผูกเหมือนเด็กไทย ๆ เราพวกนี้เข้ามาเมืองบ่อย ๆ มารับจ้างหาปลาบ้างก็มี เพราะฉะนั้นเข้าใจว่าเชื่องกว่าพวกสาไกหรือเงาะป่ามาก และด้วยเหตุนั้นเองเลยไม่ใคร่จะรู้สึกว่าประหลาดเหมือนพวกเงาะ อย่างไร ๆ ในส่วนตัวผมเมื่อแรกเห็นคะนังในกรุงเทพ ฯ ออกรู้สึกประหลาดกว่าในเมื่อดูพวกชาวทะเลนี้เป็นอันมาก ผมยังมีความหวังอยู่ว่าบางทีเมื่อไปถึงเมืองตรังจะได้ดูพวกเงาะบ้าง ผมรู้สึกว่าเห็นคะนังออกจะไม่นับว่าได้เห็นของแท้จริง เพราะเมื่อเข้าไปออกจะเชื่อง ๆ ไปแล้ว ผมอยากเห็นที่ยังอยู่ป่าจริง ๆ

วันนี้บ่าย ๔ โมงเศษทรงรถเสด็จออกไปที่ฮวงซุ้ยที่ฝังศพท่านพระยาดำรงสุจริต ที่เรียกกันว่าเจ้าคุณเฒ่า ทางจากพระที่นั่งประมาณ ๘๐ เส้น ถนนดีตลอดทาง และทางงามดีจริง ๆ จะนึกที่ใดที่ใกล้ ๆ บางกอกมาเปรียบไม่ได้เลย ฮวงซุ้ยนั้นตั้งอยู่ที่บนไหล่เขา ต้องยอมว่าเลือกที่เหมาะนักหนา ยิ่งดูก็ยิ่งจำเริญตาและดูทำให้ใจเย็นชื่น หน้าฮวงซุ้ยมีแผ่นศิลาจารึกชาติประวัติของท่านผู้ตาย เมื่ออ่านเข้าแล้วดูรู้สึกปลื้มแทน ทูลกระหม่อมทรงฉายรูปเสร็จแล้วเสด็จขึ้นไปจนถึงป้ายที่จารึกนามท่านผู้ตาย ท่านพระยาดำรงสุจริต พระยารัษฎานุประดิษฐ์และบุตรหลานท่านผู้ตายได้คุกเข่าลงถวายคำนับอย่างจีน ทูลกระหม่อมได้พระราชทานพรต้องตามธรรมเนียมจีน ซึ่งถือกันว่าถ้าเจ้านายเสด็จไปถึงฮวงซุ้ยพวกบุตรหลานผู้ตายต้องไปถวายบังคมที่หน้าฮวงซุ้ยรับประทานพร ข้างจีนถือกันว่าถ้าเลือกที่ทำฮวงซุ้ยดี ๆ ตระกูลของผู้ตายจะเจริญและตั้งอยู่มั่นคง ที่ทำฮวงซุ้ยท่านเจ้าคุณเฒ่าต้องนับว่าเลือกที่ดีอย่างยิ่ง เพราะบุตรหลานท่านได้เป็นใหญ่เป็นโตไปแล้วเป็นอันมาก ในกาลบัดนี้บุตรหลานที่ยังทำราชการประจำตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ อยู่ก็หลายคน จะยกตัวอย่างได้คือ ท่านพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการมณฑลภูเก็จ เป็นบุตรที่ ๖

ท่านเจ้าคุณเฒ่า พระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง ๑ พระสถลสถานพิทักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองตรัง ๑ พระยาวรฤทธิ์ฤๅไชย ผู้ว่าราชการเมืองชุมพร ๑ ท่านทั้ง ๓ นี้เป็นบุตรท่านพระยาดำรงสุจริต และเป็นหลานท่านเจ้าคุณเฒ่า บุตรของท่านเจ้าคุณเฒ่าที่ได้ทำราชการมีตำแหน่งถึงเจ้าเมือง แต่บัดนี้ชราหยุดพักราชการแล้ว คือท่านพระยาดำรงสุจริต จางวางกำกับราชการเมืองระนอง และได้เคยเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลชุมพรด้วย ๑ พระยาจรูญราชโภคากร เดิมเป็นผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน ๑ พระยาอัษฎงคตทิศรักษา ผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี ๑ นอกจากท่านที่กล่าวนามมาแล้วนี้ ยังมีชั้นหลานและเหลนท่านเจ้าคุณเฒ่าที่พอเชื่อได้ว่าเมื่อถึงกาลสมัยอันสมควรคงจะได้รับราชการในตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ เป็นลำดับขึ้นไป เช่นหลวงบริรักษ์โลหวิไสย บุตรท่านพระยารัษฎาเป็นต้น ยิ่งนึกไปก็ยิ่งปลื้มแทน ในการที่ตระกูลนี้ได้มาตั้งขึ้นได้ในกรุงสยามเพราะความอุตสาหะ และความสามารถของท่านเจ้าคุณเฒ่า และน่ายินดีที่บุตรหลานของท่านล้วนแต่เป็นผู้มีสติปัญญาสามารถ และมีน้ำใจจงรักภักดี ตั้งใจทำราชการสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองตลอดมา

ขากลับจากหองซุ้ยได้แวะทอดพระเนตรโรงจำหน่ายยาฝิ่นของรัฐบาล ฝิ่นที่นี่ใช้ห่อกระดาษ ไม่ใช้บรรจุอับทองเหลืองอย่างในกรุงเทพ ฯ ที่ทางทำอย่างเรียบร้อย และคนที่ห่อฝิ่นก็ดี ผู้จำหน่ายก็ดี นั่งลงในกรงลวดตาข่ายทั้งนั้น เขาระวังดีจริง ๆ

เสด็จกลับถึงพระที่นั่งแล้วประทับทอดพระเนตรมวย มีมาชกถวาย ๓ คู่ ที่ค้างมาแต่วานนี้ ได้คู่ดีคู่หนึ่ง ไม่ยอมแพ้กัน ตกลงพระราชทานรางวัลเท่ากัน

ความตั้งใจเดิมของผมว่า ในจดหมายฉบับนี้จะเล่าถึงเรื่องเมืองระนองเท่านั้น เพราะฉะนั้นคิดไว้ว่าจะมาจบลงเพียงวันนี้ แล้วจะทิ้งไปรษณีย์จากที่นี้ แต่ผมไล่เลียงดูได้ความว่า ทางที่จะส่งหนังสือมีอยู่ ๒ ทาง คือทางหลังสวนแล้วเดินบกข้ามไปทางมณฑลนครศรีธรรมราช หรือไปโดยเรือเมล์ทางภูเก็จและเกาะหมาก เขาว่า ๒ ทางนี้จะไปถึงเร็วพอราว ๆ กัน เมื่อผมทราบเท่านั้นแล้ว ผมก็ตกลงว่าจะไปส่งที่ภูเก็จดีกว่า แต่ครั้นผมจะไม่จบจดหมายฉบับนี้ลงเสียที่ก็เกรงว่าจะยาวมากนัก ผมจึงตกลงจบเสียที่อย่างนั้นเอง และจะได้เขียนฉบับที่ ๔ ตามระยะทางเรื่อย ๆ ไปทุกวัน ๆ เพราะฉะนั้นจดหมายฉบับที่ ๓ กับที่ ๔ บางทีจะได้ไปส่งพร้อมกันก็ได้

ที่จริงเมืองนี้ก็ดีสารพัดแล้ว มายกพร่องอยู่ที่เรื่องไปรษณีย์โทรเลข ออฟฟิศไปรษณีย์ยังพอขึ้นชื่อว่ามี แต่โทรเลขไม่มีเลย เพราะฉะนั้นถ้าจะต้องการมีโทรเลขไปถึงกรุงเทพ ฯ ต้องข้ามไปที่วิกตอเรียปอยน์ต ส่งไปทางโทรเลขไม่มีสายจากวิกตอเรียปอยน์ตไปเมืองมริต แล้วจึงส่งตามสายทวายไปต่อกับของเราอีกทีหนึ่ง นึกขึ้นมาก็รู้สึกว่าออกจะเสียรัศมีอยู่ข้าง จะพูดถึงกรุงของเราเองก็ต้องอาศัยพูดทางเมืองเขา เหมือนอาศัยปากเขาพูดอย่างไรอยู่ แต่นึกไปอีกทีหนึ่งก็พอจะมีเครื่องแก้เสียใจ คือฝ่ายเขาต้องอาศัยตลาดของเรา ซึ่งเป็นของสำคัญอยู่เหมือนกัน ในการที่เราอาศัยโทรเลขของเขาเป็นสิ่งที่ผู้ดูแต่เผิน ๆ แลเห็นได้ถนัดกว่าการที่เขาใช้ตลาดของเรา แต่ถ้าแม้จะต่างคนต่างทำเลิกไม่ใช้ของกันและกัน ผมนึกว่าเราดูเหมือนจะได้รับความเดือดร้อนน้อยกว่าเขา คนเราไม่ต้องตีโทรเลขก็ไม่ตาย แต่ถ้าไม่ได้กินต้องตาย เพราะฉะนั้นถ้าจะต้องเลือกมีแต่เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งแต่สิ่งเดียว คือให้มีโทรเลขแต่ไม่มีตลาด กับให้มีตลาดแต่ไม่มีโทรเลข ผมเห็นจะเลือกมีตลาดไม่มีโทรเลขดีกว่า เพราะผมอยู่ข้างเป็นห่วงท้องอยู่ข้าง แต่ในส่วนโทรเลขนั้น ผมก็จะต้องพูดตามคำหลวงประกาศในเรื่อง "หาโล่ห์" ว่า "ไม่เป็นไรมิได้ แต่มีด้วยก็ดี"

นายแก้ว

ฉบับที่ ๔

เรือถลาง

หน้าเกาะคอขาว (เมืองตะกั่วป่า)

วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญ ทราบ

วันนี้เวลาเช้า ๒ โมงเศษเสด็จจากพระที่นั่งรัตนรังสรรค์ ภรรยาข้าราชการและหญิงชาวเมืองได้จัดผลไม้มาถวายเป็นของส่งเสด็จเป็นอันมาก เสด็จทรงรถม้าลงไปที่ท่า ข้าราชการส่งเสด็จที่นี้โดยมาก เสด็จลงเรือกรรเชียงพ่วงเรือกลไฟออกมาที่เรือถลาง พวกจีนที่ตลาดเกาะคนที่ได้สลุตถวายด้วยประทัดอีก และได้ถวายคำนับด้วยม้าล่อ วันนี้ผมได้ความรู้อย่างหนึ่ง คือการตีม้าล่อของจีนไม่ใช่ตีไปพอให้ดังแผ่ง ๆ เฉย ๆ เขามีกำหนดตีตามเกียรติยศตั้งแต่สามแผ่งจนถึงสิบสามแผ่งเป็นอย่างมากที่สุด ตีแผ่ง ๆ พอครบกำหนดแล้วตีแผ่ง ๆ สองทีติด ๆ กันเสียครั้งหนึ่ง แล้วตั้งต้นใหม่ คือเป็นต้นว่าถ้าจะตีคำนับใครที่ควรได้เพียงสามแผ่ง ก็ต้องตี "แผ่ง ! แผ่ง ! แผ่ง ! แผ่ง ๆ" ดังนี้

ครั้นท่านพระยาดำรงและข้าราชการผู้ใหญ่ที่ได้ลงมาส่งเสด็จจนถึงเรือถลางได้กราบถวายบังคมลาลงเรือเล็กไปแล้ว เรือถลางถอนสมอออกเดินจากปากน้ำระนอง มาตามทางทะเล มาเข้าแม่น้ำตะกั่วป่า แม่น้ำนั้นก็มีที่งาม ๆ น่าดูตลอดมา มีเขาทั้งสองข้าง

และมีเกาะอยู่เป็นอันมาก มีบางเกาะที่มีเหมืองแร่ดีบุก เช่นเกาะพระทองเป็นต้น กำหนดตามโปรแกรมว่าบ่าย ๆ จะมาถึงเมืองตะกั่วป่า แต่เรือพาลีซึ่งนำหน้าเรือฉลางลงมานั้น เดินอยู่ข้างจะช้ามาก เพราะฉะนั้นกว่าจะทอดสมอที่หน้าเมืองตะกั่วป่าก็ค่ำเห็นไฟที่ตลาดครึกน่าดูอยู่บ้าง

พอเรือทอดสมอ พระเสนานุชิต ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่าลงมาเฝ้าในเรือ เชิญเสด็จขึ้นเมือง เวลาทุ่มเศษทรงเรือมาดแจวไปขึ้นท่า ตะพานตกแต่งไว้รับเสด็จประดับด้วยใบไม้และโคมญี่ปุ่นตลอด ข้าราชการเฝ้าที่ปลายตะพาน เสด็จขึ้นทรงเก้าอี้หามขึ้นไปที่จวนเจ้าเมือง ทางประมาณ ๔๐ เส้น พอพ้นที่ตลาดริมท่าขึ้นไปแล้ว ก็ไม่เห็นบ้านช่องอะไร จนถึงที่ตั้งที่ว่าการจึงเห็นเรือนข้าราชการ ประทับเสวยที่จวนเจ้าเมือง แล้วเสด็จกลับลงมาประทับแรมในเรือฉลาง เมืองตะกั่วป่านี้ต้องนับว่าไม่ได้เห็นเพราะมืดเกินที่จะเห็นได้ แต่ผมคิดว่าถึงสว่างก็ดูเหมือนจะไม่สู้มีอะไรที่จะดูนัก บ้านช่องราษฎรก็น้อย เพราะไม่ได้ตั้งอยู่บนฝั่งแต่ตั้งอยู่ที่เกาะคอขาว การที่มาตั้งอยู่ที่นี่เพราะเป็นท่าเรือสินค้าขึ้นลงค่อยสะดวกกว่าที่เมืองเก่า ซึ่งเรือใหญ่เข้าไปถึงยาก เพราะทรายจากเหมืองไหลลงมาทำให้ลำน้ำตื้น บางทีในไม่ช้านักจะย้ายเมืองไปตั้งที่แห่งอื่นให้เหมาะกว่าที่เกาะคอขาวนี้อีกก็เป็นได้

ทางมาวันนี้คลื่นไม่มีเลย คุณลุงจารย์เตรียมตัวไว้ว่าจะเมาก็หาเมาไม่ แต่นายอินนั้นไม่ต้องถาม ถ้านายอินไม่เมาก็ไม่ใช่เรือ ผมทราบว่าเมื่อคืนนี้ลงมานอนอยู่ในเรือนี้ก่อน รู้สึกวิงเวียนเสียตั้งแต่เมื่อคืนนี้แล้ว ก็แต่เรือจอดอยู่นิ่ง ๆ ยังเป็นเช่นนั้นแล้ว เมื่อเรือออกแล่นจะเป็นอย่างไร พอผมได้ยินเรื่องที่นายอินเมาเรือเมื่อคืนนี้ ผมเก็บเอามานึกขำในใจ เวลาเรือเดินมาลมพัดเย็นสบาย ผมก็นอนนึกอะไร ๆ เล่น ใจกำลังโปร่งคืออย่างไรไม่ทราบ เลยนึกกลอนสักวาออกบทหนึ่ง นึกจะลุกขึ้นจดไว้ก็กำลังนอนสบายออกจะคร้านในการที่จะลุกไปหากระดาษ นึกผัดตัวเองว่าประเดี๋ยวก็ได้ เลยหลับไป พอตื่นขึ้นออกหวั่น ๆ ในใจกลัวจะลืมบทกลอนที่นึกไว้ออก แต่ครั้นลองหยิบกระดาษมาเขียนดูก็จำได้ตลอด ผมอ่านให้ท่านพวกข้าราชการฟัง ท่านก็พากันชอบคุณหลวงอภิบาลว่าร้องเข้ากับลำอกทะเลได้ ชื่อลำก็ออกจะเหมาะกับเนื้อ ผมก็ขอให้ท่านลองร้องดู อยู่ข้างจะไพเราะพอใช้คำกลอนนั้นผมจดมาให้ด้วย เผื่อพวกพ้องของท่านพรานจะร้องได้บ้างหรืออย่างไร ๆ ก็พออ่านเล่นสนุก ๆ ดังต่อไปนี้

"อนิจจาโอ้อินสิ้นสติ เหลือตรองตริแก้ไขน่าใจหาย นายท่านใช้ไม่ไปขัดใจนาย สิ้นสบายหวิวใจไร้สราญ ก้าวลงเรือเหงื่อตกฟกอนาถ ใจจะขาดงุนงงน่าสงสาร ไม่เห็นใจศิษย์หาหรืออาจารย์ สิ้นคำขานนอนแผ่แน่แล้วเอย"

อำเภอตลาดใหญ่
เมืองตะกั่วป่า

วันที่ ๒๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้นอนในเรือเย็นสบายดีพอใช้ แต่การนอนในเรือเสียที่จำเป็นต้องตื่นแต่เช้านัก เมื่อเช้านี้ดูเหมือนพอรุ่งผมก็ต้องตื่นนอกจากคนหูหนวกเห็นจะทนนอนอยู่ไม่ได้ ดูเหมือนหอแดดขึ้นคนสักสามร้อยคนก็ตื่นลุกขึ้นเดินกันเล่น เสียงคึกคัก ๆ พิลึกแต่การที่ต้องตื่นเช้าเช่นนั้นก็ไม่สู้จะเป็นที่เดือดร้อนอะไรนัก อย่างไร ๆ ก็จะต้องตื่นอยู่แล้ว เพราะการที่จะเสด็จขึ้นมาประพาสที่ตำบลตลาดใหญ่นี้ ต้องเลือกเวลาที่น้ำขึ้นเรือจึงจะขึ้นมาถึงได้

เวลาเช้าจวน ๔ โมงเสด็จลงเรือดำรงรัฐจากเรือฉลาง แล่นขึ้นมาตามลำน้ำ มาในระหว่างเกาะ ซึ่งมีเรียงรายอยู่ทั้งสองข้าง ผมได้ยินเจ้าคุณเทศาท่านว่ามีดีบุกแทบทุกเกาะ แต่ไม่มีใครได้ร่อนเพราะได้ไม่คุ้มโสหุ้ยที่จะต้องเสีย เรือเดินมาได้ประมาณชั่วโมงครึ่ง ถึงที่ลำน้ำแคบและตื้นต้องเปลี่ยนเรือ เสด็จลงเรือมาดแจว คนอื่น ๆ ก็ลงเรือเล็ก พ่วงท้ายเรือกลไฟเล็ก ซึ่งมาจากเมืองระนอง พอมาได้สักหน่อยถึงตำบลย่านยาว ลำน้ำย่านนี้ตรงไปยาวกว่าแห่งอื่น มีเรือมาดราษฎรพายออกไปรับเสด็จคนพายแต่งกายประดับประดาหรู มีฆ้องตีทุก ๆ ลำเป็นจังหวะพาย

คนพายได้ให้รับเสด็จและพายแซงเรือที่นั่งมา จนถึงวังบรา แก้เชือกเรือพระที่นั่งจากเรือกลไฟ เรือพายเข้าโยงแทน โยงทั้งเรือพระที่นั่งและเรือที่ตามเสด็จ พายพร้อม ๆ กัน ร้องเพลงพลางช่างน่าสนุกจริง ๆ เรือแล่นฉิวเท่า ๆ กับพ่วงเรือไฟ ลำน้ำตั้งแต่วังบราขึ้นมาเรือไฟเล็กก็มาไม่ได้เพราะเป็นหาดทั้งนั้น ถ้าเวลาน้ำลงแม้เรือพายก็เดินไม่ได้ เพราะเหตุนี้เมืองจึงต้องเลื่อนลงไปตั้งต่ำลงไปอีกมาก

เวลาราวบ่ายโมงถึงท่า เสด็จขึ้นทรงพระเก้าอี้หามขึ้นมาพลับพลาทางประมาณ ๒๐ เส้น ขึ้นจากท่าผ่านไปริมกำแพงบ้านพระยาตะกั่วป่าเก่าซึ่งชำรุดทรุดโทรมหมดแล้ว ทางข้างซ้ายถนนที่ดินยังเป็นที่ลุ่มแลเห็นได้ว่าเป็นลำน้ำเก่า มีหม้อเรือไฟของพระยาตะกั่วป่าทิ้งอยู่หม้อหนึ่ง ซึ่งเป็นพยานปรากฏอยู่ว่าแม่น้ำได้เคยขึ้นมาถึงตรงนั้น ทำให้เห็นได้ว่าการที่ทำลายเขาทำเหมืองขุดดินกเป็นอันตรายแก่ลำน้ำมาก พ้นบ้านพระยาตะกั่วป่าไปถึงตลาด มีตึกแถวอย่างจีนอยู่สองข้างถนน ตึกเหล่านี้เวลานี้อยู่ข้างจะชำรุดทรุดโทรมมาก ต่อตลาดไปก็มีบ้านเรือนตลอดมาจนถึงเชิงเขาที่ตั้งพลับพลา พลับพลาตั้งอยู่บนยอดเขาเป็นที่สบายดี มีลมเย็น ต้นไม้ร่มรื่นจำเริญตา ส่วนพลับพลาก็ทำเครื่องไม้อย่างแข็งแรง ฝาบ้านเป็นแผง แต่ต่อไปพระเสนานุชิต

จะเปลี่ยนฝาและรักษาไว้เป็นเรือนที่พักต่อไป น้ำใช้ที่นี่อยู่ข้างจะบริบูรณ์และเป็นน้ำดีจืดสนิท พระเสนานุชิตได้จัดการทำท่อไม้ไผ่ไขน้ำมาจากเขาอีกลูกหนึ่งข้ามมาใช้ที่เขาพลับพลานี้

ที่ตลาดใหญ่นี้รู้สึกว่าเป็นเมืองมากกว่าที่เมืองใหม่ซึ่งได้ขึ้นไปดูเมื่อคืนนี้ ที่นี่ตึกกว้านบ้านช่องก็มีมากกว่า ผู้คนก็ดูแน่นหนา ที่เมืองใหม่นั้นช่างสมชื่อตะกั่วป่าจริง ๆ คือมีตะกั่ว (ดีบุก) ทั่วไปทั้งเกาะ และส่วนป่าก็เห็นอยู่มากกว่าบ้าน เมื่อคืนนี้เวลาที่ประทับอยู่ที่จวนผู้ว่าราชการได้ยินเสียงกวางร้องอยู่ในป่า ได้ยินถนัดทีเดียวจึงเข้าใจได้ว่าป่าอยู่ใกล้มาก สมควรแล้วที่จะเรียกว่าเมืองตะกั่วป่า

วันนี้ไม่ได้เสด็จแห่งใด ก็ดี เพราะฝนตก และฟ้าร้องครืน ๆ อยู่หมู่นี้อยู่ข้างจะร้อนอ้าวมาหลายเวลาแล้ว ใต้เท้ากรุณากล่าวขึ้นว่าฝนคงจะตกเป็นแน่ ทูลกระหม่อมรับสั่งว่า ถ้าฝนไม่ตกจริงจะต้องให้ใต้เท้ากรุณาขี่สิงโต (คือลงโทษตามแบบลงโทษโหรที่ทำนายผิด) แต่ใต้เท้ากรุณาทูลขอผัดเรื่อย ๆ มา จนบ่ายวันนี้ฝนตกมากหน่อย ท่านก็เลยกราบบังคมทูลขอให้นับว่าเอาเป็นทำนายถูกแล้ว ขอให้พ้นการที่จะต้องขี่สิงโต ก็ทรงตกลงยอมตามคำท่านกราบทูลขอ

การมหรสพที่นี่อยู่ข้างจะบริบูรณ์กว่าทุก ๆ แห่งที่มีมาแล้ว มีมโนรา ๔ โรง หนัง ๔ โรง เพราะฉะนั้นผมไม่จำจะต้องบอกว่าอยู่ข้างจะกึกก้องโกลาหลอยู่บ้าง การที่มีมหรสพมากเช่นนี้ เป็นพยานอยู่ว่าเมืองตะกั่วป่าเก่านี้ เป็นเมืองที่มีความจำเริญ (ซิวิไลซ์)พอใช้

พูดถึงความจำเริญผมลืมเล่าไปในจดหมายฉบับก่อนว่า เมืองระนองนั้นอยู่ข้างจะ "ซิวิไลซ์" พอใช้อยู่ มีสิ่งซึ่งเป็นพยานสำคัญอยู่คือที่ตลาดมี "สาวสวรรค์กัลยาเป็นข้าบาท บำเรอปวงเทวราชทุกราตรี" (คำกลอนผมแก้เอง) ผ่านไปทางตลาดได้เห็น "นวลละอองผ่องพักตร์ลักขณา ดังจันทราทรงกลดหมดมลทิน" (ที่ว่าหมดมลทินนั้น กลอนพาไปขออย่าได้ถือว่าเป็นความจริง) นี่จะไม่นับว่าเมืองระนองซิวิไลซ์หรือ แต่ยังไม่ซิวิไลซ์เท่ากรุงเทพ ฯ วิมานสาวสวรรค์ยังไม่มีประทีปมรกตแขวนข้างหน้า หรือนี่จะนับเป็นพยานว่าซิวิไลซ์กว่ากรุงเทพ ฯ กระมัง ที่ตลาดใหญ่นี้บางทีจะมีวิมานสาวสวรรค์บ้าง แต่วันนี้ผมยังไม่มีโอกาสสืบ ในการเช่นนี้คิดถึงคุณหลวงไชยประสิทธิ์จริง ๆ ถ้าท่านได้ตามเสด็จมาด้วยท่านคงจะเป็นธุระสืบสวนเรื่องนี้อย่างแข็งแรงเป็นแน่

วันที่ ๒๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้ผมนอนสบายพอใช้ ฝนตกลงมาแล้ว ตอนกลางคืนมีลมพัดเย็นเรื่อย นอนคลุมผ้าบาง ๆ ผืนหนึ่งพอสบาย ช่างผิดกับที่เมืองใหม่เสียจริง ๆ วันนี้เช้าผมตื่นขึ้นยังรู้สึกเย็นสบายดีอยู่อีก

เวลาเช้า ๓ โมงเศษเสด็จออกจากพลับพลาโดยกระบวนเก้าอี้หาม เก้าอี้ทรงผูกแปด คนหามสวมกางเกงผ้าขาวเสื้อผ้าแดง หมวกกุเลยจีนมีใบไม้ใบหญ้าประดับหรูหรา เก้าอี้ของข้าราชการผูกสี่ คนหามแต่งตามชอบใจ พวกที่หามเก้าอี้นั้น นอกจากคนไทย ๆ มีที่เป็นจีนก็มี เป็นแขกก็มี แต่พวกจีนพวกแขกเหล่านี้ชอบกลจีนพูดไทยดีกว่าภาษาจีน และแขกพูดมลายูไม่เป็น ใต้เท้ากรุณาท่านเล่าว่าเมื่อคืนนี้มีแขกคนหนึ่ง ไปจุดโคมที่เรือนที่พักของท่านได้ความว่าชื่อแขกอาจ พูดภาษามลายูไม่เป็นสักคำเดียว ผมทราบว่าในมณฑลนี้มีแขกชนิดแขกอาจนี้มาก คือที่จริงตัวก็เป็นไทยแท้ ๆ แต่ไปชอบใจลูกสาวแขก ถ้าไม่แปลงไปถือตามเขา ๆ ก็ไม่ยกลูกสาวให้ จึงต้องเลยเป็นแขกตามเขาไป เพราะฉะนั้นเจ๊ะเขียว เจ๊ะแดง เจ๊ะขาว เจ๊ะดำ อะไรต่าง ๆ จึงเกิดมีมากขึ้น การชักชวนคนให้เข้าถือศาสนาด้วยวิธีนี้ก็ดีอยู่บ้าง เพราะฉะนั้นพวกคริสตังจึงต้องใช้อยู่บ้างเหมือนกัน คนชาวบางกอกเราเป็น

คริสตังตามเมียไปเช่นนี้ก็มิใช่น้อย การตกปลาหรือดักหนูถ้าจะให้ติดแน่ก็ต้องใช้เหยื่อที่ปลาหรือหนูนั้นชอบฉันใด การตกเบ็ดผู้ชายก็ต้องใช้ผู้หญิงเป็นเหยื่อฉันนั้น ข้อนี้มิใช่พึ่งมารู้กันขึ้นในเร็ว ๆ นี้ ก็รู้กันและใช้วิธีนี้กันมาแต่ไหน ๆ และไม่ใคร่จะมีเสียการเลย ถ้าการใดผู้ชายจะจัดไปให้ตลอดไม่ได้คงต้องอาศัยผู้หญิงช่วยทั้งนั้น

นี่ผมก็พูดเพ้อเจ้อนอกเรื่องมามากแล้ว ต้องจับเรื่องต่อไปอีกที ออกจากที่พลับพลาประทับแรม เดินลงไปทางตลาด แต่หาตรงลงไปอย่างไปท่าน้ำไม่ เลี้ยวไปเสียทางขวา เดินไปทางตะวันออกเรื่อย พอพ้นตลาดก็หมดถนน มีแต่ทางตัดไปตามในป่าละเมาะและทุ่ง เป็นทางงามดี แต่แดดอยู่ข้างจะร้อน ข้ามคลองหลายแห่ง แต่ล้วนตื้นเสียเพราะทรายเหมืองไหลลงมาเต็มเสียหมด การทลายเขาลงมาเพื่อทำเหมืองขุดแร่นี้ ทำให้เสียประโยชน์มาก ตามริมน้ำตะกั่วป่าเดิมเคยมีบ้านคนอยู่ราย ๆ ไป และทราบว่าทำนาทำไร่ทำสวนได้ดี ยัดนี้ทรายไหลลงมาถมคลองตัดทางน้ำเดินเสียหมด แล้วยังไหลไปท่วมที่นาที่สวนทำการเพาะปลูกไม่ได้ เพราะฉะนั้นราษฎรต้องยกบ้านหนีไปแห่งอื่นเสียมาก ราษฎรในเมืองตะกั่วป่านี้ผมทราบว่าพากันไปรับจ้าง

ทำเหมืองเสียหมด ไม่ใคร่จะทำนาทำไร่ ได้เงินมาก็ซื้อกิน แต่ไม่หยุดอยู่เพียงซื้อกิน ซื้อยาฝิ่นสูบด้วย ข้อนี้เป็นการไม่ดีอย่างยิ่ง การทำเหมืองนั้นเองเล่าก็ไม่เป็นทางหากินที่ยั่งยืน พอเหมืองที่ตนทำนั้นหมดแร่ก็ลงคว้าง ไม่มีอะไรทำ และเมื่อไม่มีอะไรทำก็ต้องอดเท่านั้น ถ้าจะไม่อยากอดก็ต้องคิดทำการหากินโดยทางไม่ชอบธรรมต่าง ๆ ผมทราบว่าเจ้าคุณเทศากำลังคิดจะแก้ไขเรื่องนี้ คือจะคิดจัดการให้ราษฎรกลับทำไร่ทำนาอีก หวังใจว่าจะสำเร็จได้ตามความคิดของท่าน

ตามระยะทางที่ไปวันนี้ ได้ผ่านหมู่บ้านไปหลายหมู่ พอถึงบ้านพวกหามได้หยุดพักกินน้ำบ้าง ผมช่างนึกโล่งแทนจริง ๆ เดินไปร้อนเหงื่อโซก ๆ แต่ผมผู้ที่นั่งไปบนเก้าอี้ยังร้อนพอแรงการทางก็มิใช่ใกล้ จากพลับพลาที่ประทับแรมนี้ไปถึงพลับพลาประทับร้อนที่เขาเวียงระยะทางถึง ๒๖๗ เส้น ที่ประทับร้อนนี้อยู่ในแขวงอำเภอกะปง นายอำเภอได้ทำพลับพลารับเสด็จ เข้าแบบโรงนาอีก เย็นสบายดี มีผู้คนมาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่มาก กำนันคนหนึ่ง กับผู้ใหญ่บ้านอีก ๒ คน ได้จัดเครื่องถวาย อยู่ข้างจะเก่ง กำนันผู้ใหญ่บ้านจัดเครื่องถวายไม่ใคร่จะเคยพบ และพวกที่ตามเสด็จออกจะพากันหาร ๆ แต่ครั้นไปถึงที่แล้ว

ก็มีเครื่องเลี้ยงจริง แต่ว่าใครจะได้อุดหนุนข้างหรือไม่ผมไม่ทราบ กำนันและผู้ใหญ่บ้านที่จัดเครื่องนั้น ท่านเจ้าเมืองได้นำเผ้า เป็นจีนทั้ง ๓ คน ท่าทางดูก็ดี

สิ่งสำคัญที่เสด็จไปทอดพระเนตรวันนี้ คือพระนารายณ์เทวรูปซึ่งตั้งอยู่บนเนินที่ทำพลับพลาประทับร้อน เทวรูปมีอยู่ ๓ องค์ เป็นรูปพระนารายณ์ตั้งอยู่กลาง ข้างขวามือมีเป็นรูปเทพธิดานั่งซึ่งบางทีจะเป็นพระลักษมี ข้างซ้ายมีอีกรูปหนึ่ง แปลไม่ออกว่าเป็นรูปพระเป็นเจ้าองค์ใด เทวรูปทั้ง ๓ นี้ทำด้วยศิลา สลักเครื่องทรงดูเป็นอย่างแบบข้างอินเดียแท้ จึงเข้าใจว่าคงจะเป็นนายช่างข้างฝ่ายมัชฌิมประเทศเป็นผู้ทำ หรืออย่างน้อยก็เป็นผู้ให้อย่าง เพราะฉะนั้นต้องเข้าใจว่าชาวมัชฌิมประเทศได้เคยออกมาตั้งเป็นคณะอยู่ที่นี้ จะสืบเอาเรื่องราวก็ไม่ได้กี่มากน้อย คงได้ความแต่ว่าเทวรูปนี้เดิมอยู่บนเขาเวียง บนนั้นยังมีฐานก่อด้วยอิฐปรากฏอยู่ ครั้นพม่ามาตีเมืองไทย ได้ลงมาที่เขาเวียงยกเทวรูปลงมาได้ถึงที่เนินนี้ ตั้งใจจะนำลงไปทางแม่น้ำ พะเอิญเกิดฝนตกลงมาเป็นห่าใหญ่ พม่าจึงต้องทิ้งเทวรูปไว้ หนีเอาตัวรอด และโดยเหตุที่พม่าได้ให้หลังที่ตรงนี้ จึงได้เรียกนามตำบลว่าหลังพม่าต่อมา รูปพระนารายณ์ในเวลานี้ต้นตะแบกได้ขึ้นหุ้มห่อไว้เสียหน่อยหนึ่ง ซะรอยจะมีผู้พิงทิ้งไว้กับต้นตะแบก

ตั้งแต่ยังอ่อน ๆ ครั้นต้นไม้นั้นโตขึ้นจึงเลยขึ้นหุ้มเทวรูป น่าเสียดายที่สึบข้างความสาวขึ้นไปได้สั้นนัก ที่ริมรูปนั้นมีศิลาแผ่นหนึ่งมีตัวอักษรจารึก แต่อ่านไม่ออกว่าเป็นหนังสืออะไร ไม่ใช่หนังสือไทย และไม่ใช่ตัวหนังสืออย่างที่จารึกคาถาเยธัมมาที่พระปฐมเจดีย์ ศิลาแผ่นนี้ราษฎรถือกันว่าถ้ายกฝนเป็นต้องตก วันนี้คงจะได้มีใครยกเป็นแน่ เพราะพอเสด็จถึงพลับพลาสักครู่หนึ่งฝนก็ตก อยู่ข้างจะศักดิ์สิทธิ์อยู่บ้าง แต่เพราะไม่มีใครได้พยายามจะยกพระนารายณ์ไป ฝนจึงไม่ตกจนน้ำท่วมอย่างครั้งพม่ายก

ขากลับเสด็จทางเรือ ทรงเรือมาดถ่อ ล่องตามลำน้ำตะกั่วป่าโดยมากน้ำตื้น ๆ แต่มีบางแห่งเป็นวัง พวกคนถ่อกล่าวว่ามีจระเข้ แต่ก็หาได้มีใครเห็นไม่ เห็นแต่จระเข้นาน้ำนั้นและมากเสด็จถึงท่าแล้วทรงพระเก้าอี้หามขึ้นมาที่พลับพลา ประทับอยู่ที่นี่อีกคืนหนึ่ง

เรือกลาง

หน้าเกาะคอขาว

วันที่ ๒๓ เมษายน ศก ๑๒๘

วันนี้การเที่ยวอยู่ข้างจะรู้สึกฝึกมากกว่าเมื่อวานนี้ เห็นจะเป็นเพราะอยู่ข้างจะร้อนจัด และอีกประการหนึ่งการไปดูอะไร ๆ ก็ไม่สู้จะได้เนื้อนัก คือของที่ได้ดูอยู่ข้างจะไม่พอเพียงกับเวลาที่ต้องเสียไปสักหน่อย

เมื่อเช้านี้ถ้าได้เสด็จออกจากที่ประทับแรมเสียได้แต่เช้า ๆ ก็จะไม่สู้กระไรนัก แต่ก็เป็นการจำเป็นที่จะต้องเสด็จสาย เพราะเวลาน้ำขึ้นยังคับอยู่ ต้องประทับรออยู่จนเวลา ๕ โมงแล้วจึงเสด็จออกหน้าพลับพลา พวกบุตรหญิงพระยาเสนานุชิตเก่า กับหญิงชาวเมืองได้พากันมาเฝ้าถวายของต่าง ๆ ทรงรับของที่พวกผู้หญิงแล้ว พระเสนานุชิตได้อ่านคำกราบบังคมทูลสำแดงความยินดีในนามของพ่อค้าเมืองตะกั่วป่า และนำรูปช้างทำด้วยเงินถวายเพื่อเป็นที่ทรงระลึกถึงการที่เสด็จมาประพาสถึงเมืองตะกั่วป่า มีพระดำรัสตอบตามสมควรแล้ว เสด็จโดยกระบวนเก้าอี้หาม ไปลงเรือที่ท่าเดิม

การเสด็จโดยทางเรือวันนี้ก็คล้าย ๆ กับวันเสด็จขึ้นไป ทรงเรือมาดแจว เรือยาวพายลากลงไปจนถึงวังบรา พ่วงเรือไฟทั้งเรือที่นั่งและเรือตามเสด็จ น้ำขึ้นเชี่ยวมาก และเรือกลไฟของเมืองระนองนั้นก็อยู่ข้างชราอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นเรือที่พ่วงต้องช่วยแจวกระดิก ๆ ไปด้วย ล่วงลงมาถึงที่สองแพรก แยกไปข้างซ้าย เวลาบ่าย ๒ โมงถึงปากคลองเหนอ ฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำ คลองนี้เล็กและตื้น แม้แต่เรือเล็ก ๆ ก็เข้าไปไม่ได้ จึงต้องขึ้นที่ปากคลอง แล้วเดินต่อไปในลำคลอง เดินในลำคลองจริง

ไม่ใช่ริม ๆ แต่ผมต้องรีบบอกเสียในที่นี้ว่า ไม่ได้ลุยโคลนจี้บแจ๊ะไป เพราะเขาทำตะพานไปตลอดลำคลอง จนถึงพลับพลาที่ประทับร้อนที่เชิงเขาพระเหนอ เครื่องกลางวันที่นี้นายซุ่นฮวดกำนันเป็นผู้จัดถวาย มาซ้ำวันนี้เข้าอีกดูไม่ใคร่ขันเหมือนเมื่อวานนี้ ตามความจริงกำนันแลผู้ใหญ่บ้านที่จัดเครื่องถวายทั้ง ๒ วันนี้ ไม่ใช่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านชนิดที่เข้าใจกันโดยมาก ตามความเข้าใจกันโดยมาก ว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นบุคคลชนิดนุ่งผ้าสีน้ำเงิน สวมเสื้อสีน้ำตาลมียังขาว ๆ ติดที่แขน และเป็นชาวนาเป็นพื้น แต่กำนันผู้ใหญ่บ้านเมืองตะกั่วป่านี้ไม่เป็นเช่นนั้นเลย มักเป็นจีนเกิดในเมืองไทย และเป็นพ่อค้าหรือนายเหมือง จึงเป็นผู้มีเงินอยู่บ้าง การที่จะจัดเลี้ยงจึงไม่สู้ประหลาดอะไรนัก

เสวยแล้วเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรพระนารายณ์เทวรูปบนยอดเขาพระเหนอ เทวรูปองค์นี้ทำด้วยศิลาทราย บัดนี้หักเสียเป็นสองท่อนหักเฉพาะที่เอว ถ้าไม่หักคงจะสูงราว ๕ ศอก เครื่องสนิมพิมพาภรณ์ไม่วิจิตร์เหมือนองค์ที่เขาเวียง แต่ฝีมือทำกล้ามเนื้อดีเหมือนคน เทวรูปนี้ยืนอยู่กลางฐานใหญ่ ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่ซึ่งให้เห็นได้ว่าคงจะเป็นศาลหรืออะไรสักอย่างหนึ่ง แต่เรื่องราวอะไรก็สืบไม่ได้

จากที่คลองเหนอได้ทรงเรือเสด็จไปขึ้นทอดพระเนตรทุ่งตึกซึ่งอยู่ในเกาะคอขาว ตรงกันข้ามกับที่ตั้งเมืองใหม่ ที่นี้ไม่มีอะไรดูนอกจากเนินดิน ขุดลงไปพบอิฐแผ่นใหญ่ ๆ ชนิดเดียวกับที่เห็นอยู่ที่บนยอดเขาพระเหนอ กับมีศิลาแบน ๆ สองแผ่น ตัดเป็นรูปกลมมีเป็นรูปสี่เหลี่ยมอยู่ตรงกลาง จะใช้สำหรับอะไรก็ไม่ทราบ บางทีที่นี้จะเนื่องกับเทวรูปที่คลองเหนอ คืออาจจะเป็นเทวสถานอีกอันหนึ่งของคณะเดียวกันนั้นก็ได้ แต่ครั้นผมจะเดาอะไรไปมากมายต่อไปอีกผมก็เกรงจะถูกหาว่ากุ เพราะฉะนั้นผมของดไว้ทีดีกว่า

ที่ทุ่งตึกนี้มีนายเหมืองผู้หนึ่งได้ไปจัดน้ำชาเลี้ยง เมื่อเสด็จออกจากที่ท่าทุ่งตึกนั้น เวลาบ่ายมาก ใกล้ย่ำค่ำแล้ว น้ำลงมากเรือต้องเดินมาช้า ๆ จนเวลา ๒ ทุ่มจึงถึงเรือกลางนี้

ผมมีความเสียใจที่จะต้องเล่าว่า ที่อำเภอตลาดใหญ่ได้มีพวกที่ตามเสด็จได้ไปป่วยลงหลายคน นายกระบืออ่อนได้ประเดิมโรงก่อน แต่เมื่อเย็นวันที่ ๒๑ ท้องร่วงไป พอวันรุ่งขึ้นมีผู้ท้องร่วงตามไปอีกเป็นหลายคน เมื่อวานนี้แสงอาทิตย์ตามเสด็จไป พอถึงพลับพลาประทับร้อนที่เขาเวียงบ่นว่าปวดศีรษะกลับไปถึงพลับพลาตลาดใหญ่ก็ลงนอนจับไข้ทันที พอข่าวแพร่หลาย

ไปว่าพ่อแสงอาทิตย์จับไข้ คนอื่น ๆ ให้เกิดรู้สึกปวดศีรษะครั่นตัวขึ้นมาบ้างหลายคน ที่ตะกั่วป่าเขาลือกันว่าไข้และโรคท้องร่วงอยู่ข้างดุ คงจะมีผู้ทราบคำลือนี้กันอยู่บ้าง ใครที่ใจเสาะหน่อยก็เลยเจ็บจริง ๆ พ่อแสงอาทิตย์เลยไม่ได้ตามเสด็จประพาสวันนี้ ผมมาพบที่เรือนถามข่าวก็ดูยังบอกป่วยอยู่ เสียแรงเป็นยักษ์ทั้งทีอย่างไรจึงผิวบางไปได้

ผมมีเรื่องอยู่ข้างจะน่าขัน ซึ่งผมได้ฟังเขาเล่ากันขึ้นเมื่อคืนนี้ คือคุณพันตรีราชองครักษ์ ที่นอนห้องเดียวกับหม่อมดอกเทียน ได้ยินหม่อมดอกเทียนละเมอเมื่อคืนวานนี้ พูดดังว่า ๆ "จะไปจูบแจบอะไรมันได้ แก้มแข็งราวกับเชือกมะนิลา" น่าอัศจรรย์แท้ ๆ นี่ช่างไปนึกเอาเชือกมะนิลามาเปรียบกับแก้มผู้หญิงได้ ให้ผมนั่งตรองอยู่ ๗ วัน ก็คงนึกเปรียบอะไรให้แปลกอย่างนั้นไม่ได้เป็นอันขาด ถามตัวหม่อมดอกเทียนดูเอง ก็ไม่ยอมชี้แจง ผมยิ่งนึกไปก็ยิ่งขัน เก็บเอาไปนอนตรองไปตรองมา เลยแต่งกลอนกล่อมขึ้นได้บทหนึ่งสำหรับร้องเข้ากับลำพัดชา ดังต่อไปนี้

"สายสมรนอนเถิดพี่จะกล่อม เจ้างามจริงพริ้งพร้อมดังเลขา ปรางแข็งแข่งเชือกมะนิลา พักตร์โสภาอาคแลมป์แจ่มธานินทร์ งามเนตรดังเนตรเปรตวันทอง งามขนงวงสองเหมือนชามบิ่น อรชรอ้อนแอ้นดังงูดิน แร้งถวิลมิได้เว้นเวลาเอย"

บทกลอนนี้ ถึงผมเองแต่งก็รู้ว่าไม่สู้ดี คือการเปรียบเทียบยังสู้หม่อมดอกเทียนไม่ได้ แพ้กันหลุดลุ่ยทีเดียว ผมไม่ใช่คนที่หลงตื่นตัวเองจนไม่รู้สึกความบกพร่องของตน เมื่อแพ้ผมก็ยอมอย่างราบคาบ แต่ผมไม่ยอมแพ้คนเดียว ผมท้าให้คนอื่นนึกหาสิ่งเปรียบเทียบกับแก้มผู้หญิงให้เก่งกว่าเชือกมะนิลา ถ้าใครนึกออกดีกว่านั้นผมยอมรางวัลให้สองอัฐพัศ

เรือถลาง
หน้าเมืองภูเก็จ
วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

วันนี้พอย่ำรุ่งถอนสมอต้องตื่น ต่อเรือออกเดินแล้วผมจึงได้นอนหลับไปอีก จน ๒ โมงจึงตื่น พอผมตื่นขึ้นก็ถามข่าวถึงพวกพ้อง ได้ข่าวว่านายอินนอนแล้ว ทราบว่าพอถอนสมอก็ป่วยแล้วก็นอนเรื่อยมา ใครพูดจาด้วยอย่างไรก็มีแต่โคลงศีรษะไว้ท่าเดียว นายอินบนบกกับนายอินในเรือช่างผิดกันมากจนเป็นคนละคน แต่ที่จริงดูเหมือนจะเก่งขึ้นกว่าเมื่อจะออกจากระนองสักหน่อย คือที่ระนองพอลงเรือก็บอกว่าออกวิงเวียนเสียแล้ว แต่เมื่อวานนี้ถึงลงเรือแล้วก็ยังเก่ง ผมทราบข่าวว่าเมื่อกลับมาถึงเรือเมื่อเย็นวานนี้ และกระบวนเสด็จยังไม่ถึง นายอินอยู่ข้างจะรื่นเริงสบาย

คุยอึงถึงเรื่องไปเที่ยวราชบุรี เสียงเอ็ดคับเรือ กัปตันฝรั่งนั่งดูแผนที่และกะทางที่จะเดินเรืออยู่ออกรำคาญเหลือทน จนอดรนทนไม่ได้ร้องออกมาว่า "อะไรเป็นบ้า คุยสองชั่วโมงแล้วไม่อิ่ม หัวฉันเสียหมดแล้ว" พอถูกกัปตันออกปากเช่นนั้น นายอินจึงเกิดรู้สึกขึ้นมาว่าถึงเวลากินข้าว เลยเบี่ยงลงไปจากดาดฟ้า นึกถึงเรื่องนี้แล้วมาดูเวลาเรือแล่นวันนี้ ยิ่งทำให้ออกขันขึ้นมาก แต่ที่จริงก็ไม่ใช่นายอินคนเดียวที่รู้สึกไม่สู้สบาย ถึงท่านอาจารย์ก็ไม่ได้การ นอนนั้นมีคนที่นอนกันหลายคน แต่ที่ยอมรับว่าเมานั้นน้อย โดยมากบอกว่านอนเล่น แต่หาได้หยุดอยู่เพียงนอนเล่นเท่านั้น ทำหน้าซีดเล่นก็มี อดข้าวกลางวันเล่นก็มี การเล่นเช่นนี้จะออกรสสนุกอย่างไร ก็ไม่มีใครยอมอธิบายให้ผมฟังเลย มีผู้ที่ไม่เมาจริง ๆ ก็หลายคน แต่ถ้ายกกัปตันและกะลาสีเสียแล้ว ไม่มีใครเก่งเท่าท่านอาเลย ท่านสูบกล้องไม่ขาดปากเลย จึงเห็นได้ว่าท่านเก่งแท้ ท่านได้เปรียบที่เคยเป็นทหารเรือ เชี่ยวชาญการเดินทะเลมาก พระสมุทรกับท่านเป็นมิตรสหายเกลอแก้วกัน จึงไม่ทำอันตรายต่อกันและกัน ส่วนตัวผมเองก็ไม่เคยอวดว่าทนคลื่นนัก แต่วันนี้อยู่ข้างจะแข็งแรง พอตื่นขึ้นรับประทานข้าวเช้าแล้ว ก็นั่งดูอะไร ๆ อยู่บนดาดฟ้าเรือย แต่ต้องคอยดูทางซ้ายเรือ

(คือทิศตะวันออก) ไว้บ่อย ๆ เห็นฝั่งค่อยอุ่นใจหน่อย ถ้าดูไปทางขวามือเห็นทะเลเวิ้งไป และนึกขึ้นมาว่า ตรงต่อออกไปทางตะวันตกนี้ ต้องไปอีกถึง ๘ วันจึงจะพบแผ่นดิน คือลังกาทวีป ดูใจออกจะหวิว ๆ ชอบกล ต้องเหลียวกลับมาแลดูฝั่งเสียอีก ผมได้เคยสังเกตตัวผมเองอย่างหนึ่งว่า ถ้าออกทะเลหาอะไร ๆ คิดเสียมักจะทำให้ลืมคลื่น ถึงคลื่นมาก ๆ กว่าที่มีวันนั้นก็ยังทำให้ลืมได้ เพราะฉะนั้นผมจึงไปหากระดาษดินสอมานั่งลองแต่งโคลงเล่น แต่นึกเรื่องไม่ใคร่จะออกอยู่เป็นนาน จนเหลือบไปเห็นนายอินนอนแขบอยู่ จึงนึกออกได้บทหนึ่งว่า

แล่นเรือระลอกเร้า เรรวน
เฮือก ๆ ระเหหวน ละห้อย
อึด ๆ อะอักอวน โอ้อ๊ก อินเอย
นอนแนบเขนยน้อย เนตรน้ำนองเขนย

พอผมแต่งเสร็จแล้ว คุณหลวงอภิบาลนั่งอยู่นั่นด้วย ผมก็อ่านให้ท่านฟัง ท่านจึงพูดขึ้นว่า "แต่งอีกบทเถิดน่า" แล้วท่านก็ชี้ให้ผมดูท่านอาจารย์ เห็นลงเอนอยู่บนเตียงผ้าใบ ประเดี๋ยวก็ลุกขึ้นนั่งหลับตานิ่งนึกออกขำ ลงท้ายก็เลยได้โคลงอีกบทหนึ่ง ผมแต่งบาทต้นกับบาทสามคุณหลวงแต่งบาทสองกับบาทปลายดังนี้

อกเอยอนาถโอ้ อาจารย์
เรือนิ่งออกโอยซู้หาญ อวดแกล้ว
คลื่นโยนอะดักดาล จวนอ้วก เจียวฮือ
นั่งนิ่งหลับเนตรแล้ว จิตน้อมภาวนา

พออ่านโคลงบทนี้ขึ้นท่านอาจารย์ลุกขึ้นพึ่ง หัวเราะร่วน ลุกขึ้นอวดให้ดูทันทีว่าไม่เมา พอเดินได้สักสามก้าวลงนั่งภาวนาเสียอีกแล้ว อีกไม่ช้าก็เปลี่ยนอิริยาบถอีก จนถูกพระลักษณ์คู่แข่งขึ้นมาเยาะให้ เลยลุกขึ้นเดินและยืนใหม่ ท่านใช้พร้อมสี่อิริยาบถ แต่ผมเชื่อว่าในระหว่างเวลาเรือเดินคงสมัครอิริยาบถไสยาสน์มากกว่าอย่างอื่น

เรือเดินเลียบฝั่งมาจนเวลาราวเที่ยงถึงที่ตรงปากพระ ซึ่งอยู่ระหว่างฝั่งกับเกาะถลาง (หรือเกาะภูเก็จตามที่เรียกกันอย่างใหม่) เจ้าคุณรัษฎาว่า ถ้ามีคนนำร่องจะเดินเรือเข้าทางช่องนี้ไปก็ได้ แต่ไม่มีคนนำร่องมาด้วย ก็จำเป็นต้องเดินเลียบเกาะอ้อมไปทางนอก เรือแล่นไปใกล้ ๆ ฝั่งตะวันตกของเกาะถลาง ดูเขาสลับซับซ้อนกันตั้งแต่ฝั่งทะเลขึ้นไป เหมือนใครแสร้งจัดซ้อนกันไว้ให้เป็นชั้น ๆ หลั่นกัน ดูไปให้เป็นที่เพลิดเพลินอย่างยิ่ง และต้องยอมว่าคนเราจะคิดตกแต่งสิ่งไรขึ้นให้งามสู้ของที่เกิดเป็นขึ้นเองนั้น เป็นอันยากยิ่งนัก

พอเวลาบ่ายโมงเศษจวน ๒ โมง แลเห็นแหลมพระเจ้าที่จะเลี้ยว ใครไม่ทราบพูดขึ้นว่า พอเลี้ยวแหลมคลื่นจะตีเรือโคลงใหญ่ พระลักษณ์นั่งโต๊ะอยู่สักครู่เดียวยังมิได้กินอะไร บอกว่าไม่สบายลุกไปนอน เลยเสียท่าใหญ่ถึงกับคาย ลงจารย์ได้ช่องเลยเยาะใหญ่ ส่วนตัวท่านเองแข็งใจกินข้าวอยู่จนอิ่ม ที่จริงนั้นคลื่นไม่สู้มากอะไรนัก ถึงเมื่อเลี้ยวแหลมพระเจ้าก็ไม่นักหนาก็มากน้อย ผู้ที่เมา ๆ กันนั้นดูเหมือนจะเป็นเพราะไปนึกถึงคลื่นขึ้น ถ้าทำเฉย ๆ เสียมักจะไม่ใคร่เป็นอะไร ที่เลี้ยวแหลมก็ครู่เดียวเท่านั้น พอพ้นเกาะแก้วใหญ่เกาะแก้วน้อยมาแล้ว เดินเลียบมาตามฝั่งตะวันออกเกาะถลางก็เท่ากับเดินในแม่น้ำ เพราะด้านตะวันตกยังเกาะถลาง ด้านตะวันออกก็มีเกาะเรียง ๆ กันมาตลอดจนเข้าอ่าวภูเก็จ ที่จริงการที่เลี้ยงกลางวันในขณะที่จะเลี้ยวแหลม ซึ่งเวลาที่เตรียมกันอยู่ว่าจะถูกคลื่นดังนั้น อยู่ข้างจะดีไม่สู้จะเปลืองของกินมาก เพราะมีคนไม่กินเสียหลายคน

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งถึงที่จอดเรือหน้าท่าเมืองภูเก็จ รวมเวลาที่เดินเรือมา ๑๐ ชั่วโมงครึ่ง เร็วกว่าเวลาที่กำหนดไว้ในโปรแกรมประมาณกึ่งชั่วโมง นี่เพราะวันนี้ไม่ได้ให้เรือพาลีนำ เรือถลางนี้เดินได้ถึง ๑๑ น๊อตต่อชั่วโมง เรือพาลีช้าลงกว่าอีกชั่วโมงละ ๓ น๊อต

การที่เรือถลางเดินมาได้เร็วเช่นนี้ เพราะกัปตันอยู่ข้างจะมีความเต็มใจให้มาถึงภูเก็จเร็ว ๆ หน่อย ผมทราบว่าแหม่มกัปตันได้ออกมาอยู่ที่เมืองภูเก็จนี้ด้วย

ก่อนที่จะจบจดหมายฉบับนี้ลง ผมขออนุญาตกล่าวถึงนามเกาะและเมืองภูเก็จนี้สักหน่อย เกาะภูเก็จนี้เดิมเรียกว่าเกาะถลาง และบัดนี้ก็ควรจะคงเรียกเช่นนี้อยู่ เพราะเป็นชื่อเก่ากว่าภูเก็จเป็นอันมาก ตามคำกของคุณหลวงอภิบาลว่าเมืองถลางแปลว่าเมืองถาง คือเมืองที่มาถางตั้งขึ้นกลางป่า แต่ผมไม่ขอรับผิดรับชอบด้วย อังกฤษเรียกเกาะนี้ว่ายังก์เซลอน คำว่ายังก์จะมาจากไหนผมยังไม่แลเห็น แต่เซลอนนั้นมาจากถลางนั้นเอง คนไทยเราชำนาญเอา "ถ" หรือ "ต" เป็น "ส" เช่นถนนเรียกเป็นสนน ตะพานเป็นสะพานเป็นต้น นี่ถลางก็เรียกเป็นสลาง ฝรั่งพึ่งไปไม่ถนัดไปเรียกเป็นเซลอนไป ส่วนเมืองภูเก็จนั้น เป็นเมืองซึ่งพึ่งจะมีขึ้นใหม่ ๆ ผมกว่าชื่อน่าจะมาจากคำภาษามลายูว่า "บูกิต" แปลว่าเขา แล้วจึงแปลมาเป็น "พูเก็ต" ต่อมาบางทีจะมีใครมีความรู้ภาษาไทยดี ๆ มาคิดเขียนสะกดตัวเสียใหม่ว่า "ภูเก็จ" ให้สำเนียงคงอยู่อย่างเดิม แต่ให้มีคำแปลได้ขึ้น คือผสมคำ "ภู" แปลว่าเขากับ "เก็จ" แปลว่าผังเข้าด้วยกัน การคิดชื่อเลียน ๆ เช่นนี้ มีตัวอย่างอยู่

ที่ชาวบางกอกชั้นใหม่จะรู้จักดี คือแบงก์สยามคอมเมอร์เชียล เขียนชื่อในภาษาไทยว่าสยามกัมมาจลนั้นแล เมืองภูเก็จยังมีชื่อที่ได้ยินฝรั่งชั้นพ่อค้าใช้เรียกอยู่มากอีกอย่างหนึ่ง คือทองคา ชื่อทองคานี้มาจากคำไทยว่าทุ่งคา คือทุ่งที่มีหญ้าคามาก พวกจีนพูดสำเนียงไทยไม่ชัด เรียกหมู่บ้านทุ่งคาว่าท่องคา ฝรั่งเรียกตามจีนอีกชั้นหนึ่ง นี่ไม่ใช่เป็นความที่จริง ผมได้ทราบว่าฝรั่งที่ถือตนเป็นคนรู้จักเมืองไทยดี ๆ ก็มักเรียกชื่อเมืองว่าภูเก็จตามไทยเรา ที่จริงผมเห็นด้วยตามเจ้าคุณรัษฎาว่าควรจะใช้ชื่อถลางแทน เพราะเป็นชื่อเก่า ถ้ามณฑลภูเก็จนี้เรียกชื่อว่ามณฑลถลางก็จะเพราะดี และจะค่อยทำให้รู้สึกเป็นเมืองเก่าขึ้นหน่อย เมืองถลางถึงอย่างไร ๆ ก็นับว่ายังได้เคยมีชื่อติดอยู่ในตำนานของชาติเรา ส่วนภูเก็จนั้นใหม่เอี่ยมประดุจถ้วยชามที่ยังไม่หมดเขม่าไฟฉะนั้น

การเดินทางมาวันนี้ นับว่าเป็นที่เรียบร้อยดีตลอด และที่เขากล่าวกันว่าลมทะเลเป็นประเสริฐอันหนึ่งนั้น น่าจะเป็นการจริงได้ บรรดาผู้ที่ป่วยมาจากเมืองตะกั่วป่าวันนี้หายหมดแล้ว วันนี้นับว่าเป็นระยะยาวที่สุดที่จะต้องเดินทะเลทางมณฑลนี้ เพราะฉะนั้นเมื่อพ้นมาแล้วก็อยู่ข้างจะรู้สึกโล่งอยู่บ้าง ที่มีจะเดินต่อ ๆ ไปก็เป็นระยะสั้น ๆ ทั้งนั้น ผมเชื่อว่าถ้านายอินเป็นคริสตังคงจะขอบใจพระเจ้าในการที่พ้นทะเลย่านยาวเช่นวันนี้มาได้แล้ว แต่การ

ที่จะทายใจนายอินนั้นยาก เพราะแกคร้ามทะเลเสียเหลือประมาณ คนโบราณมีกล่าวไว้ว่า คือก็ทะเลศอกก็ทะเล แต่ในส่วนนายอินเห็นจะต้องเพิ่มเติมเข้าไปอีกว่า แม่น้ำก็ทะเล คลองก็ทะเล บางทีสระก็จะเป็นทะเลด้วยก็ได้

คืนวันนี้ยังคงประทับแรมอยู่ในเรือถลาง พรุ่งนี้จึงจะเสด็จขึ้นเมืองภูเก็จ พรุ่งนี้เรือเมล์จะออกจึงเป็นโอกาสดีที่ผมจะส่งจดหมายนี้เข้าไป ผมจะได้เล่าเรื่องประพาสเมืองภูเก็จต่อไปในฉบับหน้า

นายแก้ว

ฉบับที่ ๕

ที่ประทับตำบลสามกอง
เมืองภูเก็จ.

วันที่ ๒๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

การเขียนจดหมายต่อกันเป็นท่อน ๆ ทุก ๆ วัน ผมรู้สึกว่าอยู่ข้างจะเป็นการสะดวกกว่าเขียนรวดเดียวแล้ว เพราะข่าวที่เล่าเป็นข่าวสด ๆ ไม่ทันจะลืม เพราะฉะนั้นผมจะได้เขียนจดหมายฉบับนี้ทุก ๆ วัน วันละท่อนตามที่มีเรื่องเล่ามากและน้อย

เมื่อคืนนี้อยู่ในเรือออกจะเดือดร้อน ข้อหนึ่งอยู่ข้างจะร้อนอีกข้อหนึ่งคลื่นใต้น้ำหนุนเรือ ทำให้เรือทั้งโคลงทั้งยวบ เล่นเอาผมหายอวดเก่ง รับประทานข้าวเย็นแล้วนั่งคุยกัน เดี๋ยวคนนั้นก็บ่นคนนี้ก็บ่นเรื่องคลื่นใต้น้ำ ทำเอาผมรู้สึกออกจะซอบกล ผมกลัวจะเสียท่าเลยเลี่ยงไปนอนเสีย ไหน ๆ เมื่อเรือแล่นมาก็ไม่เมาเลยจนตลอดทางแล้วจะมาเมาเมื่อเรือจอด ดูไม่เข้าทีเลย นึกถึงนายอินต้องยินดีแทนแก ในการที่ท่านอาจารย์ได้ให้แกขนของล่วงหน้าขึ้นไปเสียแต่เวลาเย็น ถ้าแกอยู่ต่อไปในเรือจนดึกเห็นจะได้ความทุกขเวทนามาก ซะรอยอาจารย์จะเห็นใจศิษย์จึงจัดการให้ได้มีโอกาสรีบขึ้นบกเสียเร็ว ๆ

เมื่อเช้าวันที่ ๒๕ นี้เวลา ๔ โมงเสด็จลงเรือกรรเชียงจากเรือถลาง หยุดรับสลูต ๒๑ นัดของเรือพาลี แล้วดีกรรเชียงต่อมาเข้าคลอง แล้วเสด็จขึ้นที่ท่าโรงภาษี ซึ่งมีประรำตกแต่งอย่างงดงาม พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาที่ปลายประรำริมท่า พระอริยกระวี เจ้าคณะมณฑลองค์ใหม่เป็นประธาน กับข้าราชการและพ่อค้าราษฎรคอยรับเสด็จอยู่มาก ในขณะเมื่อเสด็จขึ้นจากเรือนั้น เสียงกึกก้องโกลาหลอึงอลไปด้วยเสียงต่าง ๆ คือเสียงปืนใหญ่ที่ตำรวจภูธรยิงถวายคำนับ ๒๑ นัดอย่างหนึ่ง เสียงแตรสั้นของตำรวจภูธรอย่างหนึ่ง เสียงปี่พาทย์ตีสรรเสริญพระบารมีอีกอย่างหนึ่ง ปี่พาทย์นี้จะลืมกล่าวถึงไม่ได้เป็นอันขาด เพราะเป็นของแปลกซึ่งตั้งแต่มาทางนี้ยังไม่ได้ฟังเลย วงที่ไปรับเสด็จวันนี้ได้ทราบว่าเป็นของท่านพระยาจางวางเมืองภูเก็จเก่า ถ้าแม้จะถามว่าเป็นอย่างไร ก็ต้องตอบว่าพอรู้ได้ว่าเป็นปี่พาทย์ แต่ถ้าอย่าซักต่อไปอีกดีกว่า ครั้นพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาจบลงแล้วและเสียงอื่น ๆ ก็สงบลงหมดแล้ว หม่อมเจ้าประดิพัทธ์เกษมศรีปลัดมณฑล ได้อ่านคำแสดงความยินดีรับเสด็จ ในนามของข้าราชการพ่อค้าและราษฎร มีพระราชดำรัสตอบตามสมควร แล้วเสด็จโดยกระบวนรถม้าจากโรงภาษีออกมาที่พลับพลาตำบลสามกอง การเสด็จขึ้นเมืองวันนี้ทรงเต็มยศขาว

ตามทางที่เสด็จพระราชดำเนินมา พ่อค้าและราษฎรได้จัดการตกแต่งรับเสด็จอย่างแข็งแรง มีซุ้มเป็นประตูคร่อมถนนเป็นหลายซุ้ม ซุ้มเหล่านี้ขออย่าให้เข้าใจว่าเป็นประตูป่าทำอย่างป่า ๆ มีเป็นแบบและลวดลายต่าง ๆ อยู่ข้างจะประกวดประขันกันมาก ทำอย่างแข็งแรงน่าดูมาก ตามร้านและบ้านเรือนก็ตกแต่งประดับประดาด้วยผ้าสีและธงต่าง ๆ กับใบไม้สดอย่างงดงามทั่วไปทั้งตลาด ดูเป็นมีงานการอะไรใหญ่โตน่าสนุกจริง ๆ

ตลาดเมืองนี้ผมเห็นว่าไม่แพ้ตลาดหัวเมืองแห่งใดเลย ผมถาม ๆ ดูตามพวกที่ตามเสด็จมา ดูมีความเห็นตรง ๆ กันมากว่า ยกกรุงเทพ ฯ เสียแล้ว ยังไม่เคยเห็นเมืองใดสนุกเท่าภูเก็จ แต่ผมต้องขอยกเชียงใหม่อีกสักเมืองหนึ่ง ถนนที่ตลาดเมืองนี้มีตึกแถว ๒ ชั้นทั้งสองฟากผู้คนคึกคักมาก แต่เห็นจีนเป็นพื้นนายเกือว่าขับรถไปตามถนนตลาด รู้สึกเหมือนไปตามถนนทรงวาดในกรุงเทพ ฯ ซึ่งผมยอมว่าคล้ายจริง พ้นตลาดออกมาแล้วบ้านดี ๆ เรียงติด ๆ กันอยู่ นึก ๆ ดูคล้าย ๆ ทางสระประทุมหรือถนนสุริยวงศ์ ที่ประทับนี้ออกมาอยู่เสียไกลห่างจากที่ตลาดหลายสิบเส้น ท่านประดิพัทธ์ท่านว่าจะจัดที่ให้ประทับในเมืองก็จะร้อนเต็มที สู้ที่สามกองนี้ไม่ได้ ที่ประทับเป็นตึกสองชั้น ตั้งอยู่ในสวนมะพร้าวอยู่ข้างจะเงียบดี เพราะห่างที่คนอยู่กันมาก ๆ

เวลาบ่ายเสด็จไปประทับที่ศาลมณฑล เจ้าคุณเทศาให้ท่านประดิพัทธ์นำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว ที่ต้องให้ไปเสด็จออกให้เฝ้าที่ศาลเช่นนี้ เพราะไม่มีที่ใดที่จะมีห้องใหญ่พอ

เสร็จการเฝ้าแล้วทรงรถประพาสตามถนนในเมือง เมืองภูเก็จนี้เป็นเมืองดีบุกจริง ๆ ไปทางไหนก็พบแต่ขุมเหมืองดีบุก จนเกือบจะเดินหลีกขุมเหมืองไม่พ้น แต่เหมืองก็ทำประโยชน์ให้แก่เมืองภูเก็จมาก ตึกรามมีขึ้นได้ก็เพราะเหมือง คนทำเหมืองรวยแล้วก็สร้างตึกขึ้น ถนนก็ดีได้เพราะเหมืองโดยมาก คือศิลาที่ขุดขึ้นมาจากขุมเหมืองเจ้าคุณเทศาสั่งไม่ให้ทิ้งเสีย ให้เก็บรวบรวมไว้ เมื่อต้องการก็ไปขนมาใช้โรยถนนไม่ต้องไปหาที่ไหนไกล อีกประการหนึ่งถ้าใครขอทำเหมืองเจ้าคุณเทศาก็ขอให้รับสัญญาทำถนนให้ด้วย เพื่อใช้เนื้อในการที่ขุดพื้นแผ่นดิน โดยเหตุที่มีเหมืองมาก เมืองภูเก็จจึงเจริญเร็วได้ถึงเพียงนี้

พยานแห่งความเจริญของเมืองภูเก็จ ตามที่คนสามัญที่มาเที่ยวจะรู้สึกได้มีอยู่หลายประการ วิมานสาวสรรค์ก็มี (แต่ไม่มีประทีปมรกต) โรง "วิก" ก็มี แต่หาใช่วิกลิเกไม่ เป็นวิกงิ้วไป เพราะฉะนั้นในข้อนี้ยังแพ้บ้านดอนอยู่ข้อหนึ่ง โรงทำน้ำโซดาก็มี โรงทำน้ำแข็งก็มี รายโรงน้ำแข็งนี้แหละอยู่ข้างจะเก่งมาก

นอกจากในกรุงเทพ ฯ ไม่มีที่ไหนอีกในเมืองไทย รถม้ารถลาก บริบูรณ์ รถยนตร์ก็มีถึง ๔ คัน แต่มีความเสียใจที่เดินไม่ได้เสียคันหนึ่ง ยังคงใช้ได้อยู่แต่ ๓ คัน ยังขาดอยู่ก็แต่ไฟฟ้านั้นและเป็นอย่างสำคัญ

เวลาค่ำเสด็จไปเสวยที่จวนเจ้าคุณเทศา พร้อมด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ในมณฑลและข้าราชการที่ตามเสด็จ ผมกับนายเกื้อได้มีโอกาสขึ้นรถไปเที่ยวด้วยกัน ผ่านไปทางตลาด ซึ่งตกแต่งโคมไฟสว่างครึดทั้งที่ซุ้มและที่ตามบ้านเรือน ดูราวกับมีงานอะไรใหญ่ ๆ นายเกื้อร้องว่าทำให้รู้สึกใจเบิกบานรื่นเริงชอบกลที่จริงก็น่าดู คนเดินดูการตกแต่งแน่นถนน ราวกับงานเฉลิมพระชนมพรรษาในกรุงเทพ ฯ

จวนเจ้าคุณเทศานั้น อยู่นอกเมืองออกไปไกล ถนนที่จะไปที่นั้นตัดเลียบไปตามชายทะเล ตามถนนนั้นมีบ้านข้าราชการตั้งอยู่หลายบ้านไม่มีบ้านราษฎรมาปะปนอยู่เลย เป็นหมู่บ้านอันหนึ่งต่างหาก พวกข้าราชการได้พร้อมใจกันเลือกให้หลวงบริบูรณ์ข้าหลวงคลังเป็นผู้ใหญ่บ้าน ผมทราบว่าตัวคุณหลวงบริบูรณ์เองไม่ใคร่สมัครรับหน้าที่เลย เพราะว่ามีธุระมาก ส่วนลดในการเก็บเงินค่าราชการก็ได้รวมเบ็ดเสร็จไม่เต็มบาท แต่ก็ไม่มีใครยอม

ให้ออกจากหน้าที่ การรับเสด็จครั้งนี้ต้องดูการทำซุ้มเหน็ดเหนื่อยมาก ท่านบ่นว่าลูกบ้านของท่านเต็มที่ บังคับไม่ใคร่จะได้ จนผู้ใหญ่บ้านต้องลงนุ่งกางเกงขาก้วยเติมตะเกียงที่ซุ้มเอง พ้นซุ้มของคุณหลวงบริบูรณ์ไปอีกหลายเส้นจึงเข้าเขตจวนเจ้าคุณเทศาท่านไปทำอยู่ในกลางป่าแท้ ๆ เสือเดินเข้าไปเที่ยวเล่นบ่อย ๆ

เสือในเกาะนี้ผมทราบว่าชุมมาก และเจ้าคุณเทศาได้ตั้งราคาไว้ตามสมควรแก่ชนิดของเสือ มีผู้ดักมาขายบ่อย ๆ มีเป็น ๓ ชนิด คือเสือใหญ่ เสือดาว เสือดำ การที่เจ้าคุณเทศาซื้อเสือไว้ไม่ใช่สำหรับเลี้ยงไว้ดูเล่น ท่านขังกรงไว้เป็นแถวที่หน้าเรือนจำใช้งานในแพนกสุขาภิบาล ในเมืองนี้สุนัขชุมพอใช้เหมือนกัน มีแขกเป็นหน้าที่ตีสุนัข เสือเป็นหน้าที่กินสุนัขที่แขกตีได้มา จึงนับว่าเสือได้ทำหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานสุขาได้ส่วนหนึ่ง

เวลาเย็นวันนี้ที่พลับพลามีหนังโรงหนึ่ง กับมะยงโรงหนึ่งมาเล่น ผมไม่จำเป็นจะต้องกล่าวว่าผมไม่ได้ไปดูมะยง เดิมก็ไม่มีโรงมหรสพอยู่เลย แต่คุณหลวงอภิบาลไปพูดขึ้นกับท่านประดิพัทธ์ว่าสู้ระนองและตะกั่วป่าเขาไม่ได้ ท่านประดิพัทธ์จะยอมแพ้ที่ไหนได้ ก็ต้องไปจัดหาอะไร ๆ มามีจนได้ มาปลูกโรงกันขึ้น

ในตอนบ่ายนี้เอง เพราะฉะนั้นต้องขอบใจคุณหลวงอภิบาลในการที่ต้องถูกฟังเสียงมหรสพ ถ้าหาไม่ก็จะพอได้มีเวลาพักหยุดบ้าง

วันนี้ตั้งแต่เช้ามาจนกลางคืนร้อนอ้าวไม่หาย ลมแล้งก็ไม่ใคร่จะมีฝนตั้ง ๆ มาแล้วก็เกลื่อนไป ถ้าฝนตกเสียได้บ้างก็จะค่อยเย็นขึ้น

วันที่ ๒๖ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

วันนี้เป็นวันพัก เช้าไม่ได้เสด็จแห่งใด ต่อเวลาบ่ายจึงเสด็จทางรถประพาสตามถนนในเมืองนี้บ้าง เมืองภูเก็จนี้ที่จริงไม่ใช่เมืองเล็กน้อยวันเดียวเที่ยวไม่ทั่ว และการก่อสร้างยังมีอยู่เสมอ ตึกและสถานที่ต่าง ๆ ที่กำลังก่อสร้างอยู่นั้น ในเวลานี้มีมาก โรงเรียนใหญ่ ๆ ที่กำลังสร้างอยู่สองโรง คือโรงเรียนสำหรับมณฑลโรงหนึ่ง กับโรงเรียนผู้หญิงโรงหนึ่ง เรื่องโรงเรียนผู้หญิงนี้ ผมได้ทราบว่าเมื่อแรกเริ่มจะสร้างขึ้น ราษฎรพากันลือว่าจะบังคับให้ผู้หญิงเข้าโรงเรียน เพื่อต่อไปจะเก็บเข้าเป็นทหารออกจะน่าขันอยู่บ้าง สมมุติว่าถ้าจะตั้งกองทหารผู้หญิงขึ้นจริง ๆ ในชั้นต้นคงจะต้องหาครูทหารผู้ชายมาฝึกหัด ถ้าเช่นนั้นผมจะต้องขอลาออกมารับอาสาทำหน้าที่นั้น ส่วนเงินเดือนถึงแม้จะมากหน่อยน้อยหน่อยก็ไม่เป็นไรมิได้

ส่วนการที่นับว่าเป็นข้างฝ่ายพิธีมีอยู่บ้างในวันนี้ คือเวลาบ่าย ก่อนที่จะเสด็จประพาสภรรยาข้าราชการได้มาเฝ้า แล้วได้พระราชทานสัญญาบัตร์และเหรียญรัชมังคลาภิเษกแก่ข้าราชการมณฑลนี้ ครั้นเวลาค่ำเสด็จกลับจากประพาสแล้ว พวกพ่อค้าฝรั่งได้มาเฝ้า

ตอนค่ำในเมืองจุดโคมไฟอีก และที่นี่ก็มีการมหรสพเช่นเมื่อคืนนี้ แต่มีมโนราเพิ่มมาอีกโรงหนึ่ง นายเกื้อไปดูการมหรสพกลับมาเล่าให้ผมฟังว่า มะยงนั้นทนดูอยู่ได้ไม่กี่นาที แต่มโนรานั้นอยู่ข้างจะเก่งมาก คือมีรวยรวมกันอยู่หลายภาษา เจ้าของโรงและคนอื่น ๆ โดยมากเป็นไทย แต่ในพวกคนแกระ (กรับ) มีเป็นแขกอยู่ ๒ คน ชื่อแขกมีกับแขกมาก กับมีจีนคนหนึ่งชื่อจีนไหล แขกมีแขกมากพูดแขกไม่ได้ จีนไหลพูดจีนไม่เป็น พูดเป็นแต่ไทย

อนึ่งผมมีความเสียใจที่จะต้องรายงานว่า วันนี้มีผู้ป่วยอีกคนหนึ่งคือหม่อมดอกเทียนมือบวม เป็นเหตุเพราะเมื่อตามเสด็จประพาสวันนี้ ขี่ม้าตามรถที่นั่งไป ม้าของท่านประพฤติไม่ดี พลำลงไปจนหม่อมเกือบเสียท่า ท่านจึงต้องลงโทษทุบและตบโดยความหวังจะให้เจ็บแล้วจำ แต่ม้ามันจะจำหรือไม่จำก็ทราบได้ยาก ที่ทราบได้แน่อยู่ก็แต่ข้อที่ว่าหม่อมเป็นผู้เจ็บ เคราะห์ของหม่อมอยู่ข้างจะร้ายอยู่บ้าง

วันที่ ๒๗ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้าวันนี้เสด็จไปทรงเปิดถนนซึ่งเชื่อมเมืองภูเก็จกับเมืองถลาง เจ้าพนักงานได้ปลูกปะรำไว้ที่หัวถนน ซึ่งอยู่ริมโรงพยาบาลมณฑล ได้อาราธนาพระสงฆ์มานั่งในปะรำนี้ มีเจ้าคุณอริยกระวี เจ้าคณะมณฑลเป็นประธาน หม่อมเจ้าประดิพัทธ์ได้อ่านรายงานการสร้างถนนสายนี้ แล้วกราบบังคมทูลเชิญเสด็จทรงเปิดถนน มีพระราชดำรัสตอบพระราชทานนามถนนว่า "ถนนเทพกษัตรีย์" ตามนามท้าวเทพกษัตรีย์ที่ได้ต่อสู้กับพม่าป้องกันเมืองถลางไว้ได้ มีนามปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดาร ทรงชักผ้าแพรคลุมป้ายนามถนน พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ปี่พาทย์ประโคม แล้วทรงพระราชดำเนินไปทรงตัดแพรแถบที่ขึงขวางถนน เสด็จขึ้นทรงรถยนตร์ขับไปตามถนนเทพกษัตรีย์ต่อไป

ทางจากที่หัวถนนริมโรงพยาบาลไปจนถึงที่ว่าการอำเภอถลางประมาณ ๔๐๐ เส้น แต่ถนนไม่หมดอยู่เพียงนี้ ยังมีต่อไปอีกจนถึงท่ามะพร้าวฝั่งทะเล ตอนนี้ยังไปไม่ได้เพราะตะพานยังทำไม่แล้ว ถนนตั้งแต่ริมโรงพยาบาลไปจนถึงตำบลท่าเรือ ซึ่งมีตลาดอยู่ราวกึ่งทางระหว่างภูเก็จกับถลางนั้น ถนนโรยศิลาแล้วแน่นหนาเรียบดี ตอนตั้งแต่ท่าเรือไปยังไม่ได้โรยศิลา ต่อหน้าฝนจึงจะได้โรยต่อไป ขับรถไปทางถนนนี้ ได้ดูที่ทั้งสองข้างทางเป็นที่

เพลิดเพลินเจริญตายิ่งนัก เคยได้เที่ยวเล่นแต่ตามบางกอกซึ่งเป็นที่ราบเลี่ยนตา มาได้เห็นพื้นดินสูง ๆ ต่ำ ๆ บ้างก็ย่อมทำให้เป็นที่รื่นรมย์อยู่บ้าง ถนนนี้บางแห่งที่ผ่าเขาไปก็มี คือตัดเขาเป็นช่องไปเฉพาะให้ถนนไปได้ สองข้างเป็นกำแพงสูง นายเกออยู่ข้างจะพิศวงมาก ถามผมว่าได้เคยเห็นเช่นนี้ที่ไหนบ้างหรือยัง ผมตอบตามความจริงว่าในเมืองไทยยังไม่เคย เห็นแต่ที่ยุโรป ที่จริงผมรู้สึกอยู่แล้วว่าไปทางนั้นทำให้นึกถึงเที่ยวในยุโรป แต่ครั้นจะพูดขึ้นก็ดูจะเป็นอยากอวดดีว่าเคยไปเมืองนอกเมืองนา ชุบเนื้อชุบตัวอะไรมาแล้ว จึงได้นิ่งรอไว้ให้ถามเสียก่อนจึงตอบ

ที่เมืองถลางนั้น ไม่มีสิ่งไรที่ปรากฏแสดงให้เห็นว่าเคยเป็นเมืองใหญ่โตเพียงใด เพราะเป็นเมืองที่ไม่เคยมีกำแพงแรงเตยอะไรเลย จึงไม่มีอะไรเหลือเป็นชิ้นเป็นอัน แต่บ้านคนยังมีอยู่แน่นหนา เดิมเคยมีพลเมืองถึงสองหมื่น ในกาลบัดนี้คงมีอยู่แปดพันเศษ และทราบว่าเป็นจีนเสียมาก พวกลูกหลานท้าวเทพกษัตรีย์ยังมีอยู่หลายคนได้มาเฝ้าที่ที่ประทับร้อน บ้านท้าวเทพกษัตรีย์ก็ยังชี้ได้อยู่ที่ริมวัดพระนางสร้าง เมื่อได้ยินชื่อวัดผมเดาพุ่งไปว่า พระนางที่สร้างวัดนั้นคงเป็นท่านท้าวเทพกษัตรีย์ ซึ่งชาวถลางนับถือยกย่องเป็นเจ้า แต่บางคนเถียงว่าหาใช่เช่นนั้นไม่ ว่าท่านเศรษฐีนีอะไรอื่นอีกคนหนึ่งสร้าง ตกลงเป็นไม่ได้ความแน่นอน ยังมี

ของที่เกี่ยวข้องกับท้าวเทพกษัตรีย์อีกอย่างหนึ่ง คือค่ายที่สร้างขึ้นต่อสู้พม่า ตั้งอยู่กลางทุ่งนา ในกาลบัดนี้ไม่มีอะไรเป็นที่สังเกตเลยว่าเป็นค่าย เดิมมีเสาค่ายระเนียดปักอยู่รอบ เป็นทีรูปสี่เหลี่ยม แต่คนที่ทำนาที่นั้นได้รื้อถอนเสาค่ายไปเสียหมดแล้ว นึกขึ้นมาก็ต้องนึกชมว่าท้าวเทพกษัตรีย์นั้น เป็นผู้หญิงเก่งคนหนึ่ง ผู้หญิงที่จะได้มีชื่อเสียงปรากฏอยู่ในตำนานของชาติเรามีน้อยนัก ที่มีก็มักไปมีในทางที่ไม่สู้จะน่าให้มีนัก เช่นแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เป็นต้น เพราะฉะนั้นเป็นการสมควรแล้วที่จะมีอนุสาวรีย์ไว้ให้คนระลึกถึงและจำได้ต่อไปชั่วกาลนาน การที่พระราชทานนามถนนสายถลางนั้นตามท้าวเทพกษัตรีย์จึงเป็นการควรอย่างยิ่ง

นอกจากสิ่งที่เกี่ยวข้องกับท้าวเทพกษัตรีย์ยังมีชิ้นสำคัญในเมืองถลางอีกอย่างหนึ่ง คือพระผุดที่วัดทอง ตามเรื่องที่ผมสืบได้ว่าเดิมทีมีชายผู้หนึ่งจูงกระบือกลับจากนา มาถึงที่ตรงนั้นรู้สึกเหนื่อยจึงลงนั่งพัก ผูกกระบือไว้กับตอไม้อันหนึ่ง ต่อมากระบือนั้นก็มีอาการเจ็บ ตาเจ้าของจึงรู้สึกว่าตนเห็นจะได้กระทำผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ผีสางเทวดาจึงลงโทษ กลับไปดูตอที่ผูกกระบือเห็นเป็นยอดแหลมเหมือนยอดรัศมีพระ จึงกระทำสักการบูชาตามสมควร กระบือก็หายไข้ มีคำเล่าต่อไปว่ามีผู้ได้ไปขุดลงไปพบพระเศียรพระ แล้วจึงมีศรัทธาจัดการก่อพระพุทธรูปสวม

พระที่ผุดนี้ ก่อด้วยอิฐถือปูน มีแต่พระเศียรกับพระองค์เพียงแค่พระทรวงเพื่อให้ดูเหมือนผุดขึ้นมาจากพื้นดิน ฝีไม้ลายมือที่ทำก็กระนั้นแหละ แต่ต้องชมว่าเขากล้า มีคนน้อยคนที่จะกล้าทำพระเล่นแต่ครึ่งองค์เช่นนั้น เพราะฉะนั้นก็ต้องยอมว่าเป็นของควรดูอย่างหนึ่ง แต่ผมต้องรับสารภาพว่าใจผมรู้สึกว่าพระองค์นั้นเป็นของประหลาดมากกว่าเป็นสิ่งที่จะทำให้เกิดศรัทธา

เสวยกลางวันวันนี้ที่บ้านนายอำเภอ คุณหลวงบริบูรณ์ในตำแหน่งหลงจู๊ผู้จัดการโรงยาฝิ่น จัดเครื่องปอเปี๊ยะถวาย นี่คือแป้งเล่าตี่ห่อเครื่องต่าง ๆ อย่างแบบเกาะหมาก อิ่มพอใช้

ในระหว่างเวลาเสวยนั้น มโนราที่เล่นประชันกันอยู่ ๒ โรง เอะอะกันสนุกใหญ่ ถึงกับทำพิธีเฆี่ยนรูป คือถือกันว่าใครมีวิทยาอาคมมากก็อาจเสกเป่าให้อีกฝ่ายหนึ่งแพ้ไปได้ เสียงโห่ร้องกันกึกก้องโกลาหล แต่ไม่เห็นมีผลอะไร ซะรอยครูจะแรงเท่ากันทั้ง ๒ โรง ศิลป์ศรไม่กินกัน ผมทราบว่ายกโรงตามมาเล่นที่พลับพลาที่ประทับนี้อีก เห็นจะมาเฆี่ยนรูปกันต่อไปอีกที่นี่

ขากลับแวะทอดพระเนตรบ้านท่านพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็จที่ตำบลท่าเรือ บ้านนี้ท่านพระยาวิชิตไปสร้างขึ้นเมื่อครั้งจีนกระทำการตัวเหี้ยขึ้นที่เมืองภูเก็จ ท่านพระยาวิชิตเห็นว่าจะอยู่ในเมืองภูเก็จใกล้ภัยอันตรายนัก จึงไปสร้างบ้านขึ้นที่ท่าเรือ

สำหรับเป็นที่เลี้ยงไปอยู่ มีกำแพงแข็งแรงราวกับกำแพงเมือง มีใบเสมาตัดสี่เหลี่ยม มีป้อมวางเป็นระยะ ๆ รอบ เตรียมรบเจ๊ก อย่างแข็งแรง ภายในได้ก่อตึกรามขึ้นไว้หลายหลัง แต่ปรักหักพังเสียเกือบหมดแล้ว ยังเหลือพอเป็นรูปอยู่แต่ทิมแถวที่สำหรับพวกหญิงละครอยู่ มีสระสำหรับแม่ละครลงเล่นน้ำ ทั้ง ๆ กลัวเจ๊กเช่นนั้นแล้วก็ยังอดเล่นละครไม่ได้ แต่บางทีการที่ดูละครนั้นเองจะเป็นเครื่องทำให้เพลิดเพลิน พอลืม ๆ ความกลัวเจ๊กไปได้บ้าง

ผมต้องขอเล่าว่า เมืองถลางนั้นซิวิไลซ์มิใช่น้อย มีฝรั่งอยู่ครัวหนึ่ง ได้มาเฝ้าที่บ้านนายอำเภอคนหนึ่ง ผมได้ไปสนทนากันอยู่นาน ได้ความว่าชื่อปอด พอเข้าพวกกับแขกอาจได้ ถ้าไม่บอกว่าฝรั่งก็รู้ไม่ได้ เพราะแต่งกายกนุ่งผ้าเหมือนไทย ๆ เรากินหมากจนปากไหม้พูดภาษาฝรั่งไม่ได้จนคำเดียว ถามว่าพวกเขามาอยู่ที่เมืองนี้แต่ครั้งไรก็บอกไม่ได้ รู้แต่ว่ามาอยู่ได้หลายชั่วคนแล้วเท่านั้น แต่เดิมจะมาจากไหนตัวฝรั่งปอดเองก็บอกไม่ได้ แต่ผมทราบว่าชาวโปรตุเกสได้เคยมาที่ถลางนี้ตั้งแต่ช้านานมาแล้ว บางทีฝรั่งดำที่ถลางนี้จะเป็นลูกหลานชาวโปรตุเกสก็ได้ พวกฝรั่งถลางยังถือลัทธิคริสตังอยู่ ผมได้ยินเจ้าคุณเทศาท่านเล่าอยู่ก่อนแล้วว่า พวกฝรั่งถลางนั้นรู้จักถืออยู่อย่างเดียวแต่ว่าวันอาทิตย์เป็นวันพระ และจำเป็นต้องหยุดการงานทั้งปวงเท่านั้น ครั้นวัน

นี้ผมได้พบฝรั่งปอดถามว่าวันอาทิตย์ทำอะไรบ้าง ตอบว่าสวดมนต์ภาวนา ผมให้ลองสวดให้ฟัง ก็ว่าเป็นภาษาไทยอย่างเดียวกับที่พวกเข้ารีตในกรุงเทพ ฯ ว่านั่นเอง ผมมีความสงสัยจึงไล่เลียงต่อไปได้ความว่ามีพ่อ (บาดหลวง) ตนหนึ่งได้ออกมาสอนให้สวดเช่นนั้นและได้สอนให้อ่านหนังสือ เป็นตัวฝรั่ง อา เบ เซ เด แต่อ่านเป็นสำเนียงไทย กับได้สอนให้ภาวนาทุก ๆ วัน เอามือแตะที่ยอดอกแล้วว่า "พระบิดา" (คือพระเป็นเจ้า) แตะที่ใต้ซ้ายโครงตรงลงมาแล้วว่า "พระบุตร" (คือพระเยซู) แตะที่ไหล่ทั้งสองแล้วว่า "พระจิตร" (คือพระวิญญาณ เทียบกับพระธรรมของเรา) นี่ก็ตรงตามที่พวกเข้ารีตบางกอกกระทำอยู่ ฝรั่งปอดนั้นได้รับศีลแล้วพ่อให้ชื่อฝรั่งว่าดอมินิโค ภรรยาเป็นไทยยังไม่ได้รับศีล บุตรได้รับศีลแล้ว ๒ คน ผู้หญิงคนหนึ่งชื่อนาตาเลีย ผู้ชายคนหนึ่งชื่อเปา (คือเปาโลหรือปอล) จะไล่เลียงเอาข้อความอะไรในเรื่องศาสนาคริสตังก็ไม่ได้ ความรู้ของฝรั่งดอมินิโคปอดหมดเพียงเท่านั้นน่าสมเพชจริง ๆ แต่คนไทย ๆ อย่างผมก็เล่าเรื่องลัทธิคริสตังได้มากกว่านั้นหลายร้อยส่วน แค่จะเป็นฝรั่งกับเขาทำไมก็ไม่ทราบ

กล่าวถึงเรื่องฝรั่งถลางนี้ ทำให้ผมนึกถึงเรื่องชื่อเกาะถลางนี้ที่ฝรั่งเรียกว่ายังก์เซลอนนั้น บัดนี้คุณหลวงอภิบาลท่านไปได้ความ

ต่อมาอีกจากพ่อค้าฝรั่งผู้หนึ่ง (ฝรั่งขาว ไม่ใช่ฝรั่งดำ) คือเขาเดาว่าชาวโปรตุเกสเดินเรือมาถึงที่เกาะนี้ก่อนฝรั่งชาติอื่น คงจะถามพวกแขกมลายูว่าที่นี่ชื่ออะไร แขกนั้นจะเข้าใจว่าถามถึงแหลมที่เรือจอดอยู่ จึงบอกว่า "อุยงสะลัง" คือแหลมถลาง "อุยง" เป็นคำมลายูแปลว่าแหลม ชาวโปรตุเกสก็จะเลยเข้าใจไปว่าเกาะนี้ชื่อเกาะอุยงสะลัง แต่ฝรั่งพูดสำเนียง "อง" ไม่ชัด เพี้ยนเป็น "ออง" ไป คำว่า "อุยง" จึงกลายเป็น "อุยอง" ภายหลัง "อุ" นั้นกล้ำ ๆ หายไป คงเหลือแต่ "ยอง" ชื่อเกาะจึงเป็น "ยองสะลัง" ไป ครั้นถึงพวกอังกฤษได้จากชาวโปรตุเกสไปอีกชั้นหนึ่ง ไปเรียกให้ลงเป็นสำเนียงของเขา คือ "ยองก์" หรือ "ยังก์" แปลความได้อย่างเดียวกันว่า "ตะเภา" ส่วน "สะลัง" นั้น อังกฤษฟังดูว่าสำเนียงคล้าย ๆ ชื่อเกาะลังกาซึ่งฝรั่งเศสเรียกว่า "เซลัง" อังกฤษเรียกอยู่ว่า "เซลอน" แล้ว จึงเลยเหยียด "สะลัง" ลงเป็น "เซลอน" เสียด้วย เกาะถลางนี้จึงกลายเป็น "ยังก์เซลอน" ไปได้ ข้อความที่อธิบายมานี้ผมเห็นว่าดูก็ซอบกลอยู่ หัวใจความคุณหลวงอภิบาลเป็นผู้ไปได้มา แต่คำอธิบายขยายความเป็นของผม เพราะฉะนั้นถ้าฉวยว่าจะมีใครหาว่ากุ ผมจะไม่หลีกเลี่ยงเอาตัวรอดซัดคุณหลวงเลย ผมยอมรับผิดรับชอบด้วยเต็มประตู

แต่ขออย่าเข้าใจว่า เรื่องที่คุณหลวงเล่าผมจะยอมรับรองได้เช่นนี้ทุกเรื่อง มีบางเรื่องที่ไม่มีผู้อื่นจะรับผิดชอบได้นอกจากตัวท่านเอง เช่นวันนี้เองเป็นต้น ผมได้ยินท่านเล่าถึงเรื่องไปถลางว่าท่านไปกลางทางเห็นงูตัวหนึ่งยืนขวางอยู่กลางถนน (สัตว์ที่ไม่มีเท้าจะยืนได้อย่างไรผมก็แลไม่เห็น แต่คุณหลวงอภิบาลท่านว่าเช่นนั้น ผมก็เล่าไปตามคำของท่าน) คุณหลวงบอกให้แขกที่ขับรถยนตร์ขับทับงูนั้นไป แขกหายอมไม่ พอรถเข้าไปใกล้งูนั้นก็เลื้อยขึ้นเขาไป แล้วยังได้ไปยืนทำหน้าตาถากถางอยู่อีกเป็นทีเหมือนจะพูดว่า "ไม่กล้าทับจริง" มีผู้ถามขึ้นว่างูนั้นใหญ่ยาวสักเท่าใด คุณหลวงอภิบาลว่าลำตัวเขื่องกว่าขาเก้าอี้หวายและยาวเกือบเลหลา ครั้นหนุน ๆ กันเข้าเลยได้เรื่องได้ราวพิสดารมากขึ้นไปอีกว่า เมื่อแรกพบนึกว่ามองเข้าไปในปากถ้ำต่อเมื่อถ้ำนั้นกระดิกจึงได้รู้สึกขึ้นว่าเป็นปากงูที่อ้าอยู่ ผมเชื่อว่างูตัวนี้คงจะเป็นพี่น้องกับงูเมืองนคร ซึ่งมีผู้เล่าว่าตัวโตเท่าครกและส่วนยาวก็เท่าครก แต่มีอิทธิฤทธิ์มาก แม้แต่เหลียวมาดูสัตว์หรือคนใด ๆ สัตว์หรือคนนั้นเป็นต้องตาย มีผู้ถามคนที่เล่าว่าถ้าเช่นนั้นตัวผู้เล่าทำไมไม่ตาย ตอบว่าเมื่องูเหลียวมาเขาเมินหน้าเสียตาไม่จับกันจึงไม่ตาย งูของคุณหลวงอภิบาลสู้ตัวนี้ไม่ได้

วันที่ ๒๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เช้าวันนี้ได้เสด็จไปเปิดถนนอีกสายหนึ่ง คือสายที่ไปอำเภอกระทู้ จากที่ประทับไปถึงหัวถนนต้องผ่านไปทางตลาดในเมือง ส่วนการพิธีเปิดก็อย่างเดียวกันกับ การเปิดถนนเทพกษัตริย์ ถนนสายกระทู้นี้ผ่านไปทางเหมืองดีบุกโดยมาก และผ่านวัดเก่า ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองภูเก็จเก่า เพราะฉะนั้นนับว่าเป็นถนนที่เชื่อมเมืองภูเก็จเก่ากับใหม่ พระราชทานชื่อว่า "ถนนวิชิตสงคราม" ตามนามท่านพระยาจางวางเมืองภูเก็จ ซึ่งเป็นผู้ได้ตั้งเมืองภูเก็จใหม่นี้ขึ้นเป็นเมือง

เสร็จพิธีเปิดถนนแล้ว ทรงรถยนตร์ไปตามถนนนั้น เป็นถนนดีโรยศิลาแล้วตลอด รูปถนนนี้เปรียบเหมือนบ่วงบาศ บ่วงอยู่ในหุบเขาโอบเหมืองและหมู่บ้านกระทู้ไว้ ปลายเชือกยื่นเข้ามาต่อกับตลาดในเมือง รวมระยะทางถนนทั้งสิ้นสองร้อยเส้นเศษ ถนนนี้ถ้าไม่ผ่านไปในขุมเหมืองก็ไปริม ๆ เห็นเหมืองเกือบตลอดทาง แต่ก็มีที่งาม ๆ น่าดูอยู่มาก ถ้าจะว่าถึงความงามกันแล้ว เมื่อวานนี้สู้ไม่ได้ วันนี้มีเขามาก เพราะฉะนั้นก็มีห้วยหุบมาก ตอนเมื่อเข้าในแดนอำเภอกระทู้แล้วได้สักหน่อย ถนนผ่าไปในเขา พอโผล่ออกไปราวกับเปิดฉากละคร เขาซ้อนกันเป็นวงรอบแล ๆ ไปราวกับจะไม่มีทางออก ถนนเลียบวงไปตามไหล่เขาข้างหนึ่ง แลดูลงไปที่พื้นหุบคล้ายดูแผนที่ ซึ่งได้ดุนเนินให้

นูน ๆ ขึ้นมาเพื่อให้แลเห็นง่าย ๆ ฉะนั้น ไปต่อไปอีกหน่อย ถึงทางสามแพรกริมวัดเก็จ มีโรงพักตำรวจภูธรอยู่ตรงนี้โรงหนึ่ง ได้ขับรถไปทางแพรกซ้าย เข้าไปในวงเขาอีกชั้นหนึ่งใหญ่กว่าวงที่แล้วมา แต่ไม่งามกว่า ต่อไปอีกไม่ช้ามีถนนแยกเลี้ยวซ้ายขึ้นไปจนถึงเชิงเขาน้ำตก ลงจากรถที่เชิงเขานี้ ทูลกระหม่อมทรงพระเก้าอี้หาม พวกตามเสด็จเดินขึ้นไป แต่เจ้าคุณเทศายอมแพ้ในการที่จะเดินต้องขึ้นรถม้า ม้าลากรถจริง แต่ต้องมีคนรุนท้ายอีกหลายคน

ถึงที่น้ำตก พอแลดูน้ำลำธาร มีต้นไม้ร่มรื่นชื่นใจหายเหนื่อยหายร้อนทันที ที่น้ำตกนั้นมีรางไม้ต่อออกมาเพื่อให้ตกตรงก้อนศิลาก้อนหนึ่ง พอเหมาะเป็นแท่นที่นั่งอาบ กับที่แอ่งนั้นได้ก่อเป็นทำนบกั้นน้ำไว้เป็นตอน ๆ ทูลกระหม่อมเสด็จลงสรงในอ่างบนและที่น้ำตก พวกที่ตามเสด็จก็ได้ลงอาบด้วย ช่างสนุกและสบายเสียจริง ๆ พากันนึกเสียดายว่าไม่มีที่เช่นนี้อยู่ใกล้ ๆ บางกอก เจ้าคุณรัษฎาก็ได้ลงอาบ รูปร่างท่านงามจริง ๆ พวกตามเสด็จพากันไปช่วยอาบให้ท่าน ร้องกันว่าสรงน้ำพระสังข์กระจาย อยู่ข้างจะเฮฮากันมาก แต่ใต้เท้ากรุณาไม่ได้อาบ ขึ้นชื่อว่าน้ำที่ไม่ได้เจือน้ำร้อนท่านอาบไม่ได้เลย ตั้งแต่ท่านกลับมาจากยุโรปเคยอาบแต่น้ำที่เจือน้ำร้อน ท่านว่ายิ่งเป็นน้ำลำธาร

เช่นนี้ท่านอายไม่ได้เป็นอันขาด เพราะจะเย็นเฉียบเหลือทน ผมสังเกตดูเมื่อเวลาลงไปอาบกัน ท่านนั่งดูอยู่ดูเหมือนท่านจะออกหนาวแทน ส่วนตัวท่านเองนั้น ท่านว่าถึงแม้จะให้สินจ้างท่านสักหมื่นเหรียญก็ไม่อาย ท่านพูดดูเหมือนผู้ที่อาบนั้นตัวเป็นเหล็กเป็นหลาย จึงลงไปแช่อยู่ในน้ำแข็งได้ ผมเชื่อว่าถ้าให้ท่านอาบจริง ๆ ก็คงจะเจ็บ เพราะใจท่านตั้งมั่นไว้เสียแล้วว่า "หนาว ! หนาว !" ต่อให้น้ำนั้นร้อนเป็นน้ำต้มท่านก็คงรู้สึกว่าเย็นริม ๆ น้ำแข็ง แม้จะให้เอามือจุ่มลงไปในน้ำก็ดูเหมือนจะไม่สมัคร เป็นธรรมเนียมใต้เท้ากรุณาท่านอยู่ข้างจะเชื่อตาท่านมาก ตาท่านเป็นอย่างไรใจท่านก็ตั้งมั่นอยู่เช่นนั้น ผมได้เคยสังเกตมาแล้วว่า กับข้าวหรือขนมทุก ๆ ชนิด ถ้าสิ่งงามท่านจึงจะชมว่าอร่อย ถ้าท่านไม่ชอบสี จะบอกท่านว่าอร่อยสักเพียงไรท่านก็ไม่ใคร่สมัครลองหรือถึงลองก็บอกว่าไม่อร่อย เมื่อแรก ๆ ผมเข้าใจว่าท่านแกล้งพูดเล่น แต่เมื่อสังเกตมานาน ๆ ก็เห็นว่าไม่มีแกล้งอยู่ในนั้นเลย เป็นนิสัยของท่านเช่นนี้เท่านั้น

สรงแล้วประทับพักอยู่ที่พลับพลาริมธาร กำนันจัดน้ำชาถวายและเลี้ยงทั่วกัน ท่านหลงจู๊ (หรือผู้ใหญ่บ้าน หรือข้าหลวงคลัง) ได้ขึ้นไปช่วยในการเลี้ยงอย่างแข็งแรง เพราะกำนันเป็นลูกสมุน

ของท่าน คือเป็นผู้รับจำหน่ายยาฝิ่นที่อำเภอกระทู้ ท่านหลงจู๊สั่งน้ำแข็งขึ้นไปเลี้ยงเสียหมด จนท่านเจ้าเมืองไม่มีจะมาเลี้ยงที่พลับพลาประทับแรมนี้

ประทับอยู่จนบ่ายโมงเสด็จกลับ ทรงรถไปตามถนนวิชิตสงครามอีก แวะทอดพระเนตรที่ว่าการอำเภอครู่หนึ่ง แล้วเสด็จต่อไป ผ่านตลาดกระทู้ซึ่งมีบ้านเรือนร้านมากสองฟากถนน เป็นหมู่บ้านใหญ่มาก ต่อจากตลาดมาอีกหน่อยผ่านวัดเก๊ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองภูเก็จเก่า แล้วกลับมาลงทางเดิม การไปมาวันนี้นับว่าไม่มีเหตุการณ์อันใด นอกจากคุณจางวางรถม้าเกือบทับสุกรตัวหนึ่ง แต่สุกรนั้นรูปพรรณสัณฐานก็ไม่แปลกไปจากธรรมดา

เวลาบ่ายวันนี้อยู่ข้างร้อนจัด ผมนั่งเขียนหนังสืออยู่ได้สักหน่อยก็รู้สึกว่าร้อนเหลือทน ต้องหยุดแล้วไปเอนหลังอ่านหนังสือเล่น แสงอาทิตย์มาขอยืมปืนลูกกรดของผมไป ว่าจะไปยิงนก ผมบอกกล่าวไว้ว่าจะยิงไม่ถูก เพราะการที่จะยิงนกด้วยกระสุนโดดให้ถูกนั้นยากนัก เขาหายไปประมาณชั่วโมงหนึ่งกลับมาบอกว่าไม่ได้นก แต่ได้ไปพบลิงตัวหนึ่ง เขาทำมือว่าตัวโตเกือบ ๆ เท่าไหกระเทียม ขนขาวทั้งตัว หน้าเหมือนคนแก่ ว่าเห็นอยู่ใกล้ ๆ แต่เหตุไฉนแสงอาทิตย์ไม่แผลงศรไม่ทราบ ปล่อยให้ลิงหนีไปซิบางทีแสงอาทิตย์จะกลัวพบพระรามซ้ำเข้าด้วยก็เป็นได้ จึงไม่ยิงหนุมาน

เวลาค่ำข้าราชการและพ่อค้าได้พร้อมกันจัดการเลี้ยงถวาย เพื่อแสดงความยินดีรับเสด็จ ได้จัดปลูกโรงเลี้ยงขึ้นในสนามที่ตั้งโรงตำรวจภูธรซึ่งพระราชทานนามว่าสนามชุมพล ได้จัดการประดับประดาอย่างงดงามดี มีธงเทียวใบไม้และประทีปตั้งโต๊ะเล็ก ๆ ให้นั่งได้โต๊ะละ ๘ คน มี ๑๕ โต๊ะผู้ที่เลี้ยงออกเงินคนละ ๑๕ บาท เป็นพื้นดูเป็นการครึกครื้นมาก อาหารที่เลี้ยงก็อร่อยดี มีสิ่งของตามบัญชีอาหารคือ :—

ขนมปังทอดปลาแดง ผลออลิพ

ซุปผัก

สลัดปลา

นกกระจาบทอด

เนื้อโคทอด กับผักกาดแดงขาว

ไก่งวง กับผลแอปริค๊อต

หน่อไม้ฝรั่ง

ขนมโมลิง

ผลไม้ต่าง ๆ

กาแฟ

เมื่อมีการเลี้ยงใหญ่เช่นนี้แล้ว ก็เป็นธรรมดาต้องมีพูดถวายพระพร เจ้าคุณเทศาได้กล่าวคำชวนให้ดื่มถวายชัยมงคลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าประดิพัทธ์ถวายพระพรสมเด็จพระบรมราชินีนาถ กัปตันไมล์สพูดเป็นภาษาอังกฤษถวายพระพรทูลกระหม่อม มิสเตอร์สก๊อดพูดภาษาอังกฤษให้พรแก่กรุงสยาม พระพิไสยสรรพกิจพูดภาษาจีนแสดงความยินดีรับเสด็จ และถวายพระพรทูลกระหม่อม ทูลกระหม่อมมีพระราชดำรัสตอบ ถ้าแม้ผมจะเล่าถึงคำที่กราบทูลและที่ตรัสตอบก็ยืดยาวมาก เหลือที่จะจดจำได้ ถ้าแม้จะเขียนไปก็จะตก ๆ หล่น ๆ ไม่เป็นการสมควร จึงต้องขอตัวเสียดีกว่า ที่จริงผมรู้สึกว่าเป็นที่น่าปลื้มใจ ที่ได้เห็นคนในเมืองนี้มีความพร้อมใจกันแสดงความยินดีรับเสด็จอย่างแข็งแรงเช่นนี้ เป็นพยานแห่งความจงรักภักดีและความรู้สึกความร่มเย็นที่ได้พึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ

การจัดการเลี้ยงใหญ่ ๆ เช่นนี้ ไม่ใช่ของง่าย เพราะฉะนั้นควรสรรเสริญท่านผู้ที่เป็นกรรมการจัดการอันนี้ดำเนินมาได้ โดยเรียบร้อยตลอด และการเลี้ยงใหญ่ ๆ เช่นนี้เป็นธรรมดาย่อมต้องมีสิ่งที่บกพร่องบ้าง แต่ไม่ใช่การใหญ่โต และถึงอย่างไร ๆ เมื่อความ

ตั้งใจของผู้จัดการมีดีอยู่แล้ว ผู้ที่ได้รับเชิญไม่ควรจะกล่าวแคะไค้หาสิ่งบกพร่องเล็ก ๆ น้อย ๆ มากล่าว

ความประสงค์ของการเลี้ยงก็คือ จะให้อิ่มนั่นแหละเป็นปฐม เพราะฉะนั้นผมมีความเสียใจที่ได้ทราบข่าวว่า มีท่านผู้ที่ได้รับเชิญไปบางท่านกลับมาบ่นว่ากินไม่อิ่ม มีคุณพระอมรเป็นต้น ข้อใหญ่ใจความคือไม่มีกับข้าวไทยกินเท่านั้น จึงรู้สึกว่ายังกินไม่แล้วบริบูรณ์ ต้องมาเพิ่มเติมกันภายหลังอีก

วันที่ ๒๙ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้าวันนี้ได้เสด็จไปเปิดโรงเรียนชั้นปฐมใหม่ ซึ่งได้ตั้งขึ้นในเขตวัดมงคลนิมิตร์ ท่านเจ้าเมืองได้อ่านรายงานกราบบังคมทูล แล้วมีพระดำรัสตอบ พระราชทานนามโรงเรียนว่า โรงเรียนปลูกปัญญา ทรงชักผ้าคลุมป้ายนามโรงเรียน พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา และปี่พาทย์ประโคม เป็นพิธี

ออกจากที่โรงเรียนนี้ เสด็จเลยไปที่ศาลารัฐบาล ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ตลอด ที่ศาลารัฐบาลนั้น ห้องหับอยู่ข้างจะไม่สู้จะเหมาะแก่การที่จะใช้เป็นที่ทำงาน เพราะไม่ได้สร้างขึ้นสำหรับเป็นออฟฟิศ ที่นี้เดิมเป็นเรือนที่อยู่ของพระอนุรักษ์โยธา (นุด) ซึ่งออกมาเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองภูเก็จ เรือนเป็นตึกสามชั้นอยู่ข้างจะกว้างขวาง มีเป็นศาลายาว ๆ ชั้นเดียวอยู่หลังหนึ่ง ซึ่งพระอนุรักษ์ใช้เป็นออฟฟิศที่ว่าราชการ เปรียบ

กับบ้านเข้าแล้วก็เห็นได้ถนัดว่า ข้าหลวงในเวลานั้นเห็นความสุขของตนเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าราชการ เรือนที่พักจึงใหญ่กว่าที่ทำการมาก ที่ริมเรือนมีสระอยู่ถึงสองสระ สระหนึ่งเป็นที่อาบน้ำอีกสระหนึ่งเลี้ยงจระเข้ จระเข้ในเวลานี้ก็ยังมีอยู่ พวกสาวสวรรค์กัลยาเคยมาดูจระเข้เสมอ เจ้าคุณเทศาสังเกตว่า พวกเสมียนก็พลอยชอบดูจระเข้กันไปหมด จนไม่เป็นอันทำงาน ท่านจึงขอห้ามไม่ให้แม่สาวสวรรค์เข้าไปดูจระเข้อีกต่อไป พวกเสมียนก็เลยหายชอบดูจระเข้ แต่เฉพาะตึกพระอนุรักษ์หลังเดียวก็ไม่พอใช้ราชการ ออฟฟิศโยธาต้องไปตั้งอยู่ในตึกเล็กชั้นเดียวอีกหลังหนึ่ง ออฟฟิศราชโลหกิจไปตั้งอยู่ในตึกเล็กสองชั้นในเขตบ้านเก่าของพระยาวิชิตสงคราม ออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลขไปตั้งอยู่ณตึกเล็กที่อยู่เดิมของบุตรพระยาวิชิตสงคราม แลศาลมณฑลตั้งอยู่ณตึกใหญ่สองชั้นที่อยู่เดิมของพระยาวิชิตสงคราม ที่ทำการของรัฐบาลแยกย้ายกระจัดกระจายอยู่เป็นหลายหลังด้วยกัน แต่อยู่ในร่วมกำแพงอันเดียวกันทั้งสิ้น เรือนจำก็อยู่ติดกับที่นั้น แต่มีกำแพงกั้นต่างหาก เรือนที่ขังนักโทษเป็นตึกใหญ่โถง ไม่มีหน้าต่าง มีแต่ช่องลูกฟักอยู่ริม ๆ รอด เข้าใจว่าเดิมคงจะใช้เป็นคลังเก็บสิ่งของ ๆ พระยาวิชิตสงคราม ที่ทำการของรัฐบาลนี้ ได้ทราบว่ามีผู้ขอจะทำการขุดคุ้ยบุก เจ้าคุณรัษฎากำลังคิดจะย้ายศาลารัฐบาลและสถานที่ต่าง ๆ ไปตั้งที่อื่น แต่ดูเหมือนจะทำสัญญายังไม่ตกลงกัน

จากศาลารัฐบาลได้เสด็จไปทอดพระเนตรเหมืองของอำแดงหวั้ ซึ่งอยู่ริมฝั่งลำน้ำภูเก็จ ไม่ห่างจากฝั่งอ่าวนัก มีดินเป็นคันอยู่ระหว่างขุมเหมืองกับลำน้ำ ได้ทราบว่าพอขุดแร่หมดขุมนี้แล้วเขาจะอนุญาตขุดที่ในลำน้ำเดียวนี้ จะขุดคลองให้ลำน้ำเดินไปใหม่ทางที่เป็นขุมเหมืองอยู่เดียวนี้ แม่น้ำภูเก็จนี้เปลี่ยนไปเปลี่ยนมาเล่นได้ตามใจเช่นนี้เอง ซอยกลอยู่ เหมืองอำแดงหวั้ที่ไปทอดพระเนตรวันนี้ ก็พอเป็นตัวอย่างให้เห็นว่าเหมืองเดียวนี้ทำอย่างไรกัน วิธีทำดูก็ไม่เป็นวิธีที่แปลกหรือพิสดารอะไร เมื่อผมมาเที่ยวทางนี้ ๒๐ ปี่ล่วงมาแล้ว ผมได้เคยดูเหมืองแห่งหนึ่ง ก็จำได้เป็นอย่างที่เห็นวันนี้เอง คือขุดเป็นขุมลงไปอย่างขุดสระนั้นเอง ก่อนที่จะถึงดีบุกต้องขุดดินที่ทับอยู่เป็นแผ่นข้างบนนั้นเสียก่อน ใช้จอบอย่างจีนพ้นแล้วขนดินลงบุ้งกี๋หาบไปเทให้ห่างออกไปจากที่ตรงที่ขุด ผู้ขนดินไปตามตะพานซึ่งทำเป็นคู่ เดินไปสายหนึ่งกลับสายหนึ่ง เพื่อมิให้โดนกันกลางทาง ตะพานนั้นบางทีสูง ๆ มาก ใช้กระดานทอดแผ่นเดียวโดยมาก คนขนเดินไต่เดียะ ๆ ไปรวดเร็วน่าดูจริง ๆ ดูขุดราวกับเครื่องจักร์ เมื่อพ้นดินลงไปแล้วถึงชั้นทรายกับหิน ซึ่งมีแร่ปนอยู่ในนั้น วิธีขุดและขนก็อย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้ว แต่ไม่ไปเทลงเป็นกองไว้เฉย ๆ อย่างดิน ต้องไปเทลงในรางน้ำที่สำหรับล้าง รางนี้ทำด้วยไม้ ต่อออกมาจากเชือกน้ำที่ทำไขลงมาจากเขา รางวางระดับเท ๆ ให้น้ำ

ไหลลงเรื่อย พอเททรายที่มีแร่ปนอยู่นั้นลงไปในราง น้ำก็พัดทราย ลงไป ส่วนแร่หนักไม่ไหลไปตามน้ำ แต่ต้องคอยคุ้ยเสมออยู่ถ้าไม่คุ้ย ทรายมาเกาะกันจนแน่นไม่ไหลลงไป น้ำก็จะพาดีบุกลงไปเสีย พอล้าง เห็นว่าดีบุกแยกจากทรายมากพอแล้ว ก็ตักขึ้น ส่วนลูกหิน ที่ติดลงไปด้วยในราง เก็บขึ้นกองไว้สำหรับรัฐบาลใช้ทำถนน วิธีทำ เมื่อไปดูด้วยตาดูเข้าใจง่ายกว่าฟังเขาเล่าเป็นอันมาก

ในส่วนคำที่ใช้ในเรื่องทำเหมืองนี้ ควรอธิบายให้แจ่มแจ้ง อยู่บ้าง คำว่าเหมืองนี้เอง ถ้าผู้ที่ออกมาทางนี้ใหม่ฟังมักฉงน เพราะตามความเข้าใจโดยมาก เหมืองแปลว่าคลองน้ำเล็ก ๆ แต่ที่ตามแถบนี้ คำว่าเหมืองใช้เป็นชื่อของบ่อแร่ทั่วไป ส่วน คลองน้ำที่ไขมาใช้ล้างแร่ ซึ่งตามความจริงควรจะเป็นเหมืองนั้น เรียกกันว่าเชือกน้ำ เชือกน้ำที่ใช้ในการทำเหมืองเช่นนี้ มักทำ ต่อมาไกล ๆ เช่นที่ในภูเก็จนี้ ทำเชือกน้ำต่อลงมาจากเขาทาง กระทู้ทั้งนั้น เมื่อทำมาไกล ๆ เช่นนี้ก็เป็นธรรมดา ที่จะต้องมี ความลำบากในการรักษาเป็นอย่างยิ่ง เชือกน้ำเป็นสิ่งที่ทำให้เกิด เหตุวิวาทกันได้มาก คือลักยึดหรือตัดเชือกน้ำกันเป็นต้น ผมยัง จำได้ว่าได้ฟังเขาเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งที่ทางเมืองระนองเกิดลักตัด เชือกน้ำกัน เป็นเหตุใหญ่จนยกพวกตีกันถึงล้มตาย และเจ็บ กันมากทั้งสองฝ่าย การที่จะรังแกกันจะทำอย่างไรให้เจ็บแค้น เท่าตัดหรือยึดเชือกน้ำไม่มีเลย เพราะตัดหนทางที่จะได้ผลประโยชน์

อย่างสำคัญ เท่ากับคือ อาหาร การทำเหมืองถ้าไม่มีเชื้อน้ำก็ทำไปไม่ได้ ในเวลานี้ก็ยังมีเป็นความกันเรื่องเชื้อน้ำอยู่บ้าง แต่ที่จะถึงรบกันนั้นน้อย

เวลาบ่ายเสด็จโดยรถม้าไปที่ท่าโรงภาษีทรงเรือกรรเชียงออกไปทอดพระเนตรเรือขุดแร่ของบริษัททองคาฮาร์เบอร์ตินเดร็ดยิง ซึ่งทำการขุดดีบุกในอ่าวภูเก็จ เรือนี้คล้ายเรือที่ใช้ขุดคลอง แต่มีเครื่องล้างแร่แถมอยู่ด้วย ส่วนเครื่องขุดนั้นไม่ผิดอะไรกับเครื่องขุดคลอง คือมีถังติดไว้กับสายโซ่เดินวนตามวิธีเดียวกับระหัดน้ำของไทย ๆ เรานั้นเอง ดินและทรายที่ตักขึ้นมานั้น ขึ้นไปเทลงในรางใหญ่อันหนึ่ง ในรางนี้มีลูกกลิ้งกลวงเจาะรูปรุรอบตัว ในลูกกลิ้งมีท่อน้ำ สูบน้ำขึ้นไปพ่นออกตามท่อนี้ พอดินและทรายจากถังตกลงไปในลูกกลิ้งนี้ ถูกน้ำฉีดล้างดินและทรายไหลลงรางไป แร่กับกากที่หนักก็ลอดรูตกลงไปที่รางชั้นล่างนอกชั้นหนึ่ง ในรางชั้นล่างนี้มีน้ำไหลอยู่เสมอ พอตกถึงรางชั้นล่างนี้ ก็ใช้ล้างโดยวิธีเดียวกับที่จีนทำนั้นเอง น่าดูเครื่องจักร์ของเขาจริง ๆ และนึกเปรียบวิธีฝรั่งกับวิธีจีนช่างผิดกันจริง ๆ ของฝรั่งใช้แรงคนน้อยแต่ได้เนื้อมาก ของจีนใช้คนมากแต่ได้เนื้อแร่น้อย ที่เหมืองอำแดงหวัที่ไปดูเมื่อเช้านี้ ใช้กุลีตั้งร้อยขึ้นไป ส่วนในเรือขุดนั้นเขาใช้คนรวมเบ็ดเสร็จเห็นจะสัก ๑๒ คนได้ เขามีเรืออยู่บัดนี้ ๓ ลำ แต่ยังเสียอยู่ลำหนึ่ง คงใช้ได้อยู่ ๒ ลำ

แต่ถึงกระนั้นยังได้เนื้อแร่มากมายนักหนา ภายในสามวันที่แล้วมานี้ ได้เนื้อแร่ ๘ ตัน ซึ่งเป็นอย่างประหลาด น่าชมความอุตสาหะของเขา ที่พยายามขุดแร่ขึ้นมาจากพื้นทะเล ที่ตรงที่เรือซึ่งเสด็จไปทอดพระเนตรขุดอยู่นั้น เดิมพระพิไสยได้ขุดอยู่ แต่ต้องเลิกไป เพราะเปลืองโสหุ้ยมากนัก ต้องใช้กุลีกว่าพัน ที่พระพิไสยขุดแล้วทิ้งแล้ว เขายังมาขุดได้อีกเป็นก่ายเป็นกอง นึกไปนึกมาก็ยอมว่าต้องสรรเสริญความเพียรของเขา แต่ก็อดนึกอนาถใจไม่ได้ ทรัพย์อยู่ในแผ่นดินของเรา พวกเราขุดขึ้นมาไม่ได้ ต้องให้คนต่างชาติต่างภาษามาขุดขึ้น เงินที่ควรจะตกอยู่ในเมืองเราก็ต้องปล่อยให้ออกไปเสีย จริงอยู่รัฐบาลของเราก็เก็บภาษีได้มาก แต่ส่วนที่ได้น้อยนัก และส่วนภาษีที่รัฐบาลจะเก็บได้นั้น ถึงใคร ๆ ทำก็คงจะต้องได้เสมอกัน เพราะฉะนั้นฝรั่งหรือไทยหรือจีนทำก็เหมือนกัน ยิ่งนึกไปก็ใจยิ่งนึกเสียดายหนักขึ้น ยิ่งพูดไปก็จะยิ่งเพ้อเจ้อ เพราะฉะนั้นผมของดไว้ดีกว่า

วันที่ ๓๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้ผมเขียนจดหมายมาจนถึง เล่าเรื่องไปดูเรือขุดแร่ของบริษัทฝรั่ง ผมตุ้งเสียเฉย ๆ เพราะถ้าจะเขียนต่อไปก็จะนึกออกแต่เฉพาะเรื่องการทำเหมืองนั้นอีก แต่ผมไม่มีความ

ประสงค์ที่จะกล่าวถึงเรื่องนั้นให้ยืดยาวต่อไป จึงต้องเลิกเขียนหนังสือเสียทีเดียว มาเขียนวันนี้ต่อไป

อันที่จริงเรื่องราวอะไร ที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสเมื่อวานนี้ ผมก็ได้เล่ามาแล้ว มีความเสียใจที่ลืมกล่าวไปนิดหนึ่ง ถึงเรื่องเสด็จทอดพระเนตรโรงยาฝิ่น ซึ่งตั้งอยู่ที่ถนนซึ่งตรงขึ้นมาจากท่าเรือ และซึ่งได้พระราชทานนามว่าถนนภูเก็จนั้น ส่วนวิธีจัดการภายในโรงยา มีการขายการห่อเป็นต้น ผมไม่จำจะต้องเล่าซ้ำที่นี้ เพราะเป็นอย่างเดียวกันกับที่ระนอง แต่เป็นส่วนใหญ่ขึ้นกว่าเท่านั้น แต่ที่นี้มีโรงต้มฝิ่นอยู่ด้วย ต้มแล้วจึงจำหน่ายไปตามหัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑลนี้

กับยังมีข่าวเบ็ดเตล็ดอีกเรื่องหนึ่ง คือเมื่อวานนี้เวลาเช้าเมื่อเสด็จกลับจากเหมืองอำแดงหวั้ มาถึงมุมสนามชุมพลแล้ว ม้าของหม่อมดอกเทียนทำความอีก พลำคุกเข่าลงไป หม่อมกำลังเผลอตัว และท่าขี่ม้าของหม่อมก็ก้ม ๆ มาข้างหน้าอยู่แล้ว พอม้าพลำก็ลงมาโดยง่าย ๆ พอลุกขึ้นได้ก็ออกโขน รถในกระบวนหยุดดูหม่อมเต้นโขนกันหมด ผมมีความเสียใจที่ผมนึกเจรจาให้ไม่ทัน ถ้านึกทันก็จะเจรจาให้ในเวลานั้น ให้หม่อมใช้บทต่อมาภายหลังจึงมานึกคำเจรจาออกดังต่อไปนี้:—

"หม่อมดอกเทียนฤทธิไกร ครั้นลุกได้จากสุธา แสนกริ้วโกรธอาชาดังเพลิงกัลป์ จึงขบเขี้ยวเคี้ยวฟันพลางกระทืบบาท พื้น

แผ่นดินกัมปนาทหวั่นไหว ต้องลงโทษให้สาใจเพื่อแก้อาย ไหนจะเจ็บทั้งกายเจ็บทั้งจิต เข้าเตะเปรี้ยงเลี่ยงผิดไม่โดนม้า แล้วเงื้อมือตบหน้าผิดสองที เห็นเสียเส้นสิ้นดีไม่เป็นการ จึ่งต้องหันไปวานให้เสนา จับอาชาไว้มั่นพลันขึ้นหลัง ดูท่านั่งมั่นเหมาะเกาะอานแน่น แล้วขับม้าล่าแล่นตามรถไชย ยัดนี้ ฯ เชิด ฯ"

บทเจรจานี้ถ้าหม่อมใช้ตามได้คงจะได้ดูท่าทางงามมาก แต่ผมกลัวจะไม่ยอมออกท่าอีก เพราะเมื่อวานนี้เมื่อเตะและตบม้าเหวี่ยงเต็ม ๆ แรงแต่หาถูกไม่ เพราะฉะนั้นเชื่อว่าคงจะเสียเส้นมากอยู่

วันนี้ไม่ได้เสด็จแห่งใด ซึ่งเป็นการดีอยู่บ้าง เพราะควรจะพักเสียวันหนึ่งก่อนที่จะเสด็จต่อไปพรุ่งนี้ เมื่อเช้านี้ฝนตกตอนบ่ายนี้ก็มีลมพัดมากกว่าทุกวัน ทำให้รู้สึกว่าหายใจออก เพราะร้อนมาหลายเวลาแล้ว เวลาค่ำวันนี้มีการเลี้ยงพระราชทานข้าราชการมณฑลภูเก็จชั้นข้าหลวง พระราชทานฉลากให้จับแต่งเครื่องต่าง ๆ และจับฉลากที่นั่งด้วย เลี้ยงแล้วจะโปรดให้ปี่พาทย์มหาดเล็กตีให้ข้าราชการฟัง จะประชันใครที่นี่ก็ไม่เป็นประโยชน์ เพราะปี่พาทย์ของเมืองภูเก็จวิเศษเหลือเกิน เมื่อเปิดถนนเทพกษัตรีย์ ท่านเจ้าเมืองท่านว่าตีเพลงนางนาค แต่ถ้าท่านไม่บอกเช่นนั้นก็ไม่มีใครรู้ ตามหัวเมืองแถบนี้ชอบกล การ

ดุริยางค์ต่าง ๆ ดูยกพร่องมาก ทั้งเมืองภูเก็จมีปี่พาทย์ไม่เต็มวง คือมีเศษของปี่พาทย์พระยาวิชิตสงคราม ที่ท่านประดิษฐ์พึ่งจะไปขุดมาใหม่ในครั้งเสด็จมานี้ ในพื้นเมืองไม่มีใครรู้สึกความต้องการฟังเพลงแปลก ๆ เลย ฟังแต่เพลงมโนรากับหนังก็พอเกินพอเสียแล้ว ดูเหมือนดุริยางค์ในหัวเมืองแถบนี้จะแปลว่า ทำให้มีเสียงอึง ๆ โครม ๆ คราม ๆ เท่านั้น ถ้าเช่นนี้ได้นักเลงดนตรีเก่ง ๆ มาให้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดคนดุริยางค์ต่าง ๆ เห็นจะเป็นประโยชน์มาก ผมอาจจะแนะนำได้บ้างสองสามคน คือคุณหลวงอภิบาลกับหม่อมดอกเทียนพอจะเป็นครูฝึกหัดขับร้องได้ ก็ยังดูเหมือนมิสเตอร์ควายอ่อนจะพอสอนขลุ่ยได้ ผมได้เคยได้ยินเป่าอยู่หลายครั้ง ก็พอใช้ แต่ถ้าผมเป็นคนหูตึง ๆ สักหน่อยคงจะชมได้ยิ่งกว่านี้

ในเรื่องงานที่จะมีในเวลาค่ำวันนี้ ผมเห็นว่าถ้าจะเล่ามาในฉบับนี้ไม่สะดวก เพราะกว่างานจะเสร็จก็คงจะดึก และพรุ่งนี้ก็จะเสด็จออกจากเมืองภูเก็จแต่เช้า จึงนับว่าเรื่องประพาสเมืองภูเก็จก็หมดแล้ว สมควรที่จะจบจดหมายฉบับนี้เสียทีหนึ่ง อีกประการหนึ่งเรือเมล์จะออกพรุ่งนี้ ถ้าผมไม่ส่งจดหมายนี้ไปพรุ่งนี้ ก็จะต้องรอช้าไปอีกหลายวัน เพราะฉะนั้นอย่างไร ๆ ก็ต้องยับยั้งไว้เพียงนี้ ในจดหมายฉบับหน้าผมคงจะได้เล่าถึงงานคืนวันนี้ต่อไป เชื่อว่าคงมีเรื่องราวอะไรที่จะเล่าได้สนุก ๆ บ้างเป็นแน่

ตามข้อความที่ผมได้เล่ามาแล้วนี้ คงจะพอให้ท่านพรานคงเข้าใจได้แล้ว ว่าเมืองภูเก็จมีที่เที่ยวที่ดูได้สนุกเพียงไร ผมได้ตั้งใจเล่ามาให้อย่างละเอียดที่สุด แต่เป็นธรรมดาเมื่อเล่าถึงเมืองที่สนุก ๆ เช่นนี้คงจะมียกพร่องขาดเหลืออยู่บ้าง เพราะของที่จะดูมีอยู่มาก และคนหนึ่งก็ชอบดูชอบเห็นอย่างหนึ่งไม่ใคร่จะพอใจอะไรที่ตรง ๆ กัน ในส่วนตัวผมท่านพรานคงจะได้สังเกตแล้วว่า ในเรื่องตลาดผมเล่าน้อยนักหนา ข้อนี้เป็นข้อยกพร่องในส่วนตัวผมอย่างหนึ่ง เพราะผมไม่เคยเป็นคนที่เป็นนักเลงเที่ยวตลาดเลย พอถึงตลาดผมมักดูแต่เผิน ๆ ถ้าแลเห็นสิ่งไรในร้านที่แปลกตาจึงจะแวะเข้าไป ถ้าเห็นแต่ของที่รู้ปดื่น ๆ เหมือนที่มีในกรุงเทพ ฯ ผมก็มักเดินเลยไปเสียคนอื่น ๆ บางคนเขาไม่เป็นเช่นนั้น บางคนเขาไปเที่ยวตลาดกันได้ทุกวัน เขาจะไปซื้ออะไรกันบ้างก็ไม่ปรากฏ และผมก็ไม่ใคร่จะอยากถาม ถึงถามเขาก็ไม่ใคร่บอก การที่เขาไป ๆ ตลาดกันนั้น เขาจะมีความประสงค์แต่เฉพาะซื้อของ หรือเขาจะไปเที่ยวหาของมีราคาค่าควรเมืองกันอย่างไรบ้างผมไม่ทราบ การชมตลาดมีอยู่สามทาง คือชมอย่างพานิช เล็งคิดถึงการซื้อขายเป็นประมาณอย่างหนึ่ง ชมอย่างคนเดินทาง ชั่วแต่ผ่าน ๆ ไปและซื้อของแต่เฉพาะที่ต้องการใช้จริง ๆ อย่างหนึ่ง ชมอย่าง

พระยาน้อยอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่จำจะต้องอธิบายให้ยืดยาวว่าประสงค์อย่างไรบ้าง พวกที่ตามเสด็จครั้งนี้คงจะมีผู้ที่ชมตลาดอย่างพระยาน้อยอยู่บ้าง ถ้าท่านถามคนชนิดนั้นดู คงจะได้ความรู้เพิ่มเติมมากขึ้นกว่าที่ผมได้เล่ามาแล้วนี้เป็นแน่

นายแก้ว

ฉบับที่ ๖

เรือฉลาง
เดินทางไปพังงา
วันที่ ๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ (บ่าย)

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

เดิมผมได้ตั้งใจไว้ว่า จะเริ่มเขียนจดหมายวันนี้ต่อเมื่อถึงพลับพลาประทับแรมเมืองพังงา แต่ผมฟังข่าวดูได้ความว่ากว่าเรือใหญ่จะเดินไปถึงปากน้ำพังงาก็บ่าย ๕ โมง ยังจะต้องลงเรือเล็กไปอีกก่อนจึงจะขึ้นบก รวมเบ็ดเสร็จทางที่จะต้องไปต่อจากเรือฉลางนี้ราวชั่วโมงหนึ่ง กว่าจะถึงก็ค่ำ และคงจะมัววุ่นในเรื่องขนเข้าขนของอีกด้วย คงจะมีเวลาเขียนหนังสือน้อย ผมจึงได้ตกลงเริ่มเขียนเสียก่อนในเรือนี้ เพื่อมิให้เสียเวลา

เมื่อคืนนี้การเลี้ยงพระราชทานข้าราชการ อยู่ข้างจะเป็นการสนุกอยู่ ได้จัดตั้งโต๊ะที่ลานหน้าที่ประทับ เป็นโต๊ะเล็ก ๆ นั่งได้โต๊ะละ ๘ คน รวม ๖ โต๊ะ มีทั้งข้าราชการชั้นข้าหลวงและนายอำเภอที่มณฑล ทั้งข้าราชการและมหาดเล็กในพระองค์ได้พระราชทานตั๋วฉลากทุก ๆ คน ให้ไปขึ้นรับพระราชทานเครื่องแต่งตัวต่าง ๆ ตรงตามเลขในฉลาก เครื่องหาที่แปลก ๆ นักไม่ใคร่จะได้ จึงมีที่คล้าย ๆ กันอยู่มาก ถึงกระนั้นก็นับว่าได้ดูเล่นแปลก ๆ ดีพอใช้ การแต่งตัวแปลก ๆ เช่นนี้ถ้าใครไปจับได้เครื่องที่ตนแต่งเหมาะหรือสมก็ไม่ใคร่จะขัน เช่น

นายเกือหรือแสงอาทิตย์ จับได้เครื่องแต่งเป็นผู้หญิงไทย แต่งเข้าแล้วก็ดูไม่สู้จะประหลาดนัก เพราะรูปร่างหน้าตาพอจะแต่งเป็นผู้หญิงได้ และได้เคยเห็นเล่นละครเป็นตัวผู้หญิงอยู่แล้วด้วย แต่เจ้าคุณรัษฎาพะเอิญได้เก่งจริง ๆ ใคร ๆ ได้พากันเสกไว้แล้วว่าขอให้จับถูกเครื่องผู้หญิง ก็เฉพาะไปถูกเข้าจริง ๆ พอแต่งโผล่ออกมาได้ฮาใหญ่ รูปร่างช่างพึงามดีจริง ๆ แต่ดูเหมือนจะยังแพ้ผู้หญิงจริง ๆ อยู่คนหนึ่ง คือนายนาก แต่ก็ไม่เลวนัก นอกจากนี้ว่าที่จริงก็ไม่สู้จะมีใครที่ดูน่าขันมากมายอะไรเหลือเกิน เป็นแต่อยู่ข้างจะแปลก ๆ ในนัยน์ตาบ้างเท่านั้น ครั้นแต่งตัวกันเสร็จแล้ว ได้จับฉลากที่นั่ง ต้องไปนั่งให้ตรงตามฉลากที่ตนจับได้ เมื่อจะถึงของหวานได้จับฉลากเปลี่ยนที่อีกครั้งหนึ่ง

ครั้นเลี้ยงเสร็จแล้ว โปรดให้ปี่พาทย์มหาดเล็กตีบรรเลงเดิมปี่พาทย์ตั้งใต้มุข คนฟังนั่งกลางแจ้ง แต่ไม่ช้าฝนก็ตกใหญ่ต้องขนเข้าไปเล่นในที่ประทับต่อไป ก็พอได้ฟังเจริญหูอยู่ข้างนานมาแล้วไม่ได้ฟังอะไรที่อร่อยเช่นนั้น

เมื่อเช้านี้ก่อนเสวยเช้าได้ทรงโปรดให้ฉายรูปหมู่ บรรดาผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องแต่งตัวต่าง ๆ ฉายทั้งหมู่ใหญ่รวมกันหมดและฉายแบ่งเป็นหมู่ย่อย ๆ หลายหมู่ คงจะได้ไว้เป็นที่ระลึกในงานครั้งนี้

ครั้นเวลา ๕ โมงเช้าวันนี้ เสด็จทรงรถม้าออกจากที่ประทับที่ตำบลสามกอง ไปทอดพระเนตรคุกใหม่ ที่พึ่งได้เริ่มสร้างขึ้นยังไม่แล้วดี แล้วทรงรถไปทอดพระเนตรหมู่บ้านข้าราชการอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงเสด็จไปที่ท่าโรงภาษี มีข้าราชการและพ่อค้าส่งเสด็จเช่นเมื่อเสด็จขึ้น พอเสด็จลงเรือกรรเชียงตำรวจภูธรได้ยินยิงปืนใหญ่คำนับ ๒๑ นัด พระพิไสยได้จัดประทัดไปผูกแขวนไว้กับต้นไม้ใหญ่ตรงข้ามกับท่า จุดขึ้นพร้อม ๆ กันหลายพวง เสียงกึกก้องดีจริง ข้าราชการผู้ใหญ่ตามเสด็จลงมาส่งถึงท่าเรือฉลาง แล้วจึงกราบถวายบังคมลา เชื่อว่าท่านเหล่านั้นคงจะรู้สึกเหี่ยวเต็มทีเป็นแน่

จวนบ่าย ๑ โมง เรือฉลางออกจากท่าภูเก็จ เดินมาตามอ่าวพังงา ระหว่างฝั่งกับเกาะยาว เพราะฉะนั้นเรียบราบดี ไม่มีคลื่นเลยจนนิดเดียว แม้แต่นายอินก็ไม่เมา แต่ที่จริงนายอินทำท่าทางคึกคักมาแต่วานนี้แล้ว นายเกื้อไปพูดขึ้นว่า "พรุ่งนี้แย่ละนายอิน" นายอินกลับยิ้มแล้วตอบว่า "ไม่เป็นไร ไม่กลัวเลย เรือจะไปในลัดตลอด" เมื่อแกเข้าใจเสียว่าเรือเดิน "ในลัด" เช่นนั้นแล้ว ใจแกก็ดีเท่านั้นเอง

พอผมเขียนมาได้ถึงแค่นี้ เวลาบ่ายจวน ๕ โมง เรือพอเข้าปากคลองเขางุ้มข้างซ้ายมือ คือทิศตะวันตกเห็นหน้าผาลงมาจดน้ำ

แลดูสูงเงื้อมน่าดูพอใช้ เหมือนแกล้งมาก่อตั้งไว้ดูเล่นงาม ๆ เช่นนั้น ข้างขวามือเป็นที่ราบ ๆ ไม่สู้ประหลาดอะไร

เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๒ นาทีเรือถลางลงสมอ มีเรือยาวออกมารับเสด็จ ได้ยินเสียงคนพายโห่ร้องกึกก้อง และเสียงปี่เสียงฆ้องอึงมี่อยู่แล้ว เป็นเวลาอันสมควรที่จะต้องพักการเขียนจดหมายนี้ไว้ที ไว้ไปเขียนต่อที่บนบกอีก

เมืองพังงา (เวลาค่ำ)

พอเรือทอดสมอเรียบร้อยดีแล้ว ท่านพระยาบริรักษ์ภูธรผู้ว่าราชการเมืองพังงา ได้ลงไปเฝ้าที่เรือถลาง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งเสด็จลงเรือเก๋งพายเรือยาวพ่วงลาก เรือที่นั่ง ๒ ลำ เรือที่นั่งรอง ๒ ลำ เรือยาวที่นี่อยู่ข้างจะมีภายิกว่าที่ตะกั่วป่า เรือทาสีเขียนลายหรูหรา ผีพายแต่งกายเป็นชุด ๆ เหมือน ๆ กัน นอกจากฆ้องยังมีปี่และกลองมโนราลงในเรือด้วย กับมีคนสำหรับฟ้อนลำละคน คนฟ้อนนี้เป็นต้นบทในเวลาร้องเพลง ร้องไปรำไป พอพักร้องก็เป่าปี่ตีกลองเป็นจังหวะ คนพายก็พายเข้าจังหวะ ปี่เป่าเป็นเพลงต่าง ๆ แต่เพลงที่ร้องนั้นยืนทำนองอยู่อย่างเดียว คือทำนองสาละพาเฮโลนั้นเอง วิธีที่ร้องนั้น คือต้นบทร้อง ๒ พยางค์ ลูกคู่รับเฮโลไว้เรื่อย ผมจำคำที่ร้องไม่ได้ถนัด แต่พอจะเลียนได้พอให้เห็นเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

"วันนี้ เฮโล วันดี เฮโล พวกเรา เฮโล เปรมปรีดิ์ เฮโล ได้เฝ้า เฮโล เจ้านาย เฮโล เสด็จทรง เฮโล เรือพาย เฮโล แล่นฉิว เฮโล เทียมลม เฮโล" เป็นต้น คำที่ว่าคิดเป็นกลอนสดในเดี๋ยวนั้น ก็นับว่าเป็นอันได้ผลตามความที่ประสงค์ คือให้คนพายเป็นจังหวะและให้ออกรื่นเริงในใจไม่ใคร่รู้สึกความเหนื่อย

ทางน้ำที่เสด็จมาขึ้นเมืองวันนี้ ไม่ใช่ลำน้ำพังงา ซึ่งบัดนี้ทรายเหมืองถมลงมาตื้นเต็มเป็นหาดไปเสียหมดแล้ว ทางที่เสด็จมานี้เรียกว่าคลองบั่นหยีเป็นกิ่งของทะเล ไม่ใช่แม่น้ำ คือไม่มีต้นน้ำตกเนื่องมาจากเขา เป็นน้ำเค็มตลอดขึ้นมาจนถึงท่า เมื่อแรก ๆ มาจากเรือกลาง มีเขาอยู่แต่ทางซ้ายมือ หน้าผาลงมาเงื้อม ๆ อยู่ริมน้ำ เรือแล่นไปริม ๆ เชิงผา แต่พอต่อมาอีกหน่อยก็มีผาทั้ง ๒ ฟากคลอง ดูเขาใหญ่เขาน้อยตั้งสลับซับซ้อนกัน บางแห่งมีถ้ำทะลุไปได้ พิศ ๆ ไปก็คล้าย ๆ เขามอที่ก่อเล่นในอ่างปลา ตั้งแต่เห็นมาแล้วยังไม่มีที่ไหนสู้เลย

เวลาทุ่ม ๑ ถึงท่า ซึ่งอยู่ตรงหลังเขาช้างลงไป ขึ้นบกต้องเดินอ้อมเขาช้างไป เพราะฉะนั้นทางจึงมาก ถึง ๔๐ เส้นเศษจากท่ามาถึงพลับพลา ซึ่งตั้งอยู่ที่ริมหมู่บ้านท้ายช้าง

ไม่ห่างจากที่ว่าการเมืองนัก พลับพลาตั้งไว้บนเนินเตี้ย ๆ จะแล ไปทางไหนก็เห็นเขาเป็นกำแพงอยู่รอบ ดูเหมือนลงมาอยู่ในชาม พลับพลาทำเป็นเรือนอย่างสบาย การตกแต่งก็อย่างประณีต เป็นที่น่าสบาย

เขาช้างที่กล่าวมาแล้วนั้น มีเรื่องราวเล่ามาว่า ตายมดึงได้ผูกช้างไว้จะไปช่วยการแต่งงานลูกสาวตาม่องล่าย แต่ช้างได้ไปเหยียบข้าวในนาของตายมดึงเสียไปมาก แล้วก็หนี ตายมดึงไล่ช้างมาตั้งแต่ตะกั่วป่า มาทันเข้าที่นี่ ฆ่าช้างนั้นตาย ตายมดึงถอนงาช้างไปพิงไว้ที่เขาลูกหนึ่ง จึงมีชื่อว่าเขาพิงงา อยู่เหนือเขาช้าง เล่ากันต่อไปว่าเมืองนี้เดิมทีเรียกว่าเมืองพิงงา มาภายหลังจึงเพี้ยนเป็นพังงาไป ส่วนช้างที่ตายมดึงฆ่าตายนั้นศพกลายเป็นเขาที่เรียกว่าเขาช้าง และเมื่อฆ่าช้างตายนั้นวง (คือแหย่ง) ที่ผูกอยู่บนหลังช้างได้ตกลงมาคว่ำอยู่ทางท้ายช้างแล้วกลายเป็นเขาอยู่ต่อท้ายเขาช้างบัดนี้ ที่จริงเขาช้างนั้นรูปร่างเหมือนช้างหมอบหัวซบอยู่กับดิน หันหัวไปทางทิศใต้ และเขาที่ว่าเป็นวงหลังช้างนั้น รูปร่างก็ออกจะเข้าทีอยู่บ้าง

คืนนี้รวยมหรสพ ได้ยินเสียงมโนราและหนังอยู่หลายวง เสียงโหนงเหน่ง ๆ อยู่จนดึก

เมืองพังงา

วันที่ ๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้าเสด็จโดยกระบวนคานหามไปประพาสถ้ำน้ำผุด ทางจากที่ประทับแรมประมาณ ๔๐ เส้น เขานี้อยู่ข้ามฟากลำน้ำพังงา ไปต้องข้ามลำน้ำแต่ลุยไปได้สบาย มีเป็นหาดทรายตื้นไปหมด เพราะทำเหมืองคราทำลายภูเขาทรายไหลลงมา ผมได้ทราบว่า การทำเหมืองคราเจ้าคุณเทศาสั่งให้ห้ามแล้ว ท่านหวังว่าอีกประมาณ ๘ ปีทรายจะไหลลงไปทะเลหมด ลำน้ำจะกลับใช้ได้ต่อไปอีก ลำน้ำนี้ผมยังจำได้ดี เมื่อผมมาพังงาครั้งก่อน ยังได้ขึ้นมาจากทะเลทางลำน้ำ ในเวลานั้นก็มีหาดอยู่บ้างแล้ว แต่เรือเดินได้ มานึกดูก็น่าเสียดาย ที่ครั้งนี้ไม่ได้ขึ้นมาตามลำน้ำนั้นอีก เพราะทางที่มาน่าดูมาก เขาทอยอยู่ทางข้างขวามือ บางแห่งผาลงมาถึงริมน้ำ หน้าผาแลดูชันราวกับกำแพงแหงนดูคอตั้งบ่า ที่ผมจำลำน้ำพังงาได้แม่นยำ แม้ ๒๐ ปีล่วงมาแล้วก็ยังจำได้ถนัด เพราะชอบเรื่องราวที่เขาเล่าให้ฟังว่า เขานี้คือพระรฐูเอายาโปรยบันดาลให้เกิดเป็นขึ้น หวังจะกันนางเมรี แต่นางเมรีข้ามมาได้เพราะใช้เลียงผาเป็นพาหนะ และเลียงผาเป็นสัตว์ที่ขึ้นเขาเก่ง ครั้นพระรฐูเห็นว่าเขากั้นนางเมรีไว้ไม่ได้แล้ว จึงโรยยาอีกห่อหนึ่งลง ให้เกิดเป็นแม่น้ำลึกและเชี่ยวขวางหน้าไว้ นางเมรีข้ามตามพระรฐูไม่ได้ก็ตายอยู่ที่ริมฝั่ง ส่วนเลียงผาที่นาง

เมรุขึ้นมานั้น ก็เลยอยู่ที่เขานี้เกิดมีลูกมีเต้าต่อ ๆ มา ในเวลานี้เลียงผาก็ยังมีอยู่จริงที่เขาทอย ผมเองหาได้เห็นไม่ แต่ผมได้เห็นเลียงผาที่อื่น รูปร่างเหมือนแพะ เขื่องกว่าแพะสักหน่อย และขึ้นเขาเก่งจริง ที่หน้าผาดูชันราวกับกำแพงก็วิ่งไต่ไปได้อย่างรวดเร็ว แต่การที่นางเมรีจะใช้เป็นพาหนะดูท่าทางจะไม่สู้สมควรนัก อย่าว่าแต่นางยักษ์ แม้แต่น้ำหนักมนุษย์ก็เห็นจะเกินกำลังเลียงผา หรือเลียงผาของนางเมรีจะใหญ่กว่าธรรมดามากก็เป็นได้ ข้อนี้ผมขอยกไว้ให้คุณหลวงอภิบาลเป็นผู้ชี้แจงดีกว่า

ส่วนถ้ำน้ำผุดที่เสด็จไปทอดพระเนตรนั้น อยู่บนไหล่เขามีเป็นช่องทางน้ำไหลมา ความประหลาดของที่นี่คือน้ำที่พุออกมาจากถ้ำนั้น ไม่ใช่ไหลอยู่เสมอ พุออกมาเป็นคราว ๆ และไม่มีใครทราบได้ว่าจะพุออกมาจากถ้ำเมื่อใด พวกจีนนับถือกันเป็นเจ้าเป็นผี จึงไปสร้างศาลขึ้นไว้ที่หน้าถ้ำนั้นหลังหนึ่ง วันนี้เมื่อเสด็จก็ได้จุดประทัดมาก เมื่อจุดดอกใหญ่ ๆ เสียงกังวาลในเขาน่าฟังมาก แต่สู้เสียงปืนใหญ่เรือพาลีที่ยิงถวายส่งเสด็จเมื่อวานนี้ไม่ได้ เสียงไปกระทบก้องลั่นครืน ๆ อยู่นานกว่าจะสุดเสียงประทัดดอกใหญ่ที่จุดเมื่อเช้านี้ก็ดังกว่าปืนยิงนก แต่ถึงกระนั้นเจ้าก็ยังไม่พอใจ หาได้ทำให้น้ำพุออกมาจากถ้ำไม่ ทราบว่าไม่ได้พุมา ๓ วันกว่าแล้ว

ลงมาจากเขาถ้ำน้ำผุดแล้ว ได้เสด็จไปทอดพระเนตรสถานที่ราชการต่าง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนสายเดียวกับที่ผ่านหน้าพลับพลานี้ สถานที่ทำเป็นที่สำหรับใช้ชั่วคราวทั้งนั้น

เวลาบ่ายทรงรถม้าออกไปประพาสถ้ำพุงช้าง ซึ่งอยู่ในเขาช้างทางด้านตะวันตก ถ้ำนี้ตามเรื่องที่เล่ากันว่าคือแผลที่ตายมีดิ่งแทงด้วยหอกทะลุตลอดตัว มีลำน้ำไหลลอดมาตามถ้ำนี้เสมอ น้ำนี้สมมุติเป็นเลือดช้าง ในถ้ำพุงช้างนั้นงามจริง ๆ มีศิลาย้อยลงมาจากข้างบน เป็นพวงเป็นพู่น่าชม ผมรู้สึกว่าภาษาไม่มีพอที่จะอธิบายให้ผู้ที่ไม่ได้เห็นเข้าใจความงามของถ้ำนี้ได้ บรรดาคนที่ไปด้วยกันทุก ๆ คนพากันกล่าวว่า แต่เกิดมายังไม่เคยเห็นที่ใดงามเท่าถ้ำพุงช้างนี้เลย อย่าว่าแต่คนที่ไม่เคยเที่ยวเลย แต่คนที่เคยไปเที่ยวมาแล้วจนรอบโลกเช่นผมยังดูจนตาค้าง ดูเพลินจำเริญตาจริง ๆ

เสด็จจากถ้ำพุงช้างกลับมาที่พลับพลา แล้วทรงพระดำเนินขึ้นไปที่พระเจดีย์บนไหล่เขาล้างบาศ ซึ่งอยู่ตรงหลังพลับพลานี้ออกไป จากที่พระเจดีย์นี้ดูลงไปแลเห็นเขาโดยรอบ น่าดูยิ่งนัก ทางที่ขึ้นไปก็ไม่สู้ชันนักแต่วันนี้อยู่ข้างร้อน จึงพากันรู้สึกร้อนทุกคน มีเจ้าพนักงานนำโซดาขึ้นไปเลี้ยง ผมอยู่บนยอดผาที่ตั้งพระเจดีย์

ได้ยินเสียงปังที่ข้างล่าง เสียงคุณพระอมรร้องสุดเสียง เข้าใจว่าขวดโซดาระเบิดถูกคุณพระผมวิ่งไปมอง เห็นคุณพระขึ้นมาอยู่ครึ่งบันไดที่จะขึ้นไปพระเจดีย์ จะมีเปื้อนเปียกจนนิดก็หาไม่ ถามดูจึงได้ความว่า คนเปิดขวดโซดาจะกดขวดแรงหรืออย่างไรไม่ทราย ขวดโซดาจึงระเบิดแตก แต่ไม่ได้ใกล้ตัวคุณพระเลย เพราะฉะนั้นไม่มีข้อจำเป็นที่ท่านจะต้องเผ่นขึ้นบันไดมาเช่นนั้น แต่บางทีท่านจะตั้งใจเล่นเป็นตัว "หลวงราชภักดิ์" ในเรื่อง "น้อยอินทเสน" เมื่อตอนจะโดดเขาก็เป็นได้

ชื่อเขาล้างบาศนี้ ผมสืบถามดูก็ไม่ได้ความว่ามีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับตายมดึง แต่ดูก็อยู่ในหมู่เดียวกับเขาจำพวกที่มีเรื่อง เพราะฉะนั้นผมเลยกต่อให้ว่า ตายมดึงตามช้างมามีบ่วงบาศมาด้วย แกตั้งใจจะคล้องช้างนั้นจับเป็น ๆ พอแลเห็นช้างก็ได้ล้างบาศหรือแช่เชือกให้อ่อน ที่แอ่งน้ำอะไรอันหนึ่งในเขานี้ จึงปรากฏชื่อต่อมาว่าเขาล้างบาศ ข้อความอันนี้ ได้มาตามกุละคัมภีร์โดยแท้ และคุณหลวงอภิบาลรับรอง

เสด็จลงจากเขาล้างบาศ ไปทรงรถเสด็จไปทอดพระเนตรตลาด ขับรถไปตามถนนหน้าพลับพลานั้น นายเกือร้องว่ารู้สึกเหมือนขับไปทางถนนประทุมวัน เพราะมีต้นไม้ใหญ่ปลูกเรียงรายไว้ทั้งสองฟาก

ถนน ร่มรื่นดีนัก ตามความจริงดีกว่าถนนประทุมวันเสียอีก ตลาดนั้นอยู่ที่ปลายถนนนี้ เป็นตลาดเก่า ถนนแคบและหักไปหักมาตามบุญตามกรรม มีตึกแถวอย่างจีนทั้ง ๒ ฟากถนน พวกพ่อค้าได้ตั้งซุ้มและตกแต่งรับเสด็จ พ้นตลาดไปแล้วเป็นที่ว่าง ๆ ไม่มีบ้านเรือนอะไร จนถึงวัดประพาสประจิมทิศ ซึ่งตั้งอยู่ริมลำน้ำพังงา วัดนี้เดิมชื่อวัดสระ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาประพาสเมืองพังงา เมื่อปีมะแม ตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาวัดนี้ขึ้นเป็นพระอารามหลวง ให้เป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระราชทานนามวัดว่าวัดประพาสประจิมทิศ ในเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินครั้งนั้น วัดนี้คงจะตั้งอยู่ในที่งามมากเป็นแน่ เพราะเวลานั้นแม่น้ำยังไม่เขินตื้นขึ้นมาเช่นในเวลานี้

เมืองพังงาเมื่อก่อน ๆ นี้ดูเป็นเมืองบริบูรณ์มาก มีเหมืองดีบุกอยู่มาก ดีบุกที่ส่ง ๆ ไปขายตามประเทศใกล้เคียง ดีบุกพังงามีราคาดีมีชื่อเสียงปรากฏมาก แต่เป็นธรรมดาแร่ทุกชนิดย่อมมีเวลาหมดไป ดีบุกก็เหมือนกัน แต่ความโลภของคนเราหมดยาก เพราะฉะนั้นยิ่งหาแร่ได้น้อยและยากขึ้น ก็ยิ่งพยายามหนักขึ้น จึงเกิดทำเมืองคราทำลายเขาลงมาทั้ง ๆ เขานั้นขึ้น จนทรายลงมาถมเต็มลำน้ำลำท่า ทำให้ไร่นาและสวนเสียไปด้วย เพราะถึงฤดูฝน

น้ำท่วมทุกปี ผลไม้ตายหมด แต่ตามที่สังเกตเห็นวันนี้ ก็เห็นได้ว่าที่เมืองพังงานี้ควรจะทำสวนได้ดี ต้นไม้ดูขึ้นงามดีมาก ดินดี ๆ มีอยู่ทั่วไป แต่ไม่มีใครอยากจะทำการเพาะปลูก คิดแต่จะทำเหมืองเท่านั้น

วันนี้ได้ดูคนประหลาดคนหนึ่ง เขาเรียกกันที่นี่ว่าคนหน้าแพะ เป็นหญิงอายุประมาณ ๑๕ ปี หน้าเป็นป่านดำลงมาเสียกึ่งหน้า เหลือที่ขาวอยู่แต่คางเท่านั้น แลดูคล้ายสวมหน้ากากพรานบุญที่เล่นมโนราแต่เป็นสีดำไปไม่ใช่สีแดง หนังที่จมูกนั้นซะรอยจะหนามาก จึงย่น ๆ ราวกับจมูกหน้าโขนยักษ์ ที่เป็นป่านดำนั้นมีขนขึ้นเต็มไปหมด เขาว่าขนยาวเท่า ๆ กับขนคิ้วอย่างดก ๆ แต่เมื่อเห็นวันนี้ ขนไม่สู้จะยาวนักเพราะตัดเสียแล้ว ผมออกเสียดาย อยากเห็นเวลาขนยาว ๆ เพราะเหตุที่มีขนที่หน้าเช่นนั้น เขาจึงพากันเรียกว่าคนหน้าแพะ อย่างนี้ถ้าฝรั่งพวกที่รวบรวมคนและสัตว์ประหลาดต่าง ๆ ไปเปิดเก็บเงินให้คนดู คงจะอยากได้ไปเป็นแน่ ส่วนผมเองเมื่อดูคนหน้าแพะนั้น รู้สึกชอบกลอยากดูก็อยาก แต่ออกจะมีขนลุกขนพองเจืออยู่ด้วยหลายส่วน เป็นธรรมดาของผมเมื่อดูคนประหลาด ๆ ต่าง ๆ คราวไร มักจะต้องมีความรู้สึกอย่างนั้นเสมอ นึก ๆ ขึ้นมาว่าถ้าเป็นตัวคนที่ประหลาดเช่นนั้น จะรู้สึกอย่างไรบ้าง คงไม่อยากให้ใครมองเลย แต่ชั่วหัวล้านยังไม่ใคร่ชอบให้ใครจ้องนานนักเสียแล้ว

พลับพลาตำบลกระโสม
อำเภอตะกั่วทุ่ง

วันที่ ๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อเช้านี้เวลา ๓ โมงครึ่ง เสด็จโดยกระบวนเท้าออกจากพลับพลาที่เมืองพังงา เสด็จตามถนนทางที่จะไปลงท่าคลองเขางุ้มนั้น แต่ไม่เลี้ยวลง เดินเลียบตามแนวเขาช้าง ตั้งหน้าตรงไปทางตะวันตก ตามถนนและสายโทรเลขเรื่อยมา ทางขึ้น ๆ ลง ๆ มาก ต้องข้ามห้วยหลายแห่ง ยิ่งไกลเมืองพังงาออกมาเขาที่งาม ๆ ดูยิ่งน้อยลง ดูราวกับใครแกล้งไปตกแต่งไว้ ให้เต็มฝีมือแต่เฉพาะที่ตั้งเมืองพังงานั้นแห่งเดียว ซึ่งเมืองพังงานี้ถ้าเขียนเป็น "พงา" เสียก็จะเข้าทีจะได้แปลได้ว่า "งาม" เช่นนงพงาว่านางงามเป็นต้น ถ้าแม้จะเรียกเมืองนั้นว่าเมืองพงาก็จะเป็นการสมควรอยู่บ้าง นึก ๆ ก็ออกเสียดายที่ออกมาเสียจากเมืองพังงาแล้ว ผมนี้ถ้าลงชอบอะไรแล้วก็ติดใจ อยากแต่จะดูจะพิศอยู่นาน ๆ ไม่ใคร่จะพอได้ง่าย ๆ เลย

วันนี้แดดไม่สู้จัด และลมก็พัดเย็นสบายดี เพราะฉะนั้นเมื่อขึ้คานหามไป พอออกรู้สึกเมื่อยก็ลงเดินกันเสียบ้างไม่ใคร่รู้สึก

เหนื่อยอะไร ทูลกระหม่อมก็ได้เสด็จลงทรงพระดำเนิน เมื่อจวนถึงที่ประทับร้อน เวลา ๕ โมงเศษถึงที่วัดสุวรรณคูหา หรือเรียกตามธรรมดาเรียกว่าวัดถ้ำ ถ้ำนี้น่าดูพอใช้ มีเป็นสองชั้น ถ้ำล่างใช้เป็นวิหาร มีพระพุทธรูปและพระเจดีย์เต็มไปทั้งนั้น ถ้ำบนเป็นที่งามมีศิลาย้อยราวกับภู่ ที่หน้าผาบนนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงจารึกอักษรพระนาม จ.ป.ร. ไว้เมื่อ ร.ศ. ๑๐๙ คราวนี้ทูลกระหม่อมทรงจารึกพระนามไว้ใกล้ ๆ ที่นั้น

ที่ประทับร้อนจัดไว้ที่ถ้ำบน เย็นสบายดีมาก พอรับประทานกลางวันแล้ว ก็ยังพักอยู่ต่อไปอีก บางคนก็ไปเที่ยวปีนป่ายเล่นในถ้ำ บางคนก็นั่งเล่น บางคนก็นอนเล่นบ้าง แต่คุณจางวางรถม้าผมได้เห็นถนัดว่าได้เนื่อจริง เขาว่าท่านเป็นเชื้อจีน ท่านได้ลักษณะของจีนมาไว้ คือเป็นธรรมดาจีนเป็นคนชนิดที่ช่างเก็บเล็กผสมน้อย จึงก่อร่างสร้างตนได้เร็ว คุณจางวางรถม้าท่านก็ช่างเก็บเล็กผสมน้อยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นถึงใคร ๆ จะบ่นว่านอนไม่เต็มตา ท่านก็คงจะไม่บ่นกับเขาด้วยเลย

เวลาบ่ายจวน ๔ โมง เสด็จออกจากวัดถ้ำ มาตามถนนเรื่อย ๆ ไม่มีอะไรแปลกประหลาดตามข้าง ๆ ทาง สังเกตว่าดูมีที่ราบ ๆ เป็นทุ่งมากกว่าที่พังงา เขาห้วยอะไรก็มีบ้าง แต่ได้ดูดีมาเสียแล้วจึงไม่ใคร่จะตื่น เวลาบ่ายประมาณ ๕ โมงถึงพลับพลาประทับแรมอำเภอ

ตะกั่วทุ่ง รวมระยะทางที่เสด็จมาวันนี้ ๓๔๑ เส้น ที่ตั้งพลับพลานี้ ถ้ายังมิได้ไปพังงาเสียก่อนบางทีก็จะพอชมว่าดีได้ แต่เมื่อได้ไปแลของดีมาเสียก่อนแล้วดังนี้ ก็ย่อมจะทำให้ของอื่น ๆ ชวนจะเลวไป เหมือนได้กินกับข้าวดี ๆ แล้วมากินกับข้าวที่ป่านกลางที่ไหนจะชมได้ว่าดี แม้ไปกินกับข้าวของชาวไร่ชาวนาเสียทีเดียวก็ยังดีกว่า เพราะของคนละชนิด ย่อมจะไม่คิดเปรียบกันเลยเป็นอันขาด

พอมาถึงพลับพลาก็พบนายอิน ซึ่งได้ขนของมาทางเรือ นายเก๋อถามข่าวว่า เป็นอย่างไรบ้าง ผมนึกทายได้ว่าอย่างไร ๆ ก็ต้องมีเหตุ ทายไม่ผิดเลย มีเหตุจริง ๆ ได้ความว่าเรือที่มานั้นหลง และขึ้นไปเกยอยู่บนโคลน ต้องขนของยกโคลนยุกเลนอะไรกันพิลึกพิลั่น หลงไปจนถึงกับอดข้าวอดน้ำจวน ๆ จะตาย ฟังแกเล่าดูเหมือนจะหลงไปเสียสักสามวันเป็นอย่างน้อย แต่ถ้าแม้ได้หลงไปมากมายจนถึงอดอยากเช่นนั้น ก็ดูเป็นที่น่าประหลาดอยู่บ้าง ในการที่ผมได้ไปพบนายอินอยู่ที่พลับพลาแล้ว มิใช่ว่าล่วงหน้ามานานเมื่อไร ก็พึ่งมาเมื่อเช้านี้เอง และข้อที่ว่าหลงนั้นนายอินทราบได้อย่างไร เมื่อไม่รู้จักทางที่ถูกแล้วจะรู้อย่างไรว่าได้หลงไป ผมสงสัยว่าเรือนั้น ถ้านายอินไม่ได้ลงมาก็ดูเหมือนจะไม่เกิดเหตุหรือมิฉะนั้นถ้าทางที่มานั้นเป็นทางทะเลเสียก็คงไม่มีเหตุอีก เพราะถึงจะมีก็เพียงแต่เรื่องเมาคลื่น ซึ่งนายอินไม่อยากเล่าเลย เพราะ

สิ่งไรที่แกจะเล่าแกมอวดเก่งด้วยไม่ได้ก็ไม่เล่า ความตั้งใจของแกดูเหมือนอยากให้คนนิยมว่าแกเป็นคนประหลาดนั้นแหละเป็นปฐมเพราะฉะนั้นเล่าอะไร ๆ จึงอดมีฝอยไม่ได้ ต้องพึ่งฝอยของคุณหลวงอภิบาลผู้หนึ่งแล้ว ยังจะต้องมาพึ่งฝอยของนายอินอีก ถ้าเช่นนี้จะหาน้ำที่ไหนได้พอเพื่อล้างหูเล่า ถึงอย่างไร ๆ จะรอไว้ไปประมูลกันให้เต็มรักที่ศาลาที่เมืองนครก็จะค่อยยังชั่ว เพราะจะได้เป็นที่แน่ใจได้บ้างว่าเรื่องใดจะพอเชื่อได้ นี่พึ่งเรื่องอะไร ๆ ที่ซอยมาพากลหน่อยก็ให้ชักระแวงไปเสียหมด

เวลาประมาณยาม ๑ วันนี้ฝนตกลงมาห่าใหญ่ แล้วก็พรำ ๆ เรื่อยมาจนเวลาดึก แต่ก็ไม่ทำให้หายร้อนไปได้กี่มากน้อย

จดหมายฉบับนี้เขียนมาก็ยาวแล้ว และในเวลาเช้าพรุ่งนี้ก็จะได้ไปลงเรือฉลางออกจากแดนพังงา ไปกระบี่ต่อไป ถ้าแม้ไม่จบลงเสียทีหนึ่ง วันนี้ก็จะหาช่องลงเอยยากนัก และจดหมายถ้ายาว ๆ นักก็ชักเบื่อ ผมจึงตกลงจบฉบับนี้ไว้เพียงเท่านี้ แต่จะส่งไปจากที่นี่ก็ไม่มีประโยชน์ จึงจะรอไปส่งพร้อมกับฉบับหน้าเมื่อถึงเมืองตรังทีเดียว

นายแก้ว

ฉบับที่ ๗

เรือถลาง
จอดหน้าเกาะอ่าวนาง
แขวงเมืองกระบี่

วันที่ ๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

วันนี้เวลาเช้าประมาณ ๔ โมง เสด็จออกจากพลับพลาประทับแรมที่อำเภอตะกั่วทุ่ง เสด็จไปทอดพระเนตรตลาด ซึ่งอยู่ข้างจะเหี่ยวมาก มีเป็นโรงจากตั้งอยู่เป็นแถว ๒ ฟากถนน เสด็จลงไปจนปลายถนนซึ่งตกคลองกระโสม เสนายมได้สำแดงอิทธิฤทธิ์เก่งฉกาจมาก เมื่อกระบวนผ่านไป สุนัขวิ่งกราว ๆ ออกมาปราศรัยกับนายเหล นายเหลออกจะเป็นรองเพราะตัวย่อมกว่า พวกที่ตามเสด็จจึงต้องช่วยกันคอยไล่สุนัขอื่น ๆ ไว้ มีสุนัขตัวหนึ่งซึ่งสำแดงกิริยาท่าทางกำมาก ตรงเข้ามาดมนายเหลแล้วคำรามหึ่อ ๆ เสนายมเห็นได้ทีเตะเผงเดียว สุนัขนั้นล้มกลิ้งลงไปนอนชักอยู่เป็นครู่หนึ่ง แล้วจึงร้องเสียงโอดครวญออกมาได้ ครั้นเมื่อย้อนทางกลับขึ้นมาอีก เจ้าสุนัขนั้นออกคร้ามเดชยมสูรเสนาเลี่ยงเข้าไปแอบอยู่ข้างฝาโรงเจ้าของ

เสด็จจากตลาด ย้อนทางกลับมาทอดพระเนตรที่ว่าการอำเภอซึ่งไม่มีลักษณะแปลกประหลาดไปกว่าธรรมดา ส่วนที่ตั้งอำเภอเดียวนี้ไม่ใช่ที่ตั้งเมืองเดิม บ้านตะกั่วทุ่งที่ตั้งเมืองเดิมนั้น ผมได้ทราบว่า

อยู่กลางทุ่งนาใหญ่ ห่างจากที่ตั้งอำเภอเดี๋ยวนี้ไปอีกประมาณ ๒๐๐ เส้น ที่เรียกนามเมืองว่าตะกั่วทุ่ง ก็เพราะหาดีบุกได้ในทุ่งนั้นเอง ต่อมาผู้ราชการเมืองตะกั่วทุ่งค่อย ๆ ขยับเมืองลงมา จนถึงบ้านกระโสม ซึ่งเป็นที่ตั้งอำเภออยู่เดี๋ยวนี้ ที่บ้านกระโสมนี้ก็ออกจะอยู่ในทุ่งเหมือนกัน อย่างไร ๆ ก็รู้สึกได้ว่าดูเป็นที่แจ้งจัด

จากที่ว่าการอำเภอ ได้เสด็จไปลงเรือที่ท่าคลองหลวงคลังซึ่งเป็นแพรกแห่งคลองถ้ำ คลองหลวงคลังเป็นคลองเล็กพอเรือเดินไปได้ เมื่อออกถึงคลองถ้ำซึ่งเป็นลำน้ำกว้าง จึงให้เรือยาวเข้าจูงเรือพระที่นั่งและเรือกระบวนต่อมา พายมาอีกไม่กี่มากน้อยก็บรรจบคลองกระโสม ซึ่งมีกิ่งแยกขึ้นไปจนถึงปลายตลาดตามที่เล่ามาแล้ว อีกไม่ช้าก็ถึงถ้ำลอด ลำน้ำลอดไปใต้ภูเขา ได้เสด็จลงเรือแจวใหญ่ซึ่งจัดเตรียมคอยไว้ที่นี้ ทรงฉายรูปถ้ำลอดนั้นหลายแผ่น

คราวนี้ต้องยอมจริงว่าบรรดาถ้ำที่ได้เห็นมาแล้วในเที่ยวนี้ ถ้ำนี้เป็นที่หนึ่ง ถึงแม้จะเอาถ้ำในประเทศอื่น ๆ มาเปรียบก็เห็นจะไม่สู้ต้องหวาดหวั่นนัก ผมยังนึกอยู่ว่าจะหาที่งามกว่านี้ยาก จะมีก็แต่ที่ใหญ่กว่านั้นแหละ แต่ไม่ว่าสิ่งใดไม่ได้งามอยู่ที่ใหญ่ ๆ หรือเล็ก ถ้าลงจะงามแล้ว ใหญ่ก็งาม เล็กก็งาม ดูแต่คนเราที่ร่างใหญ่สวยก็มี ที่ใหญ่แต่เคอะก็มี ที่ร่างเล็กสวยก็มี ที่เล็กและ

รูปร่างไปใกล้ ๆ ซะนี่ก็มี ฉันใด ภูเขาหรือถ้ำก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ผมจึงว่าถ้ำลอดนี้ ถ้าจะเปรียบแต่เฉพาะในส่วนความงามน่าดูเป็นที่เพลิดเพลินจำเริญตากันแล้ว ไม่แพ้ถ้ำใดในโลก เมื่อดูภายนอกก็กระนั้น แต่พอเข้าไปในถ้ำนั้นแล้วก็แหงนดูจนเพลินลืมเมื่อยคอ มีศิลาเป็นระย้าย้อยลงมาจากข้างบน เหมือนภู่ใหญ่ ๆ ที่ริมปากถ้ำด้านใต้เพดานถ้ำเป็นอกไก่ขึ้นไปราวกับหลังคาโบสถ์ มีศิลาเป็นระย้าย้อยจากจั่วคล้าย ๆ สาหร่ายรวงผึ้ง ถ้าแม้ไม่ได้มาเห็นเองด้วยตาแล้ว จะมีช่างเขียนรูปมาให้ดูคงไม่เชื่อว่าเป็นจริงเช่นนั้น

จากถ้ำนี้ไปอีกไม่ช้าก็ถึงที่ลำน้ำกว้างและลึก เสด็จขึ้นเรือดำรงรัฐล่องต่อมา ลำน้ำคดเคี้ยวไปมามาก และมีเขาสูง ๆ ลงมาเงื้อมอยู่มากขึ้นด้วย ลงมาอีกไม่ช้าก็ถึงเกาะปันหยี เสด็จขึ้นเรือถลางที่นี้

เวลาบ่ายราว ๒ โมงออกเรือจากเกาะปันหยี เดินออกทะเลมา เมื่อออกเรือผมเห็นลมพัดออกจะแรง ๆ คาดว่าบางทีจะมีคลื่นบ้าง แต่ก็หามีไม่ อย่างไร ๆ ไม่มีผู้ใดต้องอดข้าวเล่นอีกเหมือนเช่นเมื่อเดินทางจากตะกั่วป่าไปภูเก็จ แม้นายอินก็ไม่ถึงล้มหมอนนอนเสื่อ เป็นแต่นั่งขรึมสันคุยไปหน่อยเท่านั้น ทางที่เรือเดินก็ไม่ไกลนัก พอบ่ายราว ๕ โมงก็ถึงเกาะอ่าวนาง ได้เสด็จขึ้นไปที่หาด ทราย

ละเอียดและสะอาดดี มีถ้ำอยู่ริมหาดถ้ำหนึ่ง แต่ได้ดูดีมาเสียแล้ว ที่นี่ก็ดูจืดไปเป็นธรรมดา ซึ่งตกลงเป็นขุดเมืองเล่นที่หาด จนเย็นลงสรงน้ำทะเล ผู้ตามเสด็จก็ลงอาบกันอยู่ข้างจะสนุก ขากลับคลื่นอยู่ข้างจัด เพราะเป็นเวลาน้ำขึ้น แต่คลื่นใต้น้ำไม่มี เพราะฉะนั้นพอขึ้นเรือใหญ่แล้วก็แล้วกัน

เวลาค่ำเสวยแล้ว ได้ทรงชวนบรรดาข้าราชการและมหาดเล็กไหว้พระและสวดมนต์ทำวัตร์ แล้วพระราชทานพระราโชวาทในทางธรรมแทนเทศนา เพราะวันนี้ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๖ ซึ่งเคยทรงชักชวนข้าราชการและข้าในกรมสวดมนต์ไหว้พระทุกปีมา พระราโชวาทนั้นผมมีความสงสัยอยู่ว่าจะมีผู้เข้าใจจริง ๆ สักกี่คน น่ากลัวจะไม่มีกี่คนนัก แต่ที่ตรัสนั้นก็สำหรับให้ผู้ที่มีสติปัญญาพอที่จะไตร่ตรองแล้วฟัง เมื่อฟังแล้วเก็บไปพิจารณาต่อไปจึงจะเป็นผล ถ้าฟัง ๆ ไปเฉย ๆ ก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร

คืนวันนี้จอดเรือแรมอยู่ที่หน้าเกาะอ่าวนาง ลมพัดกล้าจนเจ้าคุณเทศาออกหวั่น ๆ ว่ามรสุมจะมา แต่ก็เป็นที่เรียบร้อยดีอยู่

พลับพลาตำบลกระบี่ใหญ่

เมืองกระบี่

วันที่ ๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้าประมาณ ๒ โมงครึ่งเรือออกจากเกาะอ่าวนาง มาเข้าปากน้ำกระบี่ใหญ่ พอเข้ามาได้สักหน่อยก็พบเรือพวกจีนออกไปรับเสด็จ เป็นเรือยาวก็มี เรือแจวก็มี เรือยาวคนลงพายเต็มเหมือนเรือยาวเมืองพังงา แต่นี่ผีพายเป็นจีน ฆ้องที่ไหนจะพอใจจำจะต้องใช้ม้าล่อแทน เรือแจวนั้นมีเพดานตกแต่งประดับประดาอย่างดี มีคนร้องกับมโหรีลง ทั้งเรือเก่าโก้เรือมโหรีได้แซงเรือถลางขึ้นมา เสียงซ่างซ่านเข้าไปในหัวใจจริง ๆ เขาว่าคุณจางวางรถม้าอยู่ข้างจะรื่นรมย์มาก

ครั้นเวลา ๔ โมงเศษเรือทอดสมอที่ตรงหน้าจวน พระแก้วโกรพผู้ว่าราชการเมืองกระบี่ได้ลงไปเฝ้าในเรือ เชิญเสด็จขึ้นบก เสด็จไปขึ้นที่ตะพานเจ้าฟ้า ซึ่งสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ได้ประทานนามไว้ ข้าราชการเฝ้าแล้ว ได้เลยเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ราชการต่าง ๆ ซึ่งทำเป็นที่ใช้ชั่วคราวทั้งสิ้น เรือนจำตามบรรดาที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ยังไม่เห็นแห่งใดที่รูปร่างเป็นคุกน้อยเท่าเรือนจำที่เมืองกระบี่นี้เลย อย่าว่าแต่กำแพง แม้แต่

รั้วก็ไม่มีล้อม แต่ถึงเช่นนั้นก็เห็นจะไม่ทำให้ผู้ที่ต้องไปถูกขังอยู่ในนั้นรู้สึกเป็นคุกน้อยลงเลย ที่ตั้งเมืองอยู่เดียวนี้เรียกว่าตำบลบ้านปากน้ำ เมืองอยู่บนเนินริมลำน้ำ ที่อยู่ข้างจะแจ้งอยู่สักหน่อย ตลาดก็เหี่ยวเหลือที่จะเหี่ยว

เสด็จทอดพระเนตรสถานที่แล้ว เสด็จขึ้นทรงรถม้า รถมีน้อย ข้าราชการและมหาดเล็กขึ้นม้าตามเสด็จ กระบวนมาตามถนนซึ่งโดยมากตัดเลียบไปตามริมคลองกระบี่ใหญ่ฝั่งขวา ที่เข้าไปในป่าละเมาะหรือผ่านทุ่งข้างก็มี ที่ไม่ใคร่มีราบ มีขึ้นเนินลงห้วยตลอดทาง จนถึงตำบลตลาดเก่าหรือกระบี่ใหญ่ ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองอยู่เดิม ทางจากเมืองใหม่มา ๑๑๑ เส้นเศษ ประทับที่เรือนเก่าของเจ้าคุณรัษฎา ซึ่งได้ซ่อมแซมขึ้นใหม่เพื่อรับเสด็จคราวนี้ ที่กระบี่ใหญ่นี้ยังมีบ้านคนอยู่หนาตา ตลาดก็ยังคงมีอยู่ ทำเลที่ก็เป็นทุ่ง ๆ มีต้นไม้ก็ไม่สู้จะใหญ่นัก

เวลาบ่ายทรงรถเสด็จไปประพาสถ้ำหนองกกและไร่พริกไทยของขุนวิเศษภักดี กรมการพิเศษ ถ้ำนั้นที่จริงถ้าได้เห็นเสียก่อนถ้าลอดก็คงจะกล่าวว่างาม แต่ได้ดูของวิเศษมาเสียแล้ว ดูถ้ำนี้เลยจืดไปจนไม่ใคร่จะอยากเล่าถึง ไร่พริกไทยนั้นอยู่หน้าถ้ำ มีต้นพริกไทยหนามาก ดินที่แถบนี้ดี เพาะปลูกอะไรก็ขึ้นงามทั้งนั้น ขุนวิเศษได้จัดน้ำชาถวายเสวยและเลี้ยงที่ถ้ำ

เสด็จกลับจากถ้ำแล้ว เสด็จไปประทับพลับพลาหลังที่ประทับ ทอดพระเนตรชนกระบือที่สนามหลังจังหวัดที่ประทับ เสนายมเป็นผู้มีความรู้ในเรื่องนี้ดีมากจึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นหน้าที่กราบบังคมทูลอธิบายข้อความต่าง ๆ ตามที่ทรงสงสัย มีความเสียใจที่กระบือหาได้ชนกันจริงจังไม่ คู่ที่ ๑ พอจับมาเข้าใกล้กันก็หนีกันไป คู่ที่ ๒ ประ ๆ กันนิดหน่อยแล้วก็หนี คู่ที่ ๓ มาเดินเบิ่งกันไปเบิ่งกันมาแล้วก็หนี จึงมีมวยมลายูถวายต่อ มวยมลายูนี้ผิดกับมวยไทยคือมีรำมากกว่าต่อย ดูมีแต่มาจด ๆ จ้อง ๆ กันเล่นเท่านั้น มลายูที่เมืองกระบี่นี้มีอยู่มาก เป็นแขกจริง ๆ แต่ที่เป็นแขกอย่างเจ๊ะขาวเจ๊ะแดงนั้นก็มีมากเหมือนกัน

เวลากลางคืนวันนี้ฝนตกมากและตกอยู่นาน ดูเข้าแบบฝนวิสาขะ ในปีนี้ผมยังไม่ได้เคยพบฝนมากเท่าคืนวันนี้เลย อากาศร้อนอ้าวมาหลายเวลาแล้ว ได้ตกเสียมาก ๆ เช่นนี้เป็นการดี จะได้นอนเย็นสบาย ความที่ฝนตกมากจนมหรสพต่าง ๆ ต้องยอมแพ้ หนังกับมโนราเลิกไปก่อน มะยงยังพยายามจะสู้อยู่นาน แต่เห็นจะทนไม่ไหว ฝนไม่ยอมแพ้ มะยงต้องยอม ช่างเงียบสบายหูดีจริง ๆ ส่วนมหรสพภายในก็ดูสงบไป ทั้งคุณหลวงทั้งตาอนไม่ได้ยินว่าออกชุดใหม่ แต่บางทีผมจะโง่เสียเองก็เป็นได้ จึงไม่รู้สึกว่ามีการแปลกประหลาดอะไรเกี่ยวข้องกับท่านทั้งสองนั้น

อนึ่งผมต้องขอชี้แจงว่า เมืองกระบี่นี้มีข้อ "ซิวิไลซ์" ใกล้บางกอกอยู่อย่างหนึ่ง คือมีโคมลานใช้มาก ผมได้สังเกตมาว่าที่เมืองอื่น ๆ ในมณฑลภูเก็จหาโคมลานได้โดยยาก แต่มานึกไปอีกทีหนึ่งก็จำได้ว่า ตลอดเวลาที่ผมได้ไปเที่ยวในยุโรปและอเมริกา ไม่ได้เคยเห็นโคมลานเลย เพราะฉะนั้นต้องพึงเข้าใจว่าโคมลานนี้ทำสำหรับสั่งเข้ามาขายในเมืองไทย และมีคนไทยชาติเดียวที่ใช้โคมลาน เพราะเหตุนี้ การใช้โคมลาน จะเลยกลับเป็นพยานแห่งความอันซิวิไลซ์ไปกระมัง

เรือถลาง

จอดหน้าแหลมกรวด

แขวงเมืองกระบี่

วันที่ ๖ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้ฝนตกเกือบตลอดรุ่ง จนเวลาเช้ายังตกเรื่อยมาหมายว่ามาลงเรือจะต้องเบียดกันมอลอมอแกกันมาหมดแล้ว แต่พะเอิญพอเสด็จจากพลับพลาเมื่อเวลา ๔ โมงนั้น ฝนขาดเมล็ด แต่ท้องฟ้ายังครึ้มอยู่เลยกลับสบาย แดดไม่ร้อน เสด็จมาลงเรือถลางที่หน้าเมืองใหม่ เวลาจวน ๕ โมงออกเรือจากเมืองกระบี่

เรือออกทะเลเดินมาประมาณชั่วโมงเศษ ถึงเกาะลันตา เดินต่อมาในระหว่างเกาะลันตากับฝั่ง เกาะลันตานี้เป็นเกาะใหญ่ เพราะฉะนั้นถ้าไม่รู้ก็เข้าใจว่าเป็นฝั่ง และทางเตร็ดระหว่างเกาะกับฝั่งก็อาจจะเข้าใจไปว่าเป็นแม่น้ำได้ บนเกาะลันตามีคนอยู่ถึง ๔๐๐๐ เศษ มีไร่นาอยู่มาก จึงต้องตั้งขึ้นเป็นอำเภออันหนึ่ง ครั้นเวลาจวนบ่ายโมงถึงแหลมกรวด ซึ่งอยู่ทางฝั่ง เป็นที่เรือไฟที่เดินตามแถบนี้มารับฟืนและน้ำจืด เรือพาลีซึ่งได้มาคอยอยู่ที่นี่ก่อนแล้ว ได้ยิงปืนใหญ่รับเสด็จ

ตามกำหนดไว้เดิมว่าเรือจะไปจอดที่เกาะลิบงวันนี้ แต่ครั้นมาถึงแหลมกรวดนี้แล้ว สืบดูได้ความว่าทางร่องน้ำในที่ระหว่างเกาะลันตานั้น เรือเดินไปไม่ได้ เพราะน้ำลงเสียแล้ว ถ้าจะไปลิบงจริง ๆ จะต้องย้อนกลับไปอ้อมหัวเกาะลันตา กัปตันเรือพาลีว่ากว่าจะไปถึงเกาะลิบงราวยามหนึ่งหรือ ๔ ทุ่มคืนวันนี้ เจ้าคุณรัษฎาท่านมีความวิตกว่า ถ้าไปถึงเกาะลิบงในเวลากลางคืนฉวยว่าฝนตก การที่จะเข้าไปในอ่าวที่ตั้งโรงภาษีนั้นจะเป็นการลำบาก จะต้องจอดอยู่ข้างนอกอ่าว ก็จะถูกคลื่นโคลงเคลงตลอดคืน จึงตกลงโปรดให้จอดเสียที่แหลมกรวดนี้คืนหนึ่ง เชื่อว่าท่านพวกกล้าทะเลเช่นท่านอาจารย์หรือพระลักษณ์ คงจะไม่สู้เสียใจนักในการที่จะต้องค้างคืนกลางทางอีกคืนหนึ่ง ส่วนนายอื่นนั้นไม่จำเป็นที่จะต้องกล่าวถึง

เวลาบ่ายได้เสด็จลงเรือกรรเชียงไปทอดพระเนตรงมหอยนางรม พวกแขกที่งมดำน้ำเก่ง ๆ พอใช้ หอยแถบนี้ตัวเขื่อง ๆ มาก

เวลาค่ำที่บนฝั่งจุดไฟแดงครึดเป็นแถว และมีไฟกองเป็นระยะ ๆ เงาลงน้ำ แลดูราวกับเมืองอะไรอันหนึ่ง ที่เรือจอดอยู่นี้ดูก็ไม่กว้างกว่าแม่น้ำเจ้าพระยากี่มากน้อย น้ำเรียบราบ ลมพัดเย็นสบายดีนัก เสียงมะยงเล่นอยู่บนฝั่ง ฟังอยู่ไกล ๆ ก็ไม่สู้จะรู้สึกรำคาญนัก

เรือถลาง

จอดเกาะลิบง

แขวงเมืองตรัง

วันที่ ๗ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งได้เสด็จลงเรือดำรงรัฐ เสด็จทางเตร็ดทะเลระหว่างเกาะลันตากับฝั่ง ส่วนเรือถลางให้เดินอ้อมไปทางนอก ทางที่เสด็จนั้น ได้ดูพื้นที่แปลก ๆ กัน ที่เป็นเขาก็มี เป็นป่าก็มี และมีเกาะระกะไปทั้งนั้น มีอยู่กลางทางแห่งหนึ่ง เรือเดินไปในช่องแคบระหว่างเกาะลันตากับเกาะอะไรอีกเกาะหนึ่ง ไม่กว้างกว่าคลองตลิ่งชันเลย เวลาบ่ายโมงครึ่งจึงทอดสมอหน้าที่ว่าการอำเภอเกาะลันตา ได้เสด็จลงเรือกรรเชียงแขกไปขึ้นที่

ที่ว่าการอำเภอ ที่นี่เป็นที่ร่มรื่นน่าสบาย มีต้นไม้ใหญ่ ๆ อยู่เป็นหมู่ หลังศาลอำเภอออกไปแลเห็นเขาใหญ่สูงตระหง่าน ราษฎรที่นี่ มีแขกอยู่มาก เป็นแขกมลายูจริง ๆ พูดมลายูได้จริง ๆ แต่ที่พูดมลายูไม่ได้ก็มีปนอยู่บ้างเป็นธรรมดา

ประทับคอยเรือถลางอยู่จนบ่าย ๓ โมง จึงแลเห็นแล่นอ้อมท้ายเกาะเข้าไปทอดสมอหน้าที่ว่าการอำเภอ กว่าจะเสด็จลงมาถึงเรือนี่บ่าย ๓ โมงครึ่ง เพราะฉะนั้นอยู่ข้างจะได้กินยาเจริญอาหารของครึ่งธนญไชยกันคนละมาก ๆ ผมเชื่อว่าคุณตู้คงจะมีความเดือดร้อนมาก เพราะตั้งแต่ตื่นเช้ามาจนบ่าย ๓ โมงครึ่งนี้ ท่านพึ่งได้รับประทานอาหาร ๒ มื้อเท่านั้น คือย่ำรุ่งมื้อหนึ่ง ๓ โมงเช้ามื้อหนึ่ง ในระหว่าง ๓ โมงเช้ากับ ๓ โมงบ่าย เป็นเวลาถึง ๖ ชั่วโมง ควรจะกินข้าวได้อีกสัก ๒ มื้อแล้ว เมื่อต้องอดมาเช่นนี้ต้องนับว่าเสียเวลามาก เพราะฉะนั้นผมไม่จำเป็นจะต้องเล่าว่า พอถึงเรือถลางท่านได้ใช้เนื้อเสียเต็มที่

เรือถลางเดินมาจากเกาะลันตาถูกคลื่นบ้าง แต่ไม่มากเท่าที่คาดหมาย เมื่อยังอยู่บนเกาะลันตา นั่งคอยเรือถลางอยู่ดูลมตะวันตกพัดมาค่อนข้างแรง แต่พอลงเรือถลางลมก็พะเอิญค่อยทุเลาลง แต่ถึงกระนั้นก็ถูกคลื่นเรือโคลงมากกว่าที่ได้เคยรับมาแล้วตลอดเวลาที่เสด็จมาคราวนี้ คนนอนกันเสียมาก แม้คนที่ไม่ใคร่

เมาก็ยังเกือบ ๆ เมา แต่อาศัยใต้เท้ากรุณาท่านเล่านิทานให้ฟัง มัวหัวเราะท้องคัดท้องแข็งกันเสีย พอทำให้ลืม ๆ คลื่นไปได้บ้าง พอจวนพลบเรือเข้าอ่าวที่เกาะลิบง มาติดหาดกลางน้ำเสียหน่อยหนึ่ง ได้ลงสมอราวทุ่ม ๑ พระสถลสถานพิทักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองตรัง กับหลวงบริรักษ์โลหวิสัยได้ลงมาเฝ้ารับเสด็จในเรือนี้ แล้วกราบถวายบังคมลากลับขึ้นไปคอยรับเสด็จที่เมืองตรัง

เมื่อมาถึงเพียงนี้ ก็นับได้ว่าเป็นอันหมดทางทะเลได้แล้ว เพราะพรุ่งนี้ไปอีกไม่กี่มากน้อยก็ถึงเมืองตรัง เดชะพระบารมีปกเกล้า ฯ การเดินทางมาเป็นการเรียบร้อยตลอด จะหวังให้สะดวกยิ่งกว่าที่เป็นมาแล้วไม่ได้ การที่จะได้พ้นทะเลไปเสียคราวหนึ่ง ผมเชื่อว่าคงจะหาคนที่เสียใจยาก เพราะนึกจวนเวลามรสุมจะมาอยู่แล้ว ถ้าต้องอยู่ในทะเลเวลามรสุมพัดอยู่เห็นจะเต็มที การที่จะขึ้นบกพรุ่งนี้จึงเชื่อได้เป็นแน่ว่าคงจะมีคนพอใจมาก มีผมคนหนึ่ง แต่บางทีท่านอาจารย์และศิษย์ของท่านบางคน มีนายอินเป็นต้นที่เป็นคนแข็งคลื่น บางทีจะมีความอาลัยทะเลอยู่บ้างก็เป็นได้

เรือถลางจอดอยู่ที่หน้าโรงภาษี ประทับแรมที่นี่คืนหนึ่ง เพราะยังจะเข้าไปในลำน้ำไม่ได้ ต้องรอน้ำขึ้น คืนวันนี้ลมไม่เย็นเหมือนเมื่อคืนนี้ แต่ก็ไม่ใช่ว่าร้อนจัดอันใด

เรือถลาง

เดินทางขึ้นไปเมืองตรัง

วันที่ ๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ (เช้า)

เช้าวันนี้พอตื่นขึ้นก็รู้สึกเย็นเยือก ลุกขึ้นมองดูไม่แลเห็นฝั่งเลยดูมืดมัวไปหมด ฝนตกมากหนาเมล็ด ลมตึง ๆ เจ้าคุณรัษฎาชี้ให้ดูทางทิศตะวันตก มืดไปหมด ท่านอธิบายว่านั่นแหละมรสุมมาแล้ว ดีแต่อยู่ในที่กำบัง ถ้าอยู่กลางทะเลคลื่นคงตึงใหญ่ ท่านได้ร้องอีกว่าเดชะพระบารมีจริง ๆ เฉพาะพอเรือมาพ้นทะเลแล้วมรสุมก็มาพอดี ราวกับแกล้งนัดกัน

เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งถอนสมอ ออกเรือจากเกาะลิบง แล่นเข้ามาตามลำน้ำตรัง พอสายฝนก็หาย แต่ท้องฟ้ายังมีเมฆครึ้มลมพัดมาชื้น ๆ เย็น เรือแล่นมาถึงตำบลนาเกลือ เรือพาลีได้ยิงปืนใหญ่ส่งเสด็จ ๒๑ นัด เพราะจะส่งเสด็จเพียงนี้ โดยเหตุที่เรือพาลีกินน้ำลึกกว่าเรือถลางนี้ ที่นาเกลือนั้นผมมองหานาเกลือเสียเป็นนาน ไม่แลเห็นเลย เห็นแต่ต้นไม้เต็มไปหมด ลงท้ายอดไม่ได้ตกลงในใจว่าจะต้องถาม พะเอิญคุณพระอมรถามขึ้นเสียก่อน ผมได้ยินคุณพระถามเจ้าคุณรัษฎาว่า นาเกลือที่นี้

ทำอย่างเดียวกับทางสมุทรสาครหรืออย่างไร เจ้าคุณรัษฎาตอบว่าไม่ใช่ เพราะนาเกลือที่นี่ไม่มีเลย ผมรู้สึกว่ารอดตัวไป ถ้าได้ถามขึ้นก็จะเรี่ยพอใช้

เวลานี้ก็จวนถึงเมืองตรังแล้ว เพราะเห็นเรือพายลงมารับเรือถลางมากแล้ว ผมจะต้องเตรียมแต่งตัวเสียที จึงต้องของดจดหมายไว้เพียงเท่านี้

นายแก้ว

ฉบับที่ ๘

ตำหนักจันทน์

เมืองตรัง

วันที่ ๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ (เย็น)

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

เมื่อเวลา ๕ โมงเกือบครึ่งเรือฉลางได้มาถึงหน้าท่า เข้าเทียบท่าตะพานเจ้าฟ้า ซึ่งสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ได้ประทานนามไว้ ครั้นเรือเทียบเรียบร้อยแล้วทูลกระหม่อมเสด็จขึ้นจากเรือ ทรงครึ่งยศขาว พระสถลสถานพิทักษ์ได้นำข้าราชการเฝ้า นอกจากข้าราชการประจำเมืองนี้ยังมีพระอินทรวิไชย ผู้ว่าราชการเมืองสตูล กับข้าราชการเมืองสตูลและพระทวีปสยามกิจ กงสุลสยามที่เกาะหมาก ได้มาเฝ้าด้วย ทรงปฏิสัณฐารกับข้าราชการตามสมควรแล้ว ทรงพระราชดำเนินตามปะรำ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา พราหมณ์ได้สวดถวายพระพร และประน้ำมนต์เป่าสังข์ดีบัณเฑาะว์ด้วย พราหมณ์เมืองนี้เป็นเชื้อพราหมณ์แท้แต่ผมไว้เกล้าเป็นมวยอย่างบางกอก ไม่ได้มุ่นเมาลีอย่างแบบเก่า การแต่งกายใช้นุ่งผ้าขาวโจงกระเบน สวมเสื้อผ้าแขนคับชายยาวราว ๆ เข่า ห่มผ้าขาวสไบเฉียง มีผ้าโพกด้วย

เสด็จขึ้นทรงรถม้าจากท่าน้ำขึ้นมาที่ประทับ ซึ่งอยู่ไม่ห่างศาลารัฐบาลนัก ทางที่มาไม่รู้สึกเป็นมาในเมือง ดูเหมือนมาในวนะอะไรอันหนึ่งที่ขึ้น ๆ ลง ๆ มีเป็นเนินเล็ก ๆ น้อย ๆ ทำให้ที่งามขึ้นมาก

ตำหนักที่ประทับตั้งอยู่บนไหล่เขา ที่พักข้าราชการตั้งลดหลั่นเป็นชั้น ๆ กันลงไป อยู่ข้างน่าสบายมาก ตำหนักเป็นเรือนบังกะโลเล็ก ๆ ชั้นเดียว ทำด้วยไม้หลังคามุงจาก มีห้องหลายห้อง แต่เป็นห้องย่อม ๆ ทั้งนั้น อยู่ข้างจะกระหนุงกระหนิงดีพอใช้ ทูลกระหม่อมพระราชทานนามว่า ตำหนักจันทน์

เวลาบ่ายเสด็จไปประทับที่มุขศาลารัฐบาล ทอดพระเนตรชนโคและซัดข้าวต้ม โควันนี้ได้ดูชนกัน ๔ คู่ ค่อยได้เห็นต่อสู้กันนานกว่าระยีอที่กระบี่สักหน่อย แต่ไม่สู้จะได้เล่นกันถึงที่นัก เพราะดูเหมือนจะออกตกใจคนเสียอีก ส่วนซัดข้าวต้มนั้น ก็สนุกพอใช้ แต่ดูเหมือนจะสู้ที่ได้ดูเมื่องานรัชมงคลที่กรุงเก่าไม่ได้ ราษฎรที่มาดูอยู่ข้างจะมีความพอใจดูทั้ง ๒ อย่าง สังเกตว่าราษฎรที่มาดูโดยมากสวมเสื้อทั้งชายหญิง ผมทราบว่าเป็นธรรมเนียม พวกผู้หญิงที่เมืองนี้ถ้าจะไปตลาดต้องสวมเสื้อ โรงรับจ้างเย็บจักรที่นี้มีอยู่ตั้งยี่สิบโรง ซึ่งเป็นพยานอยู่ว่าคนชาวเมืองตรังพอใจสวมเสื้ออยู่โดยมาก

กล่าวขึ้นถึงเรื่องพลเมืองสวมเสื้อทำให้ผมนึกออกขึ้นมาว่า ผมลืมเล่าไปว่า ที่ภูเก็จไปตามถนนเห็นจีนสวมเสื้อเดินถนนอยู่มาก สืบได้ความว่าเจ้าคุณเทศามีคำสั่งว่า ถ้าจีนจะเข้าไปที่ตลาดต้องสวมเสื้อ

ท่านอธิบายเองว่า การที่บังคับให้จีนสวมเสื้อเข้าไปตลาดเช่นนั้น เป็นเครื่องป้องกันการวิวาทและชกต่อยกัน เพราะถ้าแม้วิวาทกันก็จำจะต้องฉีกเสื้อกัน เมื่อเสียดายเสื้อ ก็วิวาทกันน้อยลงเอง ต่อเมื่อแค้นเต็มทีจึงสู้ทนยอมลงทุนเสียเสื้อได้ ของท่านก็ชอบกลอยู่

วันที่ ๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

วันนี้เช้า ๔ โมงเสด็จออกจากพลับพลา โดยกระบวนรถยนตร์ รถอย่างเร็ว ๆ มีแต่รถที่นั่งคันหนึ่ง กับที่นั่งรองคันหนึ่งเท่านั้น นอกนั้นมีรถชนิดออมนิบัสอีกคันหนึ่ง ซึ่งเป็นรถช้า เพราะฉะนั้นต้องออกล่วงหน้าไปแต่เช้าทางที่เสด็จเป็นถนนดีรถแล่นได้เร็วราว ๑๐ เส้นต่อ ๑ นาที แต่ทางไม่ได้ไปในที่ราบ ๆ เสมอมีต้องขึ้นเขาอยู่หลายแห่ง จึงแล่นไม่ได้เร็วเท่านั้นเสมอ ทางตั้งแต่ออกจากที่ประทับนี้ไป ก็แลเพลินมีทั้งเขาทั้งนาทั้งป่าทั้งทุ่ง แล้วแต่จะเลือกชมแลไปทางไหน ก็คงได้ชมทางนั้น ชมทางเพลิน ๆ ไปได้ประมาณ ๒๐๐ เส้น ต้องหันกลับมาคิดถึงความอนิจจังของโลก คือได้พบรถออมนิบัสหยุดอยู่ข้างถนน นี่แหละรถที่ได้ออกจากที่ประทับไปแต่เช้าโมงเศษ เมื่อ ๔ โมง ๒๐ นาทีพึ่งมาได้ ๒๐๐ เส้นเท่านั้นเอง โปรดให้หยุดรถพระที่นั่งถามข่าวได้ความว่า รถออมนิบัสได้หยุดมาสามสี่ครั้งแล้วก่อนนั้น ครั้งนี้พึ่งจะหยุดคนขับกำลังแก้ขลุกขลักอยู่ ได้ความ

ว่าขึ้นเขาไม่ไหว มหาดเล็กที่เชิญเครื่องได้อยู่ในรถนี้ด้วย จึ่งรับเครื่องขึ้นรถที่นั่งรองเสีย แล้วปล่อยรถออมนิบัสไว้ตามบุญตามกรรม คุณตู้ก็ไปในรถนั้นด้วย ผมแลดูเห็นหน้าตาดูออกจะรำคาญมาก ผมก็เดาใจออกว่าเป็นห่วงอะไร และออกจะสงสารว่าจะต้องท้องแห้งท้องกิ่วเสียอีกแล้ว แต่ภายหลังผมมาได้ทราบว่าคุณตู้มิได้ตกอยู่ในความประมาทเลย ได้เตรียมเสบียงเผื่อเหลือเผื่อขาดไปด้วยแล้ว มีขนมปัง ๑ ห่อ กล้วย ๑ หวีเป็นต้น ยังมีหน้าซ้ำได้ไปสำแดงอำนาจโฆษณาว่าตนเป็นข้าหลวง และเรียกเอาน้ำจากผู้ใหญ่บ้านกินอีกด้วย เมื่อได้ทราบเช่นนี้แล้วก็เห็นได้ว่า การที่ผมสงสารนั้นไม่จำเป็นเลย ผมควรจะรู้อยู่ดีว่า ขึ้นชื่อว่าคุณตู้คงไม่ยอมอดได้ง่าย ๆ เป็นแน่ ผมเชื่อว่าเมื่อข้าวยากหมากแพงจนคนตายเสียหมดเมืองแล้วนั่นแหละ บางทีคุณตู้จะอดได้ แต่ข้อนี้ก็ไม่สู้แน่ เพราะวิชาหาของเขียะท่านผู้นี้ ดูเหมือนจะรู้ดียิ่งยวดกว่าใคร ๆ ทั้งหมดในโลกนี้

พอรับเครื่องอานกันเสร็จแล้วกระบวนออกเดินต่อไป ได้ตั้งหน้าชมทางกันต่อไปอีก เป็นความสัตย์ผมยังไม่เคยเห็นทางใดที่งามกว่าทางเสด็จวันนี้เลย ถ้าจะชมให้พิสดารไปหน้ากระดาษไม่พอจะเขียน มีอยู่แห่งหนึ่ง คือมีถนนผ่านไปริมลำน้ำ ตรงนี้ต้องขุดเขาทำถนน เพราะเชิงเขาชันลงไปจนถึงน้ำ เขานี้เรียกนามว่าโต๊ะลูกุ

เป็นที่ไทยเราได้ตั้งข้อมเมื่อรบกับแขกไทรที่มาตีเมืองตรัง ถนนตอนนี้งามจริง ๆ นึกจะชมอย่างไรให้ผู้อื่นเข้าใจได้ก็นึกไม่ออก รู้สึกอัดใจเหมือนเป็นไข้ ตกลงได้แต่ขอให้เชื่อว่างามจริง ๆ เท่านั้น หรือถ้าไม่เชื่อก็จะต้องขอท้าให้มาดูเองให้ถึงที่ ถ้าว่าไม่งามยอมให้ถอง ไปได้ราว ๕๐๐ เส้น ผ่านตำบลควนธานี ซึ่งเป็นที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้มาตั้งเมือง ลำน้ำอยู่ใกล้ ๆ ที่นี้ในเวลานี้ยังมีวัดและบ้านราษฎรอยู่บ้าง แต่หมู่ไม่สู้ใหญ่นัก คำว่า "ควน" นี้ใช้ตรงกับคำว่า "มอ" ของชาวบางกอก คือเขาย่อม ๆ หมู่บ้านตามแถบนี้ดูเหมือนจะมีชื่อควนนั้นควนนี้อยู่หลายแห่ง มีแห่งหนึ่งที่จำได้ถนัดชื่อบ้านควนมะปริง นายกำนันตำบลนี้เป็น "แขก" ชื่อเจ๊ะคง ได้ถามว่าพูดแขกได้หรือไม่ ตอบตรง ๆ ว่า "หม่าย" แขกชนิดเจ๊ะคงนี้มีอยู่กันเป็นหมู่ ๆ หลายตำบลตามทางที่ไป แต่เมืองนี้แพ้ถลางที่ไม่มีฝรั่งอย่างเช่นฝรั่งปอดราษฎรเมืองนี้ในเวลานี้มีทำนาทำสวนมาก ทางที่ไปก็เห็นเป็นที่นาที่สวนอยู่ราย ๆ กันไป แต่ไม่ใช่เคยเป็นเช่นนี้มาแต่เดิม พึ่งจะมาเริ่มกันขึ้นมากในเร็ว ๆ นี้ เจ้าคุณรัษฎาท่านเล่าว่าในชั้นต้นแนะนำให้ทำนาไม่ใคร่จะยอม ถึงต้องมัด ผู้ที่ถูกบังคับให้ทำนาเช่นนี้ก็เกิดมีเสียงบ่นกันอยู่บ้างว่า ท่านจับเรามามัดให้ทำนา พอข้าวสุกท่านก็จะมาเก็บเอา แต่ครั้นข้าวสุกแล้วไม่เห็นท่านเจ้าเมือง

มาเก็บเอาข้าวเสียเอง จึงรู้สึกว่าท่านบังคับให้ตนทำเพื่อประโยชน์ของตนเอง จึงเกิดความนิยมชวนกันทำนามากขึ้น นาที่ได้จับทำขึ้นเมื่อตัดถนนไปแล้วนั้นเป็นอันมาก ถนนก็พอได้ใช้เป็นทางเกวียนเดินขนข้าวได้สะดวก

เวลาประมาณ ๕ โมงเกือบครึ่งถึงตลาดบางรัก ซึ่งดูเป็นตลาดใหญ่คึกคักมาก มีตึกแถว ๒ ฟากถนน เป็นตึกอย่างจีนชั้นเดียว หลังตึกแถวออกไปยังแลเห็นเรือนที่คนอยู่อีกมาก กับที่ริมถนนต่อตึกแถวไปมีโรงสำหรับตั้งตลาดนัด จึงเห็นได้ว่าบางรักนี้เป็นที่ประชุมชนมากยิ่งกว่าที่เมืองอีก พ้นตลาดไปถึงที่ว่าการอำเภอและต่อไปอีกหน่อยก็ถึงเรือนที่ประทับที่ตำบลทับเที่ยง ระยะทางจากที่ประทับเมืองตรังไปถึงที่ประทับที่ทับเที่ยงนี้ประมาณ ๗๐๐ เส้น เดินทางคิดทั้งที่หยุดที่ขึ้นเขารวมเป็น ๑ ชั่วโมงครึ่ง เพราะฉะนั้นเมื่อถึงที่บางรักนั้นเวลาเพียง ๕ โมงครึ่ง ยังไม่ถึงเวลาที่จะเสวยกลางวัน จึงตกลงเสด็จตรงไปทอดพระเนตรที่ช่องเสียทีเดียว

ทางจากทับเที่ยงไปช่องดูได้พบนาและสวนมาก นาเหล่านี้ทำขึ้นภายหลังถนนทั้งนั้น ดินตามแถบนี้สีแดง เขาว่าเป็นดินดีปลูกอะไรก็ขึ้นงามทุกอย่าง น่าทำการเพาะปลูกจริง ครั้นเข้าใกล้ช่องมีเขามากขึ้นทุกที จนถึงที่ช่องเองนั้น นับว่าไม่มีที่ราบเลยก็ได้ เรือนที่ทำไว้เป็นที่ประทับตั้งอยู่บนมอ มีเรือนอื่น ๆ ตั้งอยู่เป็นชั้น ๆ ที่ดินมอมีเป็นสระและห้วย ดูน่าเที่ยวจริง ๆ ใกล้ ๆ ที่ประทับนั้น

มีเขาสูงอยู่เขาหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าเขาใหญ่ สูงถึง ๔,๐๐๐ ฟิต ราษฎรที่เคยขึ้นไปถึงยอดแล้วว่าบนนั้นหนาวมาก ต้องก่อไฟผิง และนิยมกันว่าสอยดาวถึง ที่ช่องนี้ดูท่าทางจะมีที่เที่ยวมาก แต่วันนี้ยังไม่ได้ประพาสก็มากน้อย เพราะประการหนึ่งฝนตกมาก ในเวลาที่เสด็จอยู่ที่ช่อง อีกประการหนึ่งขาเสด็จจากตรังไปพัทลุง กำหนดว่าจะได้แวะประทับแรมที่นี้ ได้ประทับอยู่ที่พลับพลาช่อง หน่อยหนึ่ง แล้วเสด็จกลับมาทับเที่ยง ระยะทางระหว่างบางรัก กับช่องประมาณ ๔๐๐ เส้น

ประทับร้อนเสวยกลางวันที่พลับพลาทับเที่ยง แล้วเสด็จกลับมาเมืองตรัง รวมระยะทางที่เสด็จประพาสวันนี้ทั้งไปและกลับ ๒,๒๐๐ เส้นเศษ นึกดูก็น่าประหลาดที่เสด็จได้ถึงเท่านี้ในวันเดียว ถ้าไม่ได้รถยนตร์ก็เสด็จไม่ได้เป็นอันขาด รถยนตร์ที่ทรงวันนี้ก็มิใช่เร็วนัก ถ้าได้รถอย่างเร็ว ๆ จริง ๆ ออกมาใช้ จะเดินทางได้ตั้งแต่ตรังถึงช่องภายในชั่วโมงเดียวเท่านั้น

การประพาสวันนี้นับว่าสนุกดี เสียแต่ฝนตกมากอยู่หน่อย ถูกฝนเป็นตอน ๆ ไปแทบตลอดวัน และครั้งหนึ่ง ๆ ไม่ใช่น้อย ฝนวันนี้ตกเรื่อยตลอดวัน เริ่มแต่เช้ามาจนกลางคืนก็ยังตก แต่ถึงกระนั้นมโนราก็ไม่ยอมแพ้ เล่นไปทั้งฝนตกเช่นนั้น คนก็

ดูแน่น อยู่ข้างจะขยันมาก ลงมือเล่นแต่บ่ายเรื่อยจนดึก มโนราที่เมืองนี้มีคนนิยมมาก เจ้าคุณรัษฎาเล่าว่าเมื่อแรก ๆ ท่านมาเป็นเจ้าเมืองตรังนี้ เป็นธรรมเนียมผู้ชายไปขอลูกสาว ฝ่ายบิดามารดาถามก่อน ๒ ข้อ คือรำมโนราเป็นหรือไม่กับขโมยควายเป็นหรือไม่ ถ้าไม่เป็นทั้ง ๒ อย่างไม่ยอมยกลูกสาวให้ เพราะบิดามารดาของผู้หญิงแลไม่เห็นว่าจะเลี้ยงเมียได้อย่างไร

พวกมโนราที่จริงอยู่ข้างจะมีเก่ง เพราะต้องเป็นคนที่คล่องและเข้าใจอะไร ๆ ง่าย ๆ จึงจะเป็นมโนราดีได้ เจ้าคุณรัษฎาท่านเอามาใช้อยู่หลายคน สังเกตว่าเป็นคนคล่อง ๆ ดีมาก และมักมีวิชาเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อย่างเช่นเมื่อเย็นนี้ได้ยินเสียงสุนัขมาเห่าหอนอยู่ข้าง ๆ ตำหนัก นายเหลวิ่งออกไปตรวจ เข้าใจว่าเป็นพวกพ้องของตน ประเดี๋ยวก็วิ่งเข้ามา จึงเกิดสงสัยพากันออกไปดูก็ไม่เห็นสุนัขอันใด นายเกือพูดขึ้นว่าเห็นจะเป็นคนเสียแล้ว เพราะเสียงเห่าแหบไป สืบดูก็ได้ความว่าเป็นพวกมโนราเห่าเลียนสุนัข ต้องยอมว่าเหมือนมาก

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้าวันนี้เมื่อตอนเช้า ๆ ก็เรียบร้อยดี พอเวลาประมาณ ๓ โมงพายุมาอื้อใหญ่ ฝนมาด้วย แต่ตกอยู่ไม่สู้นานนักแล้วก็หายแต่ไม่ใช่หมดเพียงนี้ ยังตกอีกเป็นทอด ๆ มาจนบ่าย เพราะฉะนั้น

ไม่ได้เสด็จแห่งใด จนเวลาบ่าย ๕ โมง ฝนฟ้าโปร่งดีแล้ว จึงทรงรถม้าเสด็จไปทอดพระเนตรสถานที่ราชการต่าง ๆ เสด็จที่ศาลารัฐบาลก่อน แล้วเสด็จที่ศาลและที่ว่าการอำเภอเมือง ซึ่งตั้งอยู่บนควนอันเดียวกันทั้ง ๓ หลัง ศาลารัฐบาลอยู่กลาง เป็นตึกใหญ่ ๒ ชั้น แต่ด้านหลังที่เท เพราะฉะนั้นเติมชั้นล่างได้อีกชั้นหนึ่ง แลดูด้านหลังนี้จึงเห็นเป็นตึก ๓ ชั้น ศาลกับที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ขวาและซ้ายศาลารัฐบาล เป็นตึกชั้นเดียวทั้ง ๒ หลัง จากที่นี้เสด็จไปทอดพระเนตรเรือนจำซึ่งตั้งอยู่ที่เชิงเนิน แล้วทรงรถลงไปทางลำน้ำ เลียบฝั่งไปตามตลาด ซึ่งเป็นโรงจากทั้งนั้น อยู่ข้างจะเหี่ยวสู้ตลาดบางรักไม่ได้ เสด็จไปทอดพระเนตรโรงยาฝิ่นและโรงภาษี ซึ่งตั้งอยู่ริมท่าน้ำ ปลายสะพานเจ้าฟ้า แล้วเสด็จกลับขึ้นไปประทับที่ศาลารัฐบาล ทอดพระเนตรชนโคอีก วันนี้ได้ดูชนกันคืออยู่คู่หนึ่ง แต่ว่าจะชนกัน เจ้าของต้องยุมากจริง ถึงต้องเข้าผลักและตีท้าย ร้องฮิย ๆ อยู่เป็นหลายครั้ง คนดูฮาเจ้าของโคมากกว่าฮาโคที่ชนกัน

ที่เมืองนี้จระเข้เห็นจะชุมพอใช้ มีราษฎรลอยตะกางจับมาได้ถึง ๓ ตัวแล้ว นำมาถวายวางไว้ที่สนามหน้าตำหนักนี้ ผมได้ยินเจ้าคุณรัษฎาบ่นกลุ้มว่า "มันเข้าใจผิด มันไม่ควรจะไปสประคนเอาขึ้นมาที่นี่" ผมติความว่า ท่านคงตั้งใจไว้ว่าจะให้ทอด

พระเนตรลอยตะกางสักคราวหนึ่ง แต่ครั้นจะเชิญเสด็จไปโดยมิได้ตระเตรียมไว้ก่อนบางทีจระเข้จะไม่ติด ท่านจึงสั่งให้ลอยตะกางไว้ก่อน ถ้าติดก็จะได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตร แต่คนที่ลอยตะกางคงจะไม่เข้าใจคำสั่งของท่านตลอด พอจระเข้ติดก็คงจะรีบชักขึ้นมาเสีย แล้วนำมาถวายเพื่อหาความชอบ ซึ่งเป็นการน่าเสียดายอยู่บ้าง ถ้าผู้ที่รับคำสั่งไม่เข้าใจผิดเสียแล้วก็จะได้ดูจับจระเข้กันสนุกใหญ่

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้ฝนตกอีก สองครั้งหรือสามครั้ง และถ้าเพียงฝนตกก็จะดี เพราะจะทำให้เย็นสบายดี แต่พะเอิญมีเครื่องรำคาญอย่างยิ่งมาด้วยเพราะฝน คือตัวแมลงเม่า อยู่ดี ๆ บินมายุบ ๆ ครู่เดียวก็เต็มไปหมด โคมและตะเกียงสว่าง ๆ อยู่ครู่เดียวมืดไปหมด เพราะแมลงเม่าลงไปตกเต็มอยู่ในโป๊ะ น่ารำคาญพอใช้ ที่จริงเมืองตรังนี้ว่ามีของคล้ายกรุงเทพ ฯ อยู่สองอย่าง คือยุงอย่างหนึ่ง กับแมลงเม่านี้อีกอย่างหนึ่ง ยุงนั้นอันที่จริงยังเบากว่าที่กรุงเทพ ฯ เพราะมีชุมอยู่แต่เวลาหัวค่ำ พอดึกก็ซาไป แต่แมลงเม่าออกจะเก่งกว่ากรุงเทพ ฯ เพราะมาดึกและไม่ใคร่จะซาไปได้เลย ยุงและแมลงเม่าทั้งสองอย่างนี้ ทำให้ออกคิดถึงบางกอกอยู่บ้าง

วันนี้เวลาเช้าไม่ได้เสด็จประพาสแห่งใด ต่อเวลาบ่ายจึงได้ทรงรถประพาสเล่นตามถนนที่ใกล้ ๆ นี้ ทรงแวะฉายรูปบ้างบางแห่ง ที่นี่ไม่ใคร่จะรู้สึกว่าเป็นเมือง รู้สึกเป็นเหมือนสวนอะไรใหญ่ ๆ มีบ้านคนอยู่เป็นหย่อม ๆ เป็นที่น่าสบายมากกว่าสนุก ถ้าจะเปรียบกับบางรักต้องว่าที่บางรักหน้าตาเป็นเมืองมากกว่า แต่ถ้าจะให้เลือกว่าจะอยู่ที่ไหนต้องเลือกอยู่ที่นี่ เพราะมีที่เที่ยวเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้มาก แต่ต้องนึกเที่ยวอย่างเที่ยวบ้า อย่านึกเป็นเที่ยวเมือง จึงจะรู้สึกสนุก

ครั้นทรงรถประพาสทั่วแล้ว ได้เสด็จไปที่บ้านเจ้าคุณรัษฎา ซึ่งตั้งอยู่ที่ควนตรงข้ามกับที่ตั้งตำหนัก ที่นี่ท่านได้จองไว้แต่เมื่อครั้งท่านมาเป็นเจ้าเมือง มีควนอยู่ที่นั้นด้วย ท่านให้นามว่าควนรัษฎา ที่ทางของท่านน่าสบายร่มรื่นดี มีเรือนใหญ่อยู่หลังหนึ่ง มีห้องหับมาก ใต้ถุนเรือนเห็นใช้เป็นที่หัดทอผ้า มีผู้หญิงมานั่งทอผ้าอยู่มาก มีผู้ถามขึ้นว่าห้องที่มีอยู่ในเรือนเจ้าคุณมากมายเช่นนั้น จะเป็นที่สำหรับหญิงทอผ้าอาศัยบ้างกระมัง แต่เจ้าคุณท่านว่าไม่ใช่ และท่านยังว่าต่อไปว่า ท่านไม่อยากจะถูกอย่างเช่นพระอิศราธิไชย เจ้าเมืองกระบี่เก่า ท่านผู้นี้เขาเล่ากันว่าถ้าใครแต่งงานกันใหม่ ๆ ต้องให้ไปไหว้ที่จวน ท่านตั้งตนเป็นบิดาของราษฎร ได้เรียกเจ้าสาวไว้สั่งสอนเสียในจวน

ท่านก่อน ๒ วัน ๓ วันแล้วจึงปล่อยให้ไปอยู่กับสามีที่ได้แต่งกัน เขาว่าข้อนี้เป็นข้อหนึ่งซึ่งทำให้เกิดความ พวกจีนพากันฮือเข้าไปถึงในจวนท่านพระกระบี่ ลากตัวออกมาฆ่าเสียที่กลางตลาด

เสด็จกลับจากบ้านเจ้าคุณรัษฎา ได้ประทับที่หน้าตำหนัก ทอดพระเนตรการเล่นต่าง ๆ ของเด็ก ๆ ชาวเมือง คือดึงเชือกสามเส้ามวยหมู่ และผูกตาไล่จับกัน ก็พอได้หัวเราะกันมากอยู่ แต่ไม่ได้ดูดี เพราะค่ำเสียแล้ว

เวลาค่ำเสวยแล้วได้ทอดพระเนตรมโนราพิเศษ ซึ่งจัดขึ้นมามีถวายบนเนินหน้ามุขตำหนัก เป็นโรงผสม เพราะฉะนั้นมีตัวนายโรง ๒ คน ตัวดี ๆ อีก ๓ คน พราน ๒ คน และยังมีพวกแกระและอื่น ๆ รวมเบ็ดเสร็จเห็นจะได้สัก ๓๐ คน แต่ถึงโรงใหญ่เท่านี้ค่าหาก็ ๒ บาทเท่านั้น ถ้าเป็นละครบางกอกก็ตาย แต่มโนราพอแล้ว เพราะไม่ต้องซื้ออะไรกิน ไปไหนชาวบ้านต้องเลี้ยงตลอดทาง ราวกับเจ้าหรือขุนนางผู้ใหญ่ ในโรงที่เล่นถวายเมื่อคืนนี้มีตัวเก่งอยู่ ๒ คน คือนายขาวคน ๑ นายคลังคน ๑ นายขาวนั้นเจ้าคุณรัษฎาท่านใช้ติดตัว ครั้งนี้ก็ได้ตามเสด็จและรับใช้เดินโต๊ะเสวยมาตลอดทางตั้งแต่เข้าเขตระนองมา เป็นคนคล่องดีมาก ได้เลิกรำมาเสียนานแล้ว พึ่งมาจับรำถวาย แต่ก็ยังรำดีมาก นายคลังนั้น เจ้าคุณรัษฎาก็ได้เคยใช้เป็นทนายสนิท

อยู่เหมือนกัน ภายหลังออกจากเจ้าคุณไปเป็นกำนัน แต่ไม่พอใจได้ลาออกเสียจากตำแหน่งกำนัน ออกไปเล่นมโนราตามเดิม นายคล้งเป็นคนที่ช่างพูดมาก เจ้าคุณรัษฎาท่านเล่าว่า เมื่อลาออกจากตำแหน่งกำนัน ในกรมหลวงดำรงได้รับสั่งถามว่าเหตุไรจึงลาออก นายคล้งทูลชี้แจงว่า เป็นกำนันที่ไหนจะสู้เป็นมโนราได้ อย่าว่าแต่จะให้เป็นกำนันเลย ถึงแม้จะให้เป็นอำเภอ หรือเจ้าเมืองหรือเทศาก็ไม่ต้องการ สู้เป็นมโนราไม่ได้ เป็นมโนราจะฆ่าคนเฆี่ยนคน หรือทำอะไรก็ได้เท่ากับเทศา (คือภายในจังหวัดโรงมโนรา เวลาเขาเป็นนายโรง อำนาจเขาก็เต็มที่) แต่เขาดีกว่าเทศา เพราะเทศายังมีคนถอดได้ ตัวเขาไม่มีใครถอดได้เลยจะไม่ว่าเป็นมโนราดีกว่าอย่างไร พวกมโนราอยู่ข้างจะพูดสองง่ามเก่งมาก เช่นเมื่อคืนนี้ตัวพรานเขาเล่าถึงเรื่องเป็นความกัน โจทก์หาว่าจำเลยพันแมวของโจทก์ตาย จำเลยขอให้โจทก์สาบานให้การว่า ข้อที่ว่าจำเลยพันแมวของโจทก์นั้น พันแมวขาวหรือดำ โจทก์ตอบว่าพันแมวดำ จำเลยแย้งขึ้นว่าโจทก์ทวนสาบานพันแมวดำมีหรือ พันแมวก็ขาวซี ไม่เชื่อไปแหกปากแมวดูจะเห็นพันแมวขาวหรือดำ แต่นอกจากพึงเล่นตลกสนุก ต้องยอมว่าดูก็สนุก พึ่งได้ดูมโนราดีจริง ๆ วันนี้ ท่าทางที่รำก็ดีและเห็นได้ว่ายากมาก ที่จะหัด ๓ วันอย่างใต้เท้ากรุณาว่าไม่ได้เป็นแน่

วันนี้เป็นวันปลอดโปร่ง ฝนไม่ได้ตกเลย ก็เป็นการดี เพราะจะได้อยู่เมืองตรังอีกวันเดียวเท่านี้ พรุ่งนี้จะเสด็จประพาสต่อไป การที่จะไปจากเมืองตรัง คงจะมีคนบางคนที่รู้สึกเสียดาย เพราะเป็นที่อยู่ข้างจะสบายพอใช้ แต่ผมเชื่อว่าคงมีข้างบางคนที่เห็นว่าได้อยู่เมืองตรังนานพอแล้ว เพราะหาสิ่งไรจะทำให้เป็นเครื่องเพลิดเพลินไม่ได้ อยู่ข้างจะห่างความซิวิไลซ์มาก ตลาดก็กร่อย "สาวสวรรค์" ก็ไม่มี แม้แต่ที่ตลาดใหญ่ยังอุตส่าห์มีได้ เมืองตรังเมื่อก่อนจะมาได้ยินลือกันว่าสนุกนัก ผมเชื่อว่าคงจะผิดความคาดหมายของคนหลายคน และคนเหล่านี้คงจะไม่มีความอาลัยเมืองตรังเช่นอาลัยภูเก็จเป็นแน่

นายแก้ว

ฉบับที่ ๙

พลับพลาตำบลทับเที่ยง

อำเภอบางรัก

แขวงเมืองตรัง

วันที่ ๑๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

วันนี้นับว่าเริ่มจะออกเดินทางอีกแล้ว แต่การเดินทางในเขตเมืองตรังนี้ ทั้งสะดวกและสบาย เวลาพักมีมากกว่าเวลาเดินทาง ดังจะเห็นปรากฏคืออยู่ในจดหมายฉบับนี้

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งวันนี้ได้เสด็จออกจากตำหนักที่เมืองตรังโดยรถยนตร์ ระยะทางผมไม่จำเป็นจะต้องเล่าซ้ำอีก เพราะเหมือนกันกับที่เสด็จเมื่อวันที่ ๙ นั่นเอง แต่วันนี้อยู่ข้างจะได้เปรียบวันที่ ๙ เพราะฝนไม่ตก จึงมีโอกาสทรงแวะฉายรูปที่โต๊ะลูลูคซึ่งเป็นที่งามควรจะฉายไว้เป็นที่ระลึกได้ ตามทางที่เสด็จมานั้นพอถึงที่ว่าการกำนันแห่งใดก็ได้หยุดรถพระที่นั่ง เพื่อให้กำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรเฝ้าทุกแห่ง การรับเสด็จแข็งแรง มีประตูป่าหรือปะรำตกแต่งทุกหมู่บ้าน กำนันในมณฑลนี้จริงอยู่ข้างจะเก่ง มีถุงเท้ารองเท้าสวมทุกคน มีผู้พูดขึ้นว่าเจ้าคุณเทศาคงแจกถุงเท้า

รองเท้า ท่านตอบว่าแจกจะได้เสียเงินขอบซิ กำนันมิรู้จักว่ากี่ร้อยคน ของใคร ๆ ก็หาเองทั้งนั้น เป็นแต่ฝ่ายผู้ปกครองได้แนะนำให้หน่อยเท่านั้น ผู้ที่มีถุงเท้ารองเท้าไม่ใช่แต่กำนัน ราษฎรบางคนก็มี แต่รองเท้าดูเหมือนจะสวมสำหรับชั่วแต่ไปการงานเท่านั้น เพราะผมได้เห็นคนเดินทางหิ้วรองเท้าไปหลายคน จึงทราบได้ว่าเขาไม่ใช้สวมสำหรับเดินจริง ๆ ใช้เป็นเครื่องประดับงาม ๆ เท่านั้น อีกอย่างหนึ่งผมสังเกตว่า ราษฎรคำนับเป็นโดยมาก ผมทราบว่าได้สั่งสอนกันไว้นานแล้ว คำนับกันเสียจนถึงคือไม่ใช่คำนับแต่เฉพาะเวลาที่ยืน ๆ อยู่ นั่ง ๆ อยู่ก็คำนับ แต่เมื่อความตั้งใจเขาดีอยู่แล้วก็ไม่ควรจะยิ้มเยาะหัวเราะเย้ยเขา

แต่ยังมีคนคำนับเก่งที่สุดอยู่จำพวกหนึ่ง คือตำรวจภูธรทูลกระหม่อมได้ทรงรับวันทยาวุธวันละกี่สิบครั้งนับไม่ถ้วน ไม่เฉพาะแต่เสด็จผ่านหน้าแถวหรือยามไป ถึงประทับอยู่กับที่พอทรงเหลียวพระพักตร์ไปทางไหน ตำรวจที่ยืนอยู่ทางนั้นก็วันทยาวุธจนกว่าจะหันพระพักตร์ไปทางอื่นจึงจะเรียบอาวุธ ถ้าเสด็จอยู่ในพลับพลา ทรงพระดำเนินผ่านแวบไป ถ้าแม้ยามตำรวจลอดแลเห็นพระองค์ทางช่องใด ๆ ก็วันทยาวุธ เยี่ยมพระแกลก็วันทยาวุธ ดูเหมือนจะคอยจ้องวันทยาวุธอยู่ทุกนาที เห็นจะเป็นเพราะพึ่งจัดเปลี่ยนแปลงเป็นตำรวจภูธรขึ้นใหม่ ๆ จึงเคร่งนัก เดิมเคยเป็นพลตระเวนเท่านั้น

เมื่อเสด็จถึงตลาดบางรัก พวกพ่อค้าออกมารับเสด็จมีเล่าโก๊ประโคมเสียงลั่น ได้ทรงแวะฉายรูปตลาด คนช่างแน่นจริง ๆ ดูผู้คนแน่นหนาเป็นบ้านเมืองมากกว่าที่เมืองตรังมาก ทรงฉายรูปแล้วจึงเสด็จมาที่พลับพลาที่ประทับนี้ ที่จริงที่เรียกว่าพลับพลาไม่พอ ควรเรียกว่าตำหนักมากกว่า เป็นเรือน ๒ ชั้น ทำด้วยไม้ผนังชั้นล่างใช้กรุอิฐโบกปูน ชั้นบนเป็นฝากระดาน ที่ทางกว้างขวางสบายดี แล้วจะเลยใช้เป็นที่พักผู้ที่มาทางนี้ต่อไป ทำเลที่ตั้งก็ดีเป็นเนินเล็ก ๆ มีต้นไม้ร่ม เป็นสบายดีอยู่

เวลาบ่ายมีมวยถวายทอดพระเนตร ไม่เคยทราบว่าเมืองนี้มีมวยเลยไม่ได้หวังว่าจะได้ดูดีนัก เพราะฉะนั้นเมื่อไม่สู้จะดีนักก็ไม่รู้สึกว่าจะมีความเสียใจอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

เย็นวันนี้พระยาชลบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช กับข้าราชการกรมมณฑลนั้นอีกหลายนายได้มาเฝ้าถึงที่นี่ ท่านขี่รถถีบมาจากบ้านนา แขวงเมืองพัทลุง เพื่อมาฟังพระกระแสในเรื่องที่กำหนดการประพาสในมณฑลนครต่อไป ผมได้ทราบว่ามีข่าวว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางนครในเร็ว ๆ นี้ด้วย เพราะฉะนั้นบางทีจะต้องแก้ไขกำหนดการประพาส ของทูลกระหม่อมบ้าง แต่การยังไม่เป็นที่แน่นอนลง ผมจึงต้องขอรอไว้ฟังดูเสียให้แน่ก่อน

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้า ๕ โมงเศษวันนี้ ได้เสด็จโดยกระบวนรถม้าไปทอดพระเนตรตลาดนัด ตลาดนี้มีติด ๓ วันต่อครั้ง คือติดวันหนึ่งเว้น ๒ วัน มีของขายต่าง ๆ ทั้งของสดของแห้ง ซื้อได้ทั้งสุกรและไก่ปลาผักผลไม้ ทั้งมีดแลผ้าอีกด้วย ก็อยู่ข้างจะสนุกพอใช้ มีดเมืองนี้มีชนิดหนึ่งเรียกว่า "อ้ายฮอ" เพราะหัวงอรูปร่างก็เหือกพร้าด้ามยาว ๆ หน่อย ยังมีอีกชนิดหนึ่งที่หน้าตาก็เหมือน "อ้ายฮอ" แต่หัวไม่งอจึงเรียกว่า "ลืมฮอ" ("ฮ" กับ "ง" ชาวเมืองนี้พูดมักปน ๆ กัน เพราะฉะนั้นคำว่า "งอ" จึงเป็น "ฮอ" ไป) ที่จริงชื่อที่ตั้งเรียกมีดทั้ง ๒ อย่างนั้นเหมาะนัก เพราะฉะนั้นพอได้ยินแล้วจึงไม่ลืมได้ง่าย ๆ

ออกจากตลาดนัดทรงรถไปตามถนนตลาดบางรัก จนตลอดแล้ว จึงเลียวลงไปท่าจีน ทางประมาณ ๘๐ เส้นเศษ ท่าจีนนี้เป็นที่สินค้าขึ้น เรือขึ้นจากทะเลมาตามลำน้ำได้สะดวกจนถึงที่นี้ เมื่อเจ้าคุณเทศาร้องสั่งนายตำรวจให้นำเสด็จไปท่าจีนผมนึกออกขันดูเหมือนหนึ่งว่าจะไปท่าจีนสมุทรสาครโน้น คุณพระอมรคงนึกถึงบ้านเก่าท่านบ้างเป็นแน่ นึก ๆ ดูก็น่าขัน ถ้าไปเล่ากับคนที่ไม่รู้เรื่องราวตลอด ว่าออกจากตลาดบางรักขับรถม้าไปเที่ยวท่าจีน เขาคงหาว่าบ้าหรือจะล้อเขาเล่น เพราะดูไม่น่าจะเป็นได้เลย

เวลาบ่ายมีผู้หญิงนำผ้าขึ้นมาขายที่พลับพลา ได้ซื้อไว้ได้คนละหลาย ๆ ผืน ก็พอจะใช้นุ่งได้ และทำของฝากดีกว่าไม่มีอะไรเลยทีเดียว ตอนบ่ายราว ๕ โมงมีชนโค แต่ไม่เสด็จลงไปทอดพระเนตร เพราะฝนตกนิดหน่อย ผมก็ไม่ได้ลงไป แต่ได้ยินเสียงคนเอิกเกริกกันเฮฮากันมาก มีพวกที่ตามเสด็จได้ลงไปดูมาเล่าเป็นวิจิตรพิสดารว่า โคกระบือไส้รั่วไส้ไหลอะไรบ้างไม่ทราบ จริงและเท็จอยู่กับผู้กล่าว แต่ถึงแม้จะได้มีไส้ไหลจริงผมก็ไม่เสียใจในการที่ไม่ได้เห็น การดูโคหรือกระบือไส้ไหลไม่เห็นว่าจะทำให้เกิดความบันเทิงใจอย่างไรเลย

เมื่อกล่าวถึงการขายผ้า ก็ควรจะอธิบายการใช้เงินของชาวเมืองนี้สักหน่อย แรก ๆ ยังไม่รู้ที่ออกจะฉงนอยู่บ้างคือชอบใช้คิดราคาของเป็นอัฐ เช่นผ้าเช็ดปากมักขายผืนละ ๒๐ อัฐ ผ้าคาดผืนละ ๗๐ อัฐดังนี้เป็นต้น ถ้าซื้อของน้อย ๆ ก็ไม่สู้ลำบาก แต่ถ้าซื้อมากๆก็ฉงนมากจนตัวแม่ค้าเองก็คิดไม่ใคร่จะถูก ผมได้ไปนั่งดูคุณพระอมรซื้อผ้าเช็ดปากไปถวาย พะเอิญผ้าในกองนั้นมีอยู่ ๘ ผืน ขายผืนละ ๒๐ อัฐ ถามตัวแม่ค้าว่ารวมทั้งหมดเป็นเท่าไร คิดอยู่ครู่หนึ่งแล้วบอกออกมาว่า ๑๔๐ อัฐ ถ้าหากข้างเราจะเอาเปรียบก็ได้ถนัด ต่อคุณพระอมรไปนับเรียงผืนให้ดู จึงรู้ว่าตามความจริงรวมราคาควรเป็น ๑๖๐ อัฐ ให้เงินไป ๓ บาทบอกว่าให้ทอนมา ออก

จะอิ้ง ต้องบอกว่าให้ทอนมา ๓๒ อัฐจึงจะเข้าใจกัน ไม่ใช่แต่การขายผ้า ถึงของอื่น ๆ ก็พูดกันเป็นอัฐโดยมาก เว้นเสียแต่ที่ราคามาก ๆ จึงพูดกันเป็นบาท เช่นราคาลูกสุกรผมได้ลองถามดูที่ตลาดนัดว่าราคาเท่าไร บอกว่า ๓๐๐ อัฐ แต่ครั้นถามสุกรใหญ่บอกว่า ๑๕ บาท เพราะฉะนั้นเข้าใจว่าคงจะใช้คิดเป็นอัฐขึ้นไปเพียง๒๐๐ หรือ๓๐๐ เท่านั้น ต่อ ๆ ขึ้นไปคิดเป็นบาท กับยังมีของควรสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือชาวเมืองนี้นับอัฐไม่ได้นับเป็นเฟื้องเป็นสลึงเลย นับเป็นส่วน ๕ ทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงพูดว่า ๔๐ อัฐ เข้าใจดีกว่าพูด ๒ สลึงเฟื้อง เช่นนี้น่าให้ใช้เบี้ยสตางค์ น่าจะเป็นการสะดวกดี

พลับพลาตำบลช่อง
อำเภอบางรัก
แขวงเมืองตรัง

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

วันนี้เช้า ๕ โมงเศษเสด็จออกจากทับเที่ยง ทรงรถยนตร์เป็นที่เรียบร้อยตลอดทาง ไม่มีเหตุการณ์อันใดเลย เพราะฉะนั้นก็ไม่มีอะไรจะเล่าให้ยืดยาว

เวลาบ่ายทรงฉายรูปตามจังหวัดที่ใกล้เคียงกับพลับพลานี้ มีที่สระเชิงควนที่ตั้งพลับพลานี้เป็นต้น ในสระนี้ได้จัดเรือไว้ถวายให้ทรงได้เสด็จลงทรงพายเล่นกับข้าราชการได้ลงกันลำละ ๒ คน เล่นกันอยู่ข้างจะสนุก แบ่งกันเป็นสองพวกแล้วเล่นทำเป็นรบกัน เจ้าคุณรัษฎาสนุกใหญ่ พายเรือจนมือพอง

พลับพลาที่ประทับนี้ตั้งเหมาะ อยู่บนควนอันหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงได้ลมเย็นสบายดีตลอด ในตอนกลางคืนจะชวนหนาวด้วยซ้ำนึก ๆ ขึ้นมาออกสงสารชาวบางกอก เพราะเชื่อว่าในเวลานี้คงจะร้อนเต็มทีแล้วเป็นแน่

มานึกถึงนามของตำบลนี้ ช่างอยากขอเติมอะไรให้สักหน่อยแท้ ๆ มีชื่อแต่ว่าช่องอยู่เฉย ๆ ดูกุ่นจริง จะเป็นช่องอะไรสักหน่อยก็ไม่ได้ ทิ้งแต่ช่องไว้เปล่า ๆ อย่างนี้ ช่างรู้สึกว่ายังบกพร่องอะไรอยู่อย่างหนึ่งเสียจริง ๆ แต่คนแถบนี้อยู่ข้างจะชอบตัดอะไร ๆ ให้สั้น ๆ เช่นนี้ เช่นเมืองกระบี่เรียกว่าเมืองบี่ ถนนก็เรียกว่า "นน" เท่านั้น ดูเหมือนพูดให้สั้นได้เท่าใดก็ตัดไปเท่านั้น เพราะฉะนั้นการที่เรียกชื่อตำบลนี้ว่าช่องเฉย ๆ ดูเหมือนจะเป็นอย่างถูกอารมณ์อย่างยิ่ง

เรื่องกำหนดระยะทางเสด็จของทูลกระหม่อม เห็นจะพอเอาเป็นแน่ได้แล้ว คือทราบว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จ

ประพาสทางทะเลตะวันออกก่อน มีกำหนดเพียง ๗ วัน ตั้งแต่วันที่ ๒๑ ถึงวันที่ ๒๘ เดือนนี้ ยังไม่เสด็จทางนคร แต่ดูเหมือนจะมีพระราชประสงค์จะให้ทูลกระหม่อมเสด็จกลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ เร็ว ๆ เพื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้มีโอกาสเสด็จประพาสทางอื่นต่อไป ทูลกระหม่อมจึงตกลงทรงแก้ไขกำหนดต่อไปว่า จะเปลี่ยนเสด็จทางร่อนพิบูลย์ไปนคร ตัดพัทลุงและสงขลา ซึ่งทำให้ผู้ที่ตามเสด็จบ่นกันมากว่าเสียดาย เพราะต่างคนต่างอยากเห็นเมืองทั้งสองนั้นทุกคน แต่ถ้าแม้จะเสด็จประพาสทั้งนครพัทลุงและสงขลาด้วยเวลาก็เหลือน้อยคงจะไม่ได้ทอดพระเนตรอะไรทั่วถึง จึงทรงตัดเสียทีเดียว

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อเช้านี้ได้เสด็จไปที่น้ำตก ซึ่งเรียกตามคำของชาวเมืองนี้ว่า "โตน" ใช้ในที่เดียวกับว่า "โจน" อย่างเช่นโจนใหญ่เป็นต้น ไม่มีนามอื่นนอกจากโตนห้วน ๆ เช่นนั้นอีก ทางไปจากพลับพลา ๒๐ เส้นเศษเท่านั้น จึงทรงพระดำเนินไป แต่ถึงแม้ระยะทางจะมากกว่านี้ พอไปถึงก็หายเหนื่อย เพราะนัยน์ตาก็ดูงาม หูก็ได้ฟังเสียงน้ำไหล ทำให้รู้สึกเย็นใจดี น้ำตกลงมาเป็นหลายชั้น น่าดูแท้ ๆ ได้เสด็จลงสรงในธาร ข้าราชการและ

มหาดเล็กลงอาบกันมาก ยืนสวนกระแสน้ำที่ตกขึ้นไป ดูเหมือนจะสนุกกันมากทุกคน เว้นแต่ผู้ที่ไม่ได้ลงอาบ เช่นใต้เท้ากรุณาเป็นต้น ก็คงจะไม่สู้รู้สึกสนุกนักเป็นธรรมดา

สรงแล้วเลยโปรดให้เชิญเครื่องไปเสวยที่พลับพลาริมธาร และประทับร้อนอยู่ที่นั้น จนบ่าย ๔ โมงครึ่งจึงเสด็จกลับ ประทับที่พลับพลาเล็กในสนามหน้าที่ประทับ ทอดพระเนตรชนโค ได้ชนกันหลายคู่ แต่ได้ดูจริงคู่เดียว กับมีชน ๓ เส้าอีกคราวหนึ่ง ซึ่งอยู่ข้างจะสนุก แต่คนไม่ได้ตั้งใจให้ชนกันเช่นนั้น โค ๓ ตัวเกิดชนกันขึ้นเอง พอหมดโคที่ชนแล้ว แขกคู่หนึ่งได้ออกมารำทำท่าจับกันไปจับกันมา สมมุติว่าชกมวย แต่ไม่มีใครเชื่อเลยว่าเป็นมวยจริงจังอะไร รู้กันอยู่ดีว่าเป็นมวยแขกเท่านั้น

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เช้าวันนี้ได้ทรงม้าเป็นครั้งแรกตั้งแต่ได้เสด็จมาทางนี้ ที่จริงก็ไม่ได้เตรียมไว้ แต่ทูลกระหม่อมมีพระราชประสงค์จะใคร่ทรงม้าจึงได้จัดขึ้น มีม้าอยู่ข้างจะจำกัดตัว ผู้ที่ตามเสด็จจึงมิได้ขี่ม้าทั่วถึงกัน ได้ขึ้นรถตามเสด็จบ้าง ไม่จำจะต้องกล่าวว่าเจ้าคุณรัษฎาขึ้นรถ เพราะผมเชื่อว่าคงจะหาม้าที่ทนน้ำหนักท่านได้ยาก

เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้เอง ในมณฑลภูเก็จจึงไม่ใคร่มีโปรแกรมให้ทรงม้า

ทางที่เสด็จวันนี้เป็นอย่างควรดูที่สุด ถนนตัดลดเลี้ยวไปตามเขาค่อย ๆ ขึ้นทีละน้อย และมีอยู่หลายแห่งที่จำเป็นต้องไปตามข้าง ๆ เขาที่ชันมาก ถนนต้องตัดทบไปทบมา ซ้อนกันขึ้นไป ถ้าจะหาสิ่งใดมาเปรียบ ก็ไม่เข้าใจดีเท่าตะพานขนอิฐขึ้นไปก่อตึก เพราะฉะนั้นยางที่ต้นกระบวนกับปลายกระบวนไปตรงกันเข้าได้ แต่อยู่คนละชั้น ผมออกจะหมดปัญญามิรู้ที่จะหาถ้อยคำอะไรมาใช้อธิบายให้เข้าใจได้ว่า ทางที่ไปวันนี้เป็นอย่างไร คำว่างามนั้นใช้เสียจนจืด จนไม่อยากจะใช้เสียอีกแล้ว ถึงอย่างไรคำว่างามก็อยู่ข้างจะอ่อนไปมาก ไม่เพียงพอกับความที่รู้สึกในใจเมื่อได้ดูพื้นที่ด้วยตา ผมก็ได้เที่ยวในประเทศต่าง ๆ มามากแล้ว ยังนึกไม่ออกเลยว่าจะมีที่แห่งใดที่จะน่าดูกว่าที่นี้ เมื่อได้มาเที่ยวที่นี้แล้ว ทำให้นึกสงสารคนไทย ๆ ซึ่งหาที่ไปเที่ยวในต่างประเทศออกยุ่งไป เพราะไม่รู้สึกว่าในเมืองเราเองมีที่เที่ยวมากเพียงไร เช่นที่ช่องและทางที่เสด็จไปประพาสวันนี้ ถ้าพวกนักเลง "ตากอากาศ" ต่าง ๆ ได้ออกมาเห็นสักครั้งหนึ่ง คงจะรู้สึกประหลาดใจว่าที่เช่นนี้มีอยู่ในเมืองไทย จะดูอะไรก็ได้ดูทั้งนั้น ทางที่ไปวันนี้เดินไปเพลินไม่เบื่อเลย เสียแต่ต้นไม้ของเราใหญ่และรกมากกว่าทางประเทศยุโรปมากนัก จะฉายรูปไปพอดูกันเล่นบ้างก็ไม่

ใคร่สะดวก เพราะกล้องไม่เหมือนคน หรือถ้าจะเหมือนก็เหมือนจำพวกหนึ่ง ซึ่งดูอะไร ๆ เห็นได้แต่เฉพาะที่ตรงหน้า จะเอาใจช่วยนึกผสมเอาบ้างไม่ได้เป็นอันขาด ตาคนที่ช่างพิจารณาไม่ได้เห็นแต่เฉพาะที่ตรงหน้า ดูเหมือนจะเห็นได้รอบตัว นี่ก็เพราะช่วยนึกผสมเอาได้บ้าง เช่นสมมุติว่าไปยืนอยู่ริมเหว ถึงแม้จะตั้งตาเพ่งไปแต่เฉพาะตรงหน้าก็ยังรู้สึกได้ว่าเหวอยู่ใกล้ ๆ เท้า ใช่แต่เท่านั้นยังรู้สึกได้อีกว่ายอดไม้ริมเหวนั้นจะสูงสักเพียงแค่ไร อันที่จริงสายตาคนไม่กว้างพอที่จะเห็นได้กว้างถึงเช่นนั้นเลย แต่อาศัยที่ใจช่วยนึกผสมให้ด้วย จึงรู้สึกราวกับเห็นได้กว้างเช่นนั้นจริง ๆ แต่ถ้าแม้เป็นผู้ที่ไม่สู้จะช่างพิจารณา หรือไม่สู้จะพยายามที่จะพิจารณาก็คงแลเห็นไม่ได้กว้างเช่นนั้น คนชนิดนี้ผมนึกว่ากล้องฉายรูปดูเหมือนมีภาษีกว่า เพราะกล้องนั้นถึงแม้จะดูได้แต่เฉพาะสิ่งที่อยู่ตรงหน้าเท่านั้นก็จริง แต่ดูละเอียดจริง ๆ ละเอียดกว่าคนเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นคนที่ดูสิ่งไรได้แต่ผ่านเผิน ไม่รู้จักใช้ความคิดผสมผเสบ้าง จึงควรนับว่าเลวกว่ากล้องฉายรูป

แต่ที่จริงทางที่ไปวันนี้ ผมเชื่อว่าใคร ๆ ก็ต้องรู้สึกว่างามและน่าดู ทางลดเลี้ยวเลียบไปตามไหล่เขา เดินวกวนไปตามลำธาร เสียงน้ำไหลดูรู้สึกเย็นหู ในป่าที่บนเขาได้ยินเสียงชะนีร้องก้องไปเกือบตลอดทาง ที่นี่ชะนีท่าทางจะชุมมาก อยู่ที่พลับพลานี้ก็ได้ยินเสียงได้ถนัด เช้า ๆ เป็นต้องได้ยินทุกวัน เมื่อคืนนี้จวนสว่าง

แล้ว เงียบสงัดผู้คนยังไม่ตื่น ผมพะเอิญตื่นขึ้น ได้ยินเสียงชะนีร้องอยู่ก้อง เสียงช่างเยือกเย็นเสียเหลือเกิน แต่ผมเป็นคนที่ไม่กลัวผียังรู้สึกไม่สู้จะสบาย ถ้าคนที่กลัว ๆ ผีหน่อยจะลำบากมาก

ทางที่ไปไม่มีที่ราบไปจนผ่านช่องลมไปแล้ว ถึงที่น้ำราบจึงมีที่ราบอยู่ตอนหนึ่ง ลำธารที่นั่นน้ำเกือยจะนิ่ง จึงเรียกว่าน้ำราบ ทางไปจากพลับพลา ๑๐๐ เส้นเศษ เดินพ้นน้ำราบไปอีกหน่อยก็เดินขึ้นเขาอีก ถนนเลี้ยวไปเลี้ยวมามากขึ้นทุกที จนเมื่อใกล้จะถึงที่น้ำปัน ถนนเลี้ยวหักพับราษฎรจึงเรียกที่นั่นว่าเลี้ยวพับผ้า พ้นที่นี่ไปถนนเป็นตะพานขนอิฐอย่างดี เพราะฉะนั้นกระบวนม้าที่ขึ้นไปจึงแลดูซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น พอเลยที่นี่ไปแล้วก็ถึงสันเขาน้ำปัน ซึ่งปันน้ำลงไปสองทาง สันเขาตรงนี้สูงพ้นระดับทะเลราว ๗๐๐ ฟิตเศษ เป็นที่พรมแดนเมืองตรังกับเมืองพัทลุงต่อกัน ทางฝ่ายพัทลุงได้ทำเป็นรั้วค่ายระเนียดขึ้นไว้ที่ตรงเส้นที่ปันแดน มีประตูปิดไว้ พอเสด็จถึงจึงเปิดประตูรับเสด็จ พระกาญจนดิฐบดีผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง กับข้าราชการและราษฎรเมืองพัทลุงเฝ้ารับเสด็จที่นี่ มีพระสงฆ์และพราหมณ์สวดถวายพระพรด้วย มีปะรำปลูกคร่อมถนนตรงนี้ไว้ ได้ประทับร้อนอยู่ที่นั่นราวครึ่งชั่วโมงแล้วจึงเสด็จกลับ

ในระหว่างเวลาที่ประทับร้อนอยู่ที่น้ำขึ้นนั้น ได้มีโอกาสพิจารณาพราหมณ์ได้ดีกว่าเมื่อวันที่เสด็จขึ้นเมืองตรัง จึงได้ความรู้เพิ่มเติมขึ้นอีกบ้าง คือพราหมณ์ไม่ใช่เหมือนกันหมด ถ้าบวชแล้วโกนศีรษะสวมหมวก ซึ่งรูปร่างคล้ายถั่วแปบ ผมเข้าใจว่าเดิมคงจะโพกผ้า แต่เพื่อจะให้ง่ายขึ้นจึงทำเป็นหมวก ห่มผ้าสไบเฉียง มีประคำคล้องคอ ถ้ายังไม่ได้บวชไว้มวย นุ่งผ้าสวมเสื้อผ้าขาวเฉย ๆ วิธีสวดใช้เป็นภาษาสังสกฤต เข้าใจว่าคงจะเป็นตำราเดียวกับที่ในกรุงเทพ ฯ นั้นเอง วิธีที่บวชถามดูไม่ใคร่จะสมัครตอบ คงได้ความแต่ว่าบวชคล้ายพระ แต่ศีลห้าเป็นพื้น ผมเข้าใจว่าคงจะเลือนเสียมากแล้วเป็นแน่

เมื่อเสด็จกลับลงมาถึงพลับพลา เปลื้องเครื่องแล้ว เสด็จลงไปสรงที่ลำธาร ซึ่งอยู่หลังควนที่ตั้งพลับพลานี้เอง ลำธารนี้คือลำที่มาจากน้ำรายนั้นเอง ไหลตกลงมาเป็นชั้น ๆ อายสนุกพอใช้ แต่เห็นจะสู้ที่โตนเมื่อวานนี้ไม่ได้ สรงแล้วได้เสวยกลางวันที่ริมธาร

เวลาบ่ายทอดพระเนตรชนโค ได้เห็นเก่งจริงคู่หนึ่ง ชนกันเสียจนตัวหนึ่งนอนรายจริง ๆ เสร็จชนโคแล้วเด็ก ๆ ได้เล่นมวยหมู่ถวายทอดพระเนตร เล่นกันยุ่งขันพอใช้

วันนี้ได้ขี่ม้าพอค่อยสบาย เพราะได้ยืดแข้งยืดขา และได้ถูกเขย่า ๆ บ้าง ทำให้กินข้าวได้ และเชื่อว่าจะนอนหลับสบายดี

ด้วย ระยะทางจากพลับพลาซ่องไปที่น้ำบ่นราว ๒๒๐ เส้น เพราะฉะนั้น รวมทั้งไปมาก็ได้ ๔๔๐ เส้นแล้ว แต่ไม่ใคร่จะได้วิ่งก็มากน้อย เพราะทางราบมีน้อย และขาไปขึ้นเขาตลอดทาง จึงไม่ใคร่จะได้วิ่ง แต่ขากลับทางลงได้วิ่งมากหน่อย

เมื่อมารู้สึกขึ้นว่าวันนี้เป็นวันสุดท้ายที่กำหนดจะประทับอยู่ที่ซ่องออกจะรู้สึกเสียดาย เพราะเชื่อว่าคงจะยังอีกนานกว่าจะได้มาเที่ยวที่สบายและจำเริญตาจำเริญใจเช่นที่นี้อีก

ทับเที่ยง

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จออกจากพลับพลาที่ซ่อง โดยกระบวนม้า พวกที่ตามเสด็จ นอกจากที่ขี่ม้า ก็ขึ้นรถม้าบ้าง รถยนตร์บ้าง ออกจากพลับพลาหาได้เสด็จตามถนนตามที่เสด็จเดิมไม่ แต่แยกมาทางซ้ายมือ แล้วจึงเข้าประจบกับถนนเดิม ทางที่เสด็จกลับมานั้นเลียบทุ่งนาซึ่งต่อกับเขาใหญ่ (หรือเขาหลวงก็เรียก) เพราะฉะนั้นได้เห็นเขานั้นถนัดดี ที่จริงเขานี้เห็นได้ว่าสูงมากจริง มีเมฆลงมาลอยอยู่แค่ยอดเขาแทบจะไม่ขาด บางทีถึงเห็นยอดขึ้นไปอยู่เหนือเมฆ ดูราวกับมีภูเขาอยู่บนเมฆนั้นอีกชั้นหนึ่ง เขาว่าที่เขาหิมาลัยมีเมฆลอยอยู่กับยอดเขาเช่นนี้เป็นนิตย์ เพราะเขาสูงมาก และยิ่งที่ยอดเขาสูงที่สุด ซึ่งฝรั่งได้ตั้งชื่อว่าเขาเอเวอเร็สต์

แต่ซึ่งตามความจริงคือเขาพระสุเมรุของชาวมัชฌิมประเทศนั้น มีเมฆลอยอยู่เสมอ ความสูงของเขานี้ทำให้เห็นยอดเขาอยู่เหนือเมฆอีกมาก จนเป็นเขาได้อีกเขาหนึ่ง ทำให้เห็นเป็นเขาซ้อนกันอยู่สองเขา ชาวมัชฌิมประเทศเลยเชื่อเป็นแน่นอนว่าเป็น ๒ เขาซ้อนกันอยู่จริง ๆ จึงได้เรียกตอนล่างว่าเขาพระสุเมรุ ซึ่งสมมุติว่าเป็นที่ตั้งวิมานพระอินทร์ และตอนบนว่าเขาไกรลาส ซึ่งสมมุติว่าเป็นที่ตั้งวิมานพระอิศวร

นอกจากทางแยกที่กล่าวแล้วนี้ ก็ได้เสด็จมาตามทางเก่าตลอด จึงไม่จำเป็นจะต้องเล่าซ้ำอีก ที่จริงเดินทางวันนั้นนับว่าอยู่ข้างจะสบาย ถ้านึกเปรียบกับเดินทางที่เมืองเหนือแล้ว ก็ยิ่งทำให้รู้สึกความสบายของการเดินทางวันนี้มากขึ้น ข้อสำคัญคือฝุ่นไม่มีเลย ถ้าเป็นทางเมืองเหนือ เดินทางเพียงเท่าวันนี้ตัวคงเป็นฝุ่นเต็มไปหมดเป็นแน่ ทั้งแดดก็พะเอิญไม่มี เพราะครึ้มฝน ได้ถูกฝนกลางทางนิดหนึ่งไม่ทันเปียก ต่อเมื่อมาถึงทับเที่ยงแล้วพายุฝนจึงมาเมื่อบ่ายจวน ๒ โมงเสียงฟ้าผ่าดังเปรี้ยงใหญ่ และฝนตกตามลงมาซ่าหนึ่ง แต่ตกอยู่ไม่ช้าก็หาย ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าแม้ตกเร็วไปอีกหน่อย ถูกเวลากำลังเดินทางก็จะเดือดร้อนอยู่บ้าง จึงนับว่าเป็นเคราะห์ดีอย่างยิ่ง

ตอนบ่าย ๕ โมงล่วงแล้วจึงทรงรถไปทอดพระเนตรสวนจันทน์เทศของจีนเนียนเต๊ก ซึ่งอยู่ไม่ห่างพลับพลานี้นัก ตั้งแต่เกิดมาผมก็พึ่งจะเคยเห็นต้นจันทน์เทศวันนี้ ผมต้องรับว่าผิดกับความคาดหมาย คือเข้าใจว่าจะเป็นต้นไม้ใหญ่ขนาด ๆ ต้นจันทน์ และผลก็เข้าใจว่ารูปร่างจะคล้ายกับผลจันทน์ แต่ตามความจริงต้นจันทน์เทศนั้นเป็นพุ่มเตี้ย ๆ ผลกลม ๆ พอกำในมือได้ เมื่ออ่อนสีเหลืองอ่อนข้อนข้างจะโสก ผลแก่สีเหลืองจัดจนใกล้แสด เปลือกแข็งอย่างหมาก และเป็นสองกายประกบกัน พอผลสุกเต็มที่เปลือกแตกแยะออก แลเห็นดอกซึ่งเป็นสีแดงแก่ มีกลิ่นหอมอย่างจันทน์เทศที่กินกับหมาก แต่กลิ่นไม่แรงเท่า ภายในดอกอีกทีหนึ่งมีเมล็ดขนาดราว ๆ กับผลเกาลัด ผ่าเมล็ดนี้จึงจะถึงเมล็ดในอีกชั้นหนึ่ง เมล็ดในนี้คือที่กินกับหมากและใช้ผสมยา ดอกกับเมล็ดส่งไปขายเมืองนอก เมื่อแรกได้ราคาถึงหาบละ ๘๐ เหรียญแต่เดี๋ยวนี้ราคาตกลงไปมาก ขายได้เพียงหาบละ ๘ เหรียญเท่านั้น เปลือกนอกไม่มีราคาซื้อขาย แต่กินได้เหมือนกัน เวลาสด ๆ มีรสเปรี้ยวแกมฝาดนิด ๆ และออกจะมีกลิ่นหอมอย่างจันทน์เทศบ้างติด ๆ ผมเคยเห็นแช่อิ่ม ผมเองก็ยังไม่เคยกินจึงบอกไม่ได้ว่า ที่แช่อิ่มแล้วจะกินเป็นอย่างไร นายเกอรับอาสาบอกแทนว่าถ้ากินก็คงอิ่มเท่านั้น ผมยอมว่าเห็นจะไม่ไกลความจริงนัก แต่ตำเป็นส้มตำรสก็พอใช้ได้ คือรสที่ฝาดหายไป คงอยู่แต่

เปรี้ยวกับหอม นับว่าเป็นอันสำเร็จอาหารกิจ แต่ถ้าแม้ว่าหาไม่ได้อย่างสะดวก ๆ แล้ว ผมก็เห็นจะไม่สู้จะดิ้นรนเที่ยวหานัก

จดหมายฉบับนี้ดูก็ออกจะยาว ๆ แล้ว ทั้งพรุ่งนี้ก็จะได้เริ่มเดินทางไปเขาขาว นับว่าเริ่มการเดินทางใหม่อีกตอนหนึ่ง จึงควรงดจดหมายฉบับนี้เพียงนี้ที เริ่มฉบับใหม่พรุ่งนี้

นายแก้ว

ฉบับที่ ๑๐

พลับพลา
อำเภอเขาขาว
แขวงเมืองตรัง
วันที่ ๑๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

วันนี้เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ทรงรถยนต์ออกจากพลับพลาทับเที่ยง ลงไปทางตลาด แล้วเลี้ยวขึ้นทางขวา มาตามถนนซึ่งในตอนแรก ๆ ผ่านมาตามสวนพริกไทยและอื่น ๆ แล้วจึงเข้าป่าละเมาะ นาน ๆ ก็พบนาและบ้านคน ตามถนนนี้มีศาลาที่พักเป็นระยะ ๆ ละ ๒๐๐ เส้น แต่รถที่นั่งไม่ได้หยุดจนถึงตำบลนาถ้ำ ที่ถนนจะข้ามคลองลำรา จึงหยุดรถที่นั่ง เสด็จลงไปที่หาดทราย ทรงฉายรูปตะพานข้ามคลองลำรา ซึ่งเป็นตะพานไม้ทำอย่างแข็งแรงกว้าง ๑๐ ศอก ยาว ๑๘ วา ๑ ศอก คลองนี้ตลิ่งสูง เวลานี้น้ำแห้งแต่ยังคงมีน้ำไหลอยู่ ในฤดูฝนน้ำขึ้นเต็มจนถึงตะพานและไหลแรงจึงต้องทำตะพานให้มั่นคง คลองนี้เป็นเขตอำเภอยางรักกับอำเภอเขาขาว บนตะพานมีนักเรียนโรงเรียนวัดนาถ้ำมาตั้งแถวรับเสด็จมีถึง ๕๘ คน ผู้กหัดเข้าแถว เรียงหนึ่งเรียงสองและคำนับได้เรียบ

ร้อยพอใช้ กับได้ร้องสรรเสริญพระบารมี ใช้คำอย่างเดียวกับเด็กนักเรียนทั่วไป คือ ข้าวรพุทธเจ้า เหล่าครุฑกุมารา ฯลฯ แต่ใช้ร้องเป็นทำนองมโนรา ซึ่งผมออกจะชอบมากกว่าที่จะพยายามร้องให้เป็นเพลงสรรเสริญพระบารมี เพราะทำนองมโนราพอจะเชื่อได้ว่าจะร้องถูกหรือใกล้ ๆ แต่เพลงสรรเสริญพระบารมีเชื่อว่าคงร้องให้ถูกไม่ได้เป็นอันขาด

ข้ามตะพานจากบ้านนาถ้ำไปเข้าตำบลบ้านปากคม แขวงอำเภอเขาขาว ถนนผ่านไปตามไร่บ้างป่าบ้าง แต่ยังเป็นที่ราบ ๆ หรือที่นับว่าเป็นอย่างราบของเมืองนี้ คือมีขึ้น ๆ ลง ๆ บ้างนิดหน่อย พบรถออมนิบัสที่ได้มาล่วงหน้าแต่เช้าย่ำรุ่งนั้น จอดอยู่ข้างถนนไปไม่รอดเสียอีก ค้างแห้งอยู่ราวครึ่งทาง พอเลยมาอีกหน่อยจึงผ่านพวกมหาดเล็กที่มาในรถนั้นกำลังเดินอยู่ เจ้าคุณรัษฎาร้องตะโกนว่าแล้วจะส่งรถไปรับ แล้วเสด็จไปจนถึงที่ตำบลบ้านน้ำพราย ทรงแวะฉายรูปถนนและเขาน้ำพราย เจ้าคุณรัษฎาได้เรียกกำนันไปสั่งให้บอกพวกมหาดเล็กให้เข้านั่งพักเสียที่ศาลาจนกว่ารถจะกลับไปรับ แลให้กำนันจัดหาของเลี้ยง เช่น ข้าวหลาม ข้าวต้ม กล้วย เป็นต้น ตั้งแต่ตำบลน้ำพรายมา ถนนตัดมาในหว่างเขาเรื่อย มีอยู่แห่ง

หนึ่งตัดถนนผ่านเข้ามากลางเขาหิน ซึ่งทำลำบากกว่าเขาดินเป็นอันมาก ตามข้างถนนก็เป็นเขาและป่าไม้ใหญ่โดยมาก จนเวลาเที่ยง ๔๐ นาที ถึงตลาด ซึ่งเป็นโรงจากสองข้างถนน มีโรงติดตลาดนัดด้วยโรงหนึ่ง แต่เล็กกว่าที่บางรักมาก ที่ว่าการอำเภออยู่ต่อตลาดเลยมาอีกหน่อยก็ถึงพลับพลา ซึ่งตั้งอยู่กับชายป่า หลังพลับพลาออกไปก็เป็นป่าบาง ๆ ที่พลับพลานี้ก็ทำดีน่าสบายพอใช้

ระยะทางจากทับเที่ยงมาถึงที่นี่ ๗๐๐ เส้นเศษ เดินทางนับทั้งที่ทรงหยุดฉายรูปด้วย ๒ ชั่วโมง คือเสด็จออกจากทับเที่ยงเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงพลับพลาเขาขาวนี้เที่ยง ๔๕ นาที แต่เวลาที่หยุดทรงฉายรูปตามทาง ถ้าจะคิดรวมเข้าด้วยกันทั้งสิ้นก็ดูเหมือนจะเกือบชั่วโมง เพราะฉะนั้นจะนับว่าเดินทางช้านักไม่ได้ ฟ้าฝนก็เรียบร้อยดี ต่อเมื่อเสด็จถึงพลับพลาเรียบร้อยแล้วจึงได้ตก ในตอนบ่ายนี้อยู่ข้างจะตกมากอยู่

ที่จริงการเดินทางในเมืองนี้อยู่ข้างจะสะดวกดีมาก เพราะมีถนนดี แต่ถนนถึงจะทำขึ้นไว้ดีปานใด ถ้าไม่บำรุงรักษาก็ไม่ดีไปได้นานปานใด ผมจึงสืบถามถึงวิธีที่จะรักษาถนน ได้ความว่าจ้างราษฎรตามบ้านที่อยู่ริมถนนรักษา รัฐบาลให้เงินปีละ ๖ บาท แต่ไม่ยกเงินค่าราชการให้ เพราะฉะนั้นผู้ที่รักษาถนนนั้นคงยังได้

กำไรอยู่ ๓ บาท แต่การที่จะจ้างเฉย ๆ คงไม่มีผู้สมัครรับมากพอ จึงมอบให้เป็นหน้าที่กำนันเจ้าของตำบลจักเกณฑ์ลูกบ้านให้เป็นเวรกัน มีกำหนดให้รักษาคนละ ๑๐ เส้น ต้องรักษาอยู่ปี ๑ แล้วจึงผลัดให้คนอื่นเข้าเวร แต่ถ้าผู้ใดจะสมัครรับรักษาต่อไปอีกก็ได้ กับผมได้เห็นปลูกต้นไม้ริมถนนไว้บ้าง ผมถามว่ารักษาไว้ได้หรือ เจ้าคุณรัษฎารับว่าอยู่ข้างจะยาก เพราะว่าหน้านาชาวนามักชอบผูกกระบือกับต้นไม้ที่ปลูกใหม่เหล่านี้ ไม่กี่วันก็หมด ใช่แต่เท่านั้น มิหนำซ้ำพวกจีนกุลีหาบของมักพอใจถอนต้นไม้ไปทำคานหาบของเสียอีก การที่จะห้ามไม่ให้คนถอนหรือทำอันตรายต้นไม้นั้นง่าย แต่การที่จะจับนั้นไม่สู้จะง่ายนัก

นอกจากถนนยังมีของที่จะบำรุงความสะดวกอีกอย่างหนึ่ง คือโทรศัพท์ซึ่งมีทั่วไปในเมืองนี้ ที่อำเภอบางรักกับอำเภอเขาขาวนมีออฟฟิศโทรศัพท์แห่งละหลัง เจ้าคุณรัษฎาเล่าว่าแต่แรกพวกพนักงานเรียกออฟฟิศโทรศัพท์ว่า "โรงแซ่น" (คือออกจากคำ "สะเตชั่น") ครั้นต่อมาบัดนี้มาเปลี่ยนเรียกว่า "บพิตร์" หมดแล้ว เดิมเวลาก่อนที่จะพูดโทรศัพท์ต้องตะโกนว่า "อ้ายโล้ง!อ้ายโล้ง!" เพื่อจะให้เหมือนฝรั่ง แต่เจ้าคุณรัษฎาตั้งข้อบังคับว่า ถ้าใครตะโกน "อ้ายโล้ง" อีกจะถอนฟัน จึงจำเป็นต้องงด

วันที่ ๑๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อเช้านี้เวลา ๔ โมงเศษเสด็จออกจากพลับพลาโดยรถยนตร์ แล่นไปพ้นพลับพลาได้ประมาณ ๑๕ เส้น ถึงทาง ๒ แพรก แพรกขวาไปกะปาง รถที่นั่งไปทางแพรกซ้าย ทางไปในป่าเป็นพื้น แต่ได้ผ่านนาและบ้านเป็นแห่ง ๆ ไป ทางนับว่าเป็นอย่างราย ดินตามแถบนี้เป็นดินสอ คือสีขาวเป็นพื้น แต่บางแห่งก็มีสีแดงจัด ดูราวกับไปพลัดพวกอยู่ในท่ามกลางดินขาว เพราะเหตุที่เขาเป็นเขาดินสอเช่นนี้จึงเรียกนามว่าเขาขาว

ไปจากพลับพลาได้ประมาณ ๒๖๐ เส้น ถึงทาง ๒ แพรกอีก แพรกขวาไปท่ามะพร้าวและทะเลสองห้อง ซึ่งจะเสด็จพรุ่งนี้ วันนี้เสด็จต่อไปทางแพรกซ้าย อีกประมาณ ๖๐ เส้นถึงควนท่าลูนเสด็จลงจากรถทรงเก้าอี้ต่อไป เพราะถนนตั้งแต่ที่นี้ไปยังทำไม่แล้วดี คือต้องบากเขาเดินไปตามริมคลองลำรา คล้าย ๆ ถนนที่โต๊ะลูลุต อันที่จริงถ้ารถจะไปจริงก็ได้ เพราะถนนกว้างพอ แต่เจ้าคุณเทศายังไม่ไว้ใจ จึงให้ทรงเก้าอี้ดีกว่า พอพ้นที่เขานั้นไปแล้วถนนตัดไปในป่ายาง เป็นเส้นคู่กันไปกับคลองเกือบตลอด จนถึงท่าประดู่ข้ามคลองลำราโดยตะพานซึ่งทำขึ้นไว้ชั่วคราวก่อน ต่อไปจึงจะทำตะพานมั่นคงขึ้นตรงนี้ ผมถามเจ้าคุณเทศาว่าทำไมไม่ทำตะพานเสียที่ท่าลูน จะได้ไม่ต้องบากเขาทำถนนให้ลำบาก ท่าน

ชี้แจงว่าถ้าจะทำที่ท่าสูนตะพานคงจะไม่อยู่ยั่งยืนได้ เพราะในฤดูน้ำขอนลอยลงมาตามน้ำจะติดเสาตะพาน ทำอันตรายแก่ตะพานได้มาก จึงต้องมาทำที่ท่าประดู่ ซึ่งมีบ้านคนอยู่มาก จะได้อาศัยให้คนคอยดูคัดขอนให้หลุดจากตะพานไปเสียได้

พอข้ามคลองลำราไปขึ้นทางท่าประดู่แล้ว ถนนตัดไปในทุ่งแลเห็นนาอยู่มาก ไปไม่ช้าก็แลเห็นเขาปี่นะเด่นอยู่กลางทุ่งราวกับใครแกล้งยกเอาไปตั้งไว้ เขานี้เป็นเขาศิลา หน้าผาตัดตรง ๆ ลงมาหาพื้นดิน ที่หน้าผามีเป็นช่องราวกับหน้าต่างในป้อม เดินทางจากท่าประดู่ไปไม่ช้าก็ถึงหน้าถ้ำ รวมระยะทางตั้งแต่พลับพลาเขาขาวไป ๔๑๒ เส้น

ปากถ้ำนั้นอยู่สูงจากพื้นดินมาก แต่มีบันไดไม้แข็งแรงขึ้นไป ขึ้นไปถึงพื้นไม้เสียชั้นหนึ่งก่อน ที่นั้นมีหลังคา ทำเป็นศาลาที่พัก พระที่วัดนี้ใช้เป็นหอฉัน ขึ้นบันไดไปถึงพื้นไม้อีกชั้นหนึ่ง ซึ่งใช้เป็นวิหาร มีพระพุทธรูปตั้งเป็นพระประธานอยู่ข้างหนึ่ง กับมีเป็นกุฎีเล็ก ๆ ซึ่งพระแลเณรใช้เป็นที่จำวัด ในเวลานี้มีพระ ๘ รูปเณร ๙ รูป แต่ไม่ได้มีอยู่มากเช่นนี้เสมอ ไป ๆ มา ๆ ขึ้นบันไดต่อไปจากชั้นวิหารนี้เป็นช่องขึ้นไป จึงถึงตัวถ้ำใหญ่ อันเป็นที่ควรดู มีศิลาปูนย้อยลงมา

จากเพดานถ้ำ จนเป็นประดุจเสารับเพดานก็มี ที่ดูประดุจสาหร่ายก็มี นับว่าเป็นถ้ำที่น่าดูได้แห่งหนึ่ง แต่ที่เก่งที่สุดคือออกไปโผล่ดูตามช่องคูหาที่หน้าผา แลดูออกไปข้างนอก เห็นได้ไกลดีจริง ๆ เพราะหน้าผาตัดตรงลงไปหาพื้นดิน ไม่มีอะไรมาบังข้างหน้าเลย รู้สึกเหมือนขึ้นไปดูบนหอคอย การที่ได้ดูภูมิประเทศได้ไกลและกว้างขวางเช่นนี้ ทำให้เป็นที่เพลิดเพลินใจ ทำให้รู้สึกว่าการที่ไปถ้ำขึ้นะนี้ไม่เสียเวลาเปล่า ถึงภายในถ้ำจะไม่งามเหมือนถ้ำในเขตพังงา ก็ได้เปรียบทางที่มีช่องคูหา ที่เยี่ยมดูภูมิประเทศได้เช่นนี้

ได้ประทับเสวยในปากปล่องอันหนึ่งในถ้ำนั้น ลมโกรกเย็นสบายดีจนออกจะชักง่วง ๆ เสวยแล้วประทับอยู่จนบ่าย ๓ โมง จึงเสด็จกลับ บ่าย ๔ โมงก็ถึงพลับพลา การเดินทางวันนี้เป็นโอกาสอันดีอย่างยิ่งที่จะได้รู้สึกประโยชน์ของรถยนตร์ คือเดินทางด้วยรถยนตร์ระยะถึงสามร้อยเส้นเศษ กินเวลาเพียง ๒๕ นาที เดินทางด้วยเก้าอี้ไปอีกราว ๙๐ เส้น หรือจะหย่อนสักหน่อยเสียอีก กินเวลาถึง ๓๐ นาที จึงเห็นได้ชัดว่ารถยนตร์ย่นเวลาลงได้มากเพียงไร

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้ดึกราว ๗ ทุ่มเศษฝนตกมาก คาดว่าเช้าวันนี้ถนนหนทางจะเฉอะแฉะใหญ่ แต่ก็หาเป็นเช่นนั้นไม่ เมื่อเสด็จนั้นถนนยังเปียก แต่ไม่เป็นที่เสียหายอะไร วันนี้กว่าจะได้เสด็จออกจากพลับพลาถึง ๕ โมงเช้า เพราะรถที่นั่งยางล้อแตก ต้องจัดการแก้ไขกันอยู่นาน ส่วนทางที่เสด็จนั้นก็ไปทางเดียวกับที่ไปถ้ำปิ่นะ แต่เมื่อไปพ้นจากพลับพลานี้ไปแล้วได้ประมาณ ๒๐๐ เส้น ได้แยกทางไปอีกประมาณ ๑๐๐ เส้น ถึงท่ามะพร้าว เสด็จข้ามคลองลำราทางตะพานชั่วคราว ไปทรงม้าต่อไป มีผู้ตามเสด็จไปได้น้อยเพราะจำนวนม้าจำกัด ที่ขึ้นรถไปก็มี ที่ขี่รถถีบไปก็มี พวกที่ขี่รถถีบนั้น ได้ขี่ไปตั้งแต่ที่เขาขาวนี้ ไปคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่ามะพร้าวก่อน

จากท่ามะพร้าวถนนไปในป่าโดยมาก และทางขึ้นเขาทีละน้อย ๆ เรื่อยไป ป่าทางนี้เป็นป่าสูงจริง ไม่ใคร่จะพบบ้านคนเลย ที่พบก็เห็นอยู่เดี่ยว ๆ ไม่ใช่เป็นหมู่ ทางไปจากท่ามะพร้าวอีก ๒๐๐ เส้นเศษจึงถึงทะเลสองห้อง ที่นี้เป็นทะเลสาบอยู่ในที่เขาล้อมรอบ มีเป็นสองห้องจริง ๆ แต่ใหญ่ห้องหนึ่ง เล็กห้องหนึ่ง น้ำที่นี้เป็นน้ำตาย ไม่มีทางไหลไป นายเกอว่าดูคล้าย ๆ

ทุ่งเขางูที่ราชบุรีในฤดูน้ำ แต่อันที่จริงที่นี่เล็กกว่าทุ่งเขางู แต่น้ำขังอยู่เสมอ และที่ก็งามกว่าด้วย ทางทิศเหนือแลดูที่เขาซ้อนกันเป็นชั้น ๆ แลเห็นยอดเขาแดงในเขตเมืองนครศรีธรรมราช น้ำในทะเลนี้ใสนัก เพราะฉะนั้นเวลาสงัดลมน้ำนิ่ง แลเห็นเงาเขาและต้นไม้แจ่มดีราวกับดูในกระจกเงา ทูลกระหม่อมเสด็จลงเรือไปทอดพระเนตรทางห้องเหนือ โปรดมาก จะทรงฉายรูปให้เงาเขาติดด้วย พะเอิญกล้องไปไม่ทัน กว่าจะไปถึงลมมาทำให้น้ำเป็นริ้วไปเสียหมด ออกจะทรงพ้น แทบจะไม่ทรงฉายรูปเสียเลย แต่ครั้นเสวยกลางวันแล้วลมสงัดดี จึงเสด็จลงเรือไปฉายรูปไว้ได้หลายแผ่น

เสด็จกลับไปถึงท่ามะพร้าวเวลาเย็นแล้ว เขาได้ทำที่สรงไว้ในคลองลำรา เป็นที่น่าสบาย จึงเสด็จลงสรง กว่าจะสรงและทรงเครื่องเสร็จก็พอค่ำ เพราะฉะนั้นได้มีโอกาสขับรถในป่าเวลากลางคืนเป็นครั้งแรก ดูรู้สึกความเปลี่ยวของป่ามากขึ้นอีกเป็นอันมาก

เวลาค่ำวันนี้ เมื่อเสวยแล้วผู้ว่าราชการได้ถวายพระพรตามแบบเป็นการส่งเสด็จ แต่ที่นี่แปลกกว่าที่อื่นที่มีราษฎรโห่รับด้วย เจ้าคุณเทศาไปจัดการให้มานั่งคอยเตรียมไว้ที่สนามหน้าพลับพลา ท่านคงตั้งใจจะให้รู้สึกกันขึ้นต่อเมื่อได้ยินเสียงโห่ แต่พะเอิญนายเกือแอบเห็นเสียก่อน ถามขึ้นเจ้าคุณเทศาก็สารภาพว่าจัดให้มาโห่ นับว่าค่อนข้างจะกลแตกอยู่บ้าง

เวลากลางคืนวันนี้ตอนดึกฝนตกอีก เดชะบุญไม่ได้ตกลงมาเมื่อเวลาเสด็จกลับมาจากท่ามะพร้าว แต่ผู้ที่ขึ้นรถมาคงจะไม่เดือดร้อนเท่าผู้ที่ขี่รถถีบ ผมได้ทราบว่าหม่อมดอกเทียนเมื่อก่อนจะไปคุยขื่ออยู่ว่า ระยะทาง ๖๐๐ เส้นจะรับถีบรถถีบไปได้ภายในครึ่งชั่วโมงเท่านั้น แต่ครั้นเอาเข้าจริง แม้ไปเพียงท่ามะพร้าว ๓๐๐ เส้นเท่านั้น หม่อมก็ไปแทบ ๆ ไม่ทันเจ้าคุณปาริสเสียแล้ว ครั้นเมื่อก่อนกลับมา หม่อมบ่นกับ ท่านพันตรีราชองครักษ์ว่า เหนื่อยมาก และแสดงความเห็นว่าตัวท่านพันตรีถูกเข้าบ้างคงไปไม่ไหว เพราะฉะนั้นอย่างไร ๆ หม่อมก็ยังอยู่ในฐานเห็นตนเก่งอยู่นั้นเอง

การร้องเพลงของหม่อมหมู่นี้ดูห่างไป ไม่ใคร่จะได้ยิน แต่คุณตู้น้องหม่อมนั้น เอ็กเซอร์ไซส์เสียงทุกวัน แต่มาพลอยเอ็กเซอร์ไซส์หูผมด้วย หูผมหมู่นี้ถูกบังคับให้เอ็กเซอร์ไซส์โดยไม่ต้องการมากจริง ๆ เพราะนอกจากฟังคุณตู้ร้อง ยังต้องฟังคุณหลวงอภิบาลอีก หลายวันมาแล้วท่านกำลังพยายามต่อเพลงต่าง ๆ กับครูแปลก เมื่อบ่ายวานนี้ทูลกระหม่อมรับสั่งให้มหาดเล็กไปดูว่าสุนัขที่ไหนมาหอนอยู่ข้างพลับพลา คุณหลวงจึงได้สงบเสียงไปคราวหนึ่ง แต่อันที่จริงไม่ใช่คุณหลวงอภิบาลคนเดียวที่บรรเลงอยู่เมื่อวานนี้ ผมได้ยินเสียงอยู่หลายคนด้วยกัน แต่จะเป็นใครบ้างก็จำไม่ได้ถนัด ได้ยินเสียงร้องลำอะไร ๆ

ต่าง ๆ แต่ซ้ำซากอยู่ลำละหลายครั้ง ที่ได้ยินอยู่มากที่สุด คือ " หอมอะไรที่ในสวน หอมดอกลำดวนกระดัง–ซ่อ–งา ฯ ล ฯ " กับ " เจ้านก–เอ๋ย–ขมิ้น–เอ๋อเฮยเอ๋ย–เหลืองอ่อน– เอ๋อเฮอเอย ค่ำลง– ง่า–แล้วเจ้าจะนอน–เฮอเออเอิงเอย– รังฮือฮือฮือไหน ฯ ล ฯ " แล้วกลับไป " หอมอะไรที่ในสวน " อีก ผมนั่งฟังๆ อยู่นาน นึกอยู่ในใจว่าอันที่จริงเพลงแม่ะกับนกขมิ้นทั้ง ๒ นี้ ของเขาก็เพราะดี แต่ถึงของดีก็อาจจะมีเวลาอิ่มได้ เหมือนอาหารอันมีโอชารส ถ้าแม้กินมาก ๆ และซ้ำก็ไม่เห็นอร่อย พอคุณหลวงอภิบาลซ้อนเพลงต่อยรูปสองชั้นขึ้นมาอีกรายหนึ่ง ก็พอระเบิดขึ้งทันที เลยพากันต้องเลิกไปหมด

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ (บ่าย)

เวลาเช้า ๕ โมงวันนี้ได้เสด็จไปวัดหาร ซึ่งอยู่ริมทางที่ไปท่ามะพร้าว ที่วัดนี้มีถ้ำเล็ก ๆ อยู่ถ้ำหนึ่ง ซึ่งมีพระพุทธรูปอยู่ในนั้นมาก ผมเข้าใจว่าเดิมคงเรียกว่าถ้ำวิหาร แล้วภายหลังตัดสั้นลงมาจนเหลืออยู่แต่ " หาร " วัดที่นี่จึงเลยเรียกกันมาว่าวัดหาร ในถ้ำนี้มีเทวรูปพิมพ์เป็นแผ่นแบน ๆ อยู่มาก มีเป็น ๒ ชนิด ชนิดหนึ่งมีเป็นหมู่มาก อีกชนิดหนึ่งมีเป็นรูปเดียว ด้านหลังมีพิมพ์อักษรซึ่งเข้าใจว่าเป็นเทวนาคริ แต่ผมก็ไม่ทราบแน่ เพราะอ่านไม่ออก

มีอยู่อย่างละมาก ๆ จึงเข้าใจได้ว่าศาสนาพราหมณ์คงจะได้มาประดิษฐานอยู่ในแถบนี้ น่าจะเนื่องกันกับพวกที่มาตั้งเทวรูปพระนารายณ์ที่เขาเวียงและคลองเหนือเมืองตะกั่วป่านั่นเอง

ในเวลาที่เสด็จไปประพาสนั้น ฝนยังไม่ตก แต่มีคอยู่แล้วต่อตอนบ่ายฝนจึงได้ตก ตกอยู่หลายพัก

วันนี้จะเสด็จออกพ้นจากเขตเมืองตรังแล้ว เจ้าคุณรัษฎาเห็นว่าเป็นโอกาสอันดี จึงได้กราบทูลขอให้พระราชทานนามตำหนักที่ประทับแรมในเขตเมืองตรังนี้เสียให้ทั่วทุกแห่ง เพื่อจะได้เป็นการสะดวกต่อไป ที่เมืองตรังได้พระราชทานนามไว้แล้วว่า "ตำหนักจันทน์" ในวันนี้ได้พระราชทานใหม่ ๓ แห่ง คือที่ทับเที่ยงเรียกว่า "ตำหนักผ่อนกาย" ที่ช่องเรียกว่า "ตำหนักสวนโปร่งฤทัย" ที่เขาขาวนี้เรียกว่า "ตำหนักรื่นรมย์"

เมื่อจวนถึงเวลาจะไปพ้นมณฑลภูเก็จเช่นนี้แล้ว ออกจะรู้สึกเสียดายอยู่บ้าง เพราะตามความจริงที่นี่อยู่ข้างจะได้เที่ยวสนุกและสะดวกสบายตลอด สิ่งไร ๆ ก็บริบูรณ์ทุกประการ เจ้าคุณเทศาและเจ้าเมืองกับข้าราชการได้เอาใจใส่เอื้อเฟื้อจริง ๆ ให้บรรดาผู้ที่ตามเสด็จได้รับความสุขตลอดทั่วถึงกัน เสบียงอาหารก็บริบูรณ์มาก และไม่ใช่แต่บริบูรณ์เปล่า ทั้งมีโอชารสดีมากด้วยเพราะภรรยาข้าราชการได้พร้อมใจกันแบ่งปันหน้าที่เข้าโรงครัว ทำ

กับข้าวต่าง ๆ อย่างเต็มมือทั่วกัน ทั้งที่พักก็อยู่เป็นสุข และเครื่องใช้สารพัดจะบริบูรณ์ เมื่อได้รับความสุขตลอดมาเช่นนี้แล้ว ก็เป็นธรรมดาที่ต้องมีความเสียดายบ้าง ในเมื่อจะออกมาพ้นจากที่ซึ่งได้รับความสุขเช่นนั้น

ในจดหมายเหตุชนิดนี้ ผมไม่เห็นว่าควรจะกล่าวถึงการที่เกี่ยวข้องกับการบ้านเมืองเลย เพราะฉะนั้นผมจึงไม่ใคร่จะได้กล่าวไปถึงเรื่องราชการในจดหมายฉบับก่อน ๆ แต่ในฉบับนี้ผมขอกล่าวสักนิดว่า ผมเชื่อว่าใคร ๆ ที่มาถึงมณฑลภูเก็จแล้วคงจะต้องรู้สึกว่า ราชการในมณฑลนี้ดำเนินไปสะดวกและเรียบร้อยดีจริง ๆ ประดุจเครื่องจักร์อันมีน้ำมันหล่อชุ่มเดินคล่อง มีที่ติดขัดบ้างก็เป็นอย่างเล็กน้อย ทั้งข้าราชการก็ดูสนิทสนมกลมเกลียวกันดีมาก นี้ก็เพราะอาศัยที่มีข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งนับว่าเป็นผู้ที่เหมาะกับตำแหน่งดีอย่างยิ่ง จะหาผู้ใดเหมาะยิ่งไปกว่าไม่ได้แล้ว ผมกล่าวแต่เพียงเท่านี้แล้วก็พอจะเป็นที่เข้าใจได้แล้วเป็นเลา ๆ ว่ามณฑลภูเก็จเป็นอย่างไร จะกล่าวมากไปกว่านี้อีกก็ใช่ที่ จึงต้องขอยุติเพียงนี้

นายแก้ว

ฉบับที่ ๑๑

ตำบลกะปาง

แขวงนครศรีธรรมราช

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

วันนี้นับว่าเป็นวันที่จะเริ่มเดินทางกลับบ้านอยู่แล้ว จึงควรต้องเริ่มจดหมายใหม่อีกฉบับหนึ่ง จำเดิมตั้งแต่ออกเดินทางจากเขาขาวต่อมา

เมื่อเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ใกล้ ๆ ๔ โมง ได้เสด็จออกจากตำหนักรื่นรมย์ที่เขาขาว เสด็จโดยรถยนตร์ การเดินทางก็ไม่มีเหตุการณ์อะไรที่สำคัญควรที่จะกำหนดจดจำ เป็นแต่ได้ถูกฝนตามทางเป็นตอน ๆ และถนนอยู่ข้างจะอ่อน จึงเป็นที่น่ากลัวอยู่บ้างว่า ถ้าฝนลงมามาก ๆ จะเดินลำบาก แต่ฝนก็หาได้ลงมากมายอย่างใดไม่ จึงเสด็จมาได้สะดวกดี ถนนมาในป่าโดยมาก นาน ๆ จึงจะพบทุ่งนา เพราะฉะนั้นไม่สู้จะมีอะไรดูตามริมทางนัก มีที่ขึ้น ๆ ลง ๆ บ้างเล็กน้อย ระยะทางมาประมาณ ๖๐๐ เส้นถึงตลาดซึ่งตั้งอยู่ริมคลองที่เป็นพรมแดน ข้ามคลองนี้เข้ามาในแดนนครศรีธรรมราช

พระยาชลบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล พระยาศิริธรรมบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช และข้าราชการ ได้คอยรับเสด็จอยู่ที่ปลายตะพาน เสด็จลงจากรถทรงพระราชดำเนินข้าม

ตะพานมาสู่พลับพลา กระบวนช้างที่จะเสด็จพรุ่งนี้ได้ตั้งอยู่ที่หน้าค่าย ผูกเครื่องพร้อมตามธรรมเนียมนคร คนหาบหามยืนเป็นแถวเต็มสนามหน้าค่าย ถือไม้คานครบมือ ดูราวกับกองทหารเดินเท้าอย่างเก่า น่าดูพอใช้

ที่ประทับที่นี้ ได้ทำขึ้นไว้เมื่อปีกลายนี้ เพื่อรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่หาได้เสด็จพระราชดำเนินไม่ พลับพลาก็ยังมิได้รื้อ มาครั้งนี้มาตกแต่งขึ้นใหม่ มีแซมฝาใหม่เป็นต้น ที่ทางกว้างขวาง นอกจากตัวพลับพลายังมีเรือนเล็ก ๆ อีกหลายหลัง คนที่มาครั้งนี้หลวมที่เป็นอันมาก

พอเสด็จถึงได้สักหน่อยฝนก็ตกมาก และตก ๆ หยุด ๆ เรื่อยจะเป็นด้วยเหตุนี้หรืออย่างไรไม่ทราบ พวกที่มากองหลังจึงมิได้มาถึงตามเวลาที่คาดหมาย เจ้าคุณรัษฎาได้ส่งรถยนตร์กลับไปรับ แต่จนเวลาที่ผมเขียนจดหมายมาถึงแค่นี้ (เกือบ ๒ ยาม) ยังไม่มาถึง

ตำบลทุ่งสรง

แขวงนครศรีธรรมราช

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้เวลา ๗ ทุ่มล่วงแล้ว พวกที่ตกค้างอยู่ข้างหลังจึงได้มาถึง ได้ความว่าต้องเดินมา เพราะรถยนตร์มาไม่รอด ฝนตกมากทำให้ถนนทรุดที่ตะพานใหญ่กลางทาง รถมามืดไม่เห็น

โดนปลายตะพานที่สูงอยู่กับดิน เลยหยุดอยู่แค่นั้นเอง คนที่มาในรถนั้นจึงลงเดินมา เสียงท่านขุนแพทย์บ่นเอ็ดว่า เต็มทีเกือบตาย ผมมีความวิตกอยู่ที่ตรงคุณตู้นั้นแหละมาก เพราะกลัวว่าจะไม่ได้เตรียมเสบียงอาหารมาก็จะหิวไส้แขวน จึงต้องรีบร้องถามไปว่ากินเข้าแล้วหรือยัง มีผู้ร้องตอบว่า แล้วเสียแต่ไหน ๆ ละ ตกลงเป็นวิตกเปล่าอีก ที่จริงก็ควรจะเข็ดตั้งแต่ครั้งก่อนแล้ว ผมก็ไม่รู้จักเข็ดขึ้นจะวิตกกลัวคุณตู้จะอดร่ำไป แต่ตั้งแต่บัดนี้ไปผมจะไม่วิตกอีกเลย เพราะเชื่อว่าถ้าเมื่อไรทูลกระหม่อมต้องทรงอด นั่นแหละบางทีคุณตู้จะต้องอดบ้าง แต่ข้อนั้นก็ยังไม่สู้แน่นัก บางทีคุณตู้จะยังหาของเจี๊ยะได้อยู่นั่นเอง

วันนี้พอเช้าขึ้นก็ฝนตกเรื่อย ตก ๆ หาย ๆ เป็นอันต้องงดการทรงม้า เสด็จโดยกระบวนช้าง รั้วกระบวนอย่างจะเก่งมาก คือมีธงเยาวราช ขึ้นช้างนำ ๑ ช้างนายร้อยตำรวจภูธร ๑ ช้างผู้ว่าราชการเมือง ๑ ช้างพระไชย ๑ ช้างเขน ๒ แล้วถึงช้างที่นั่ง ช้างที่นั่งรองและช้างกระบวนหลัง หมอควาญช้างกระบวนหน้าแต่งตัวเป็นชุดกันหมอช้างที่นั่งแต่งดีนุ่งผ้าทรงข้าวบิณฑ์เทพประนม เสื้อเป็นแพรดอกช้างที่นั่งผูกกูบ ๔ หน้า มีลายทอง ช้างที่นั่งรองผูกสัปประคับไม่มีกูบช้างเขนไม่ได้ผูกแหย่ง มีแต่ผ้าปูหลัง มีขึ้นผูกไขว้กันคร่อม

หลังช้างละ ๒ กระบอก วิธีจัดกระบวนอย่างนี้ว่าเป็นแผนเก่าของเมืองนคร คุณพระเสนหามนตรีเป็นผู้ดูแลจัดช้างที่นั่งและที่นั่งรองมหาดเล็กที่ล่วงหน้าขี่ม้า แต่ส่วนคะเนมคุมของห้องบรรทมมาขี่คานหามภูมินัก

เดินทางวันนี้ก็ไม่ใคร่จะมีอะไรแปลกประหลาด ทางมาในป่าโดยมากและฝนตกเรื่อย ๆ มา จึงออกจะไม่ใคร่สนุก ทำให้ถนนเป็นโคลนมากข้อสำคัญคือรู้สึกว่าช้าจริง ๆ ทำให้คิดถึงรถยนตร์อยู่บ้าง แต่ถ้ารถยนตร์จะข้ามมาใช้ทางนี้ก็เห็นจะลำบาก เพราะน่ากลัวจะสู้ถนนไม่ไหว เสด็จออกจากกะปางเวลาเช้าจวน ๕ โมงแล้ว ราวบ่ายโมงถึงที่วังประทับร้อนและเสวยกลางวันที่นี้ ตั้งแต่วันนี้ไปฝ่ายนครรับทำเครื่องและเลี้ยง

นามตำบลวังนี้ ผมทราบว่าเรียกตามนามของแอ่งน้ำอันหนึ่งซึ่งอยู่ในวงเขา จึงเรียกว่าวัง แต่ทิ้งวังไว้เปล่าอีก พอจับไปเข้าพวกกับซ่องได้

ครั้นเสวยแล้วทรงช้างต่อมาอีกก็ไม่มีเหตุการณ์อันใด เรียบร้อยตลอดมาจนถึงทุ่งสรง ซึ่งเป็นทุ่งใหญ่อยู่ในวงเขา ดูราวกับวงละครม้าพลับพลาตั้งอยู่ค่อนมาข้างขอบ ๆ วง พลับพลานี้ทำเป็นแบบเรือนไทย ๆ มีเป็นหอนั่งหรือคล้าย ๆ หอฉันของพระอยู่ต่อห้องบรรทมออกมา ได้ทราบว่าถ่ายแบบจากพลับพลาที่ทำขึ้นรับเสด็จพระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่กลางเมืองนครเมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ พลับพลาที่ทุ่งสรงนี้ก็ทำเตรียมรับเสด็จคราวเดียวกับพลับพลากะปางนั้นเอง

ระยะทางที่เสด็จวันนี้ จากกะปางถึงที่วัง ๒๔๖ เส้น จากที่วังมาถึงที่ทุ่งสรง ๑๙๒ เส้น ถ้าแม้เสด็จด้วยรถยนตร์จะมาถึงได้ภายใน ๔๕ นาทีอย่างสบาย ๆ เพราะฉะนั้นก็ต้องนึกคิดถึงรถยนตร์อยู่บ้าง

กล่าวถึงรถยนตร์ทำให้นึกถึงเรื่องขันได้เรื่องหนึ่ง ซึ่งผมลืมจดลงในรายวันเมื่อวานนี้ คือผมได้ทราบเรื่องมาว่าท่านขุนภูษามาลาที่ตามเสด็จมาด้วยนั้น เมื่ออยู่ที่เขาขาวได้ไปบีบยางล้อรถยนตร์เล่นแล้วพูดว่า กันชอบบีบเล่นนักมันนิ่ม ๆ คล้าย ๆ นมผู้หญิง นมผู้หญิงก็ได้เคยได้ยินเขาเปรียบกับดอกบัวนั่นแหละเป็นพื้น พึ่งจะเคยได้ยินใครเปรียบกับยางล้อรถยนตร์นี้เป็นครั้งแรก เห็นจะพอเข้าชุดกับแม่แก้มเชือกมลิลาของหม่อมดอกเทียนได้

ตำบลร่อนพิบูลย์

แขวงนครศรีธรรมราช

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้า ๔ โมงเสด็จโดยกระบวนช้างออกจากทุ่งสรง ทางเดินมาในป่าเป็นพื้น มีนาและบ้านราย ๆ ตามระยะทางบ้าง แต่ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน พอออกเดินพ้นพลับพลาที่ทุ่งสรงสักหน่อยก็เข้าเขต

ตำบลบ้านปากแพรก และเดินในเขตตำบลปากแพรกจนตลอดถึงที่ประทับร้อน ซึ่งอยู่เกือบสุดเขตตำบลปากแพรก ระยะทางจากทุ่งสรง ๒๗๙ เส้น เท่านี้ก็พอจะเห็นได้แล้วว่าบ้านคนมีอยู่ห่างกันเพียงไร มาตามทางได้พบคนประหลาดคู่หนึ่งคือผัวเมียเป็นง่อยทั้งคู่ ผู้หญิงเป็นชาวเมืองตรัง ผู้ชายเป็นชาวเมืองนี้ นี่ใครจะเห็นว่าพอควรคู่กันหรืออย่างไรจึงจัดให้ตกแต่งอยู่ด้วยกัน แต่ถ้าจะนึกไปแล้วก็น่าสังเวช และน่าจะไม่สะดวกคือถ้าแม้มีเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเช่นไฟไหม้เป็นต้น จะมิต้องกอดคอกันตายหรือ

พลับพลาที่ประทับร้อนนั้นตั้งอยู่ในหุบเขาริมลำธาร น้ำใสสะอาดและเย็นเท่ากับน้ำแช่น้ำแข็งกินได้จืดสนิทดี ชาวเมืองนี้ถือกันว่าถ้าแม้โยนศิลาในลำธารนี้เล่น ฝนเป็นต้องตก ซะรอยฝนจะตกง่ายอยู่แล้วในที่นี้จึงผสมผเสเอา ราษฎรเชื่อเป็นแน่นอนว่าถ้าโยนศิลาคราวใดเป็นได้การทุกที แต่ไม่ใช่เฉพาะชนสามัญที่เชื่อเช่นนี้ คุณหญิงสมบุญภรรยาท่านพระยาวิเชียรคีรี (ชม) ก็เชื่อเหมือนกันท่านได้เล่าว่าคราวหนึ่งท่านเดินทางไปพักอยู่ที่ลำธารนี้ มีพวกผู้ชายที่ไปด้วยได้โยนศิลาเล่น พอเสียงก้องไปกระทบเขาฟ้าก็ลั่นครื้น ๆ ฝนตกเสียสองวันสองคืน จนเดินทางไปไม่รอด ต้องรออยู่จนฝนหาย ในวันนี้ในพวกที่ตามเสด็จไปเชื่อว่าไม่มีใครได้โยนศิลาเล่นเลย แต่ถึงกระนั้นเมื่อเวลาราวบ่ายโมง ๑ ฝนก็ตก แต่ไม่สู้มากนักและสักครู่ใหญ่ ๆ ก็หาย

ออกจากปากแพรกทรงช้างอีก พอพ้นพลับพลาประทับร้อนก็เข้าในหว่างเขา หุบแคบเข้าไปทุกทีจนเหลือนิดเดียว ทางเดินไปในซอกเขาลดเลี้ยวไปตามลำธาร พอออกจากซอกเขาก็ถึงทุ่งใหญ่เข้าเขตตำบลร่อน แขวงอำเภอร่อนพิบูลย์ แลดูไปข้างหลังเหมือนพึ่งโผล่ออกมาจากกำแพง เพราะเขาเป็นเทือกกั้นอยู่ มีทางมาได้เฉพาะที่เดินมาแล้วเท่านั้น ต่อนั้นมาก็เดินในทุ่งเรื่อย มีนาและบ้านอยู่เป็นหย่อม ๆ ออกจะติด ๆ กันกว่าทางทุ่งสรง ยิ่งใกล้ที่ว่าการอำเภอบ้านก็ยิ่งมีติด ๆ กันมากขึ้น และนาก็ติดกันตลอดมาจนถึงที่ตั้งพลับพลาประทับแรมนี้ ซึ่งทำไว้ที่ถนนแพรกที่ว่าการอำเภออยู่ในเข้าไปอีก ทางที่เขาที่นี่มีเหมืองดีบุก แต่เมื่อเสด็จถึงเวลาเย็นมากเสียแล้ว จึงไม่ได้เสด็จไปทอดพระเนตร ระยะทางจากที่ประทับร้อนมาถึงพลับพลาประทับแรมนี้ ๒๘๖ เส้น

การรับเสด็จอยู่ข้างจะเอะอะแข็งแรง มีพระสงฆ์สวดและนักเรียนเข้าแถว แต่หาได้ร้องสรรเสริญพระบารมีไม่ ที่ทุ่งสรงก็มีนักเรียนแต่ผมลืมเล่าไปเอง ที่โน่นได้พยายามจะร้องสรรเสริญบารมี ผมต้องบอกตามตรงว่า การที่ไม่ร้องดูเหมือนจะดีกว่า

พลับพลาที่นี้ รูปก็แปลกไปคนละอย่างกับที่ประทับมาแล้ว และความสบายก็ไปคนละอย่าง อันที่จริงควรจะต้องชมว่าดี เพราะมีเวลาได้ตระเตรียมน้อยเวลาเต็มที ที่จัดการตกแต่งขึ้นได้ถึงเพียงนี้ก็ควรจะสรรเสริญความอุตสาหะ

แต่ที่จริงไม่ใช่แต่การแต่งพลับพลา ถึงการเลี้ยงก็แข็งแรง ที่กะปางนั้นเจ้าคุณรัษฎายังได้ตามมาเลี้ยง ฝ่ายนครรับตั้งแต่ต่อนั้นมา คุณหญิงสมบุญเป็นหัวหน้าจัดการทางนี้ เป็นอย่างเรียบร้อยดี มีภรรยาข้าราชการได้แบ่งหน้าที่กันรับเป็นแห่ง ๆ ภรรยาข้าราชการในพระองค์ทูลกระหม่อม ก็ยังพลอยได้มาเข้ากองเลี้ยงด้วย คือนายทีบ้านหม้อของคุณจางวางมหาดเล็ก ท่านได้ไปเข้าโรงครัวอยู่ที่พลับพลาทุ่งสรง เขาว่าคุณพระรับประทานข้าวได้มาก แต่ดูเหมือนท่านข้าราชการอื่น ๆ จะพากันนึกเสียดายว่า ของท่านไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับเมืองนครบ้าง

การเดินทางมาวันนี้ ออกคิดถึงรถยนต์อีก เพราะได้เคยไปทางไกล ๆ ได้ภายในเวลาน้อย ๆ จนเคยตัวเสียแล้ว แต่ที่จริงการที่รถยนต์จะเอามาใช้ตามทางที่เสด็จมาแล้วนี้ น่ากลัวจะไม่ถึงเร็วกว่าเดิน เพราะถนนอ่อนเต็มที่ น่ากลัวจะต้องอดข้าวกันงอม และคุณตู้จะต้องไปเที่ยวขู่เขาว่าตนเป็นข้าหลวงอีก

แต่ข้าหลวงในมณฑลนี้ผมทราบว่าเป็นง่าย ๆ ไม่ว่าผู้หญิงหรือผู้ชายเป็นข้าหลวงได้ทั้งนั้น สักแต่ว่าพูดอย่างชาวบางกอกเรียกว่าข้าหลวงทั้งนั้น เจ้าคุณรัษฎาเล่าว่าครั้งหนึ่งท่านพระยาศรีธรรมกับข้าราชการอีกคนหนึ่ง ได้ไปตรวจเรือนจำ พะทำมะรงเรียกให้นักโทษออกมา มีออกมาช้าอยู่ ๒ คน พะทำมะรงร้อง

ตะโกนก้องว่า อ้ายระยำอ้ายข้าหลวงสองคนนั่น เมื่อไหร่เองจะออกมา พอโผล่ออกมาได้ความว่านักโทษ ๒ คนนั้นเป็นชาวบางกอก จึงเรียกว่าอ้ายข้าหลวง เรื่องนี้คุณดูจะได้ยินหรือเปล่าไม่ทราย ถ้าได้ยินแล้วคงจะไม่อ้างตนว่าเป็นข้าหลวงอีกต่อไปเป็นแน่

เมืองนครศรีธรรมราช

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อวานนี้ ผมไม่ได้เขียนจดหมายนี้เลยจนนิดเดียว เพราะไม่มีเวลาจริง ๆ และเดินทางมาออกจะเหนื่อยอยู่ด้วย จึงต้องมาเขียนใช้เนื้อเอาวันนี้

เมื่อวานนี้ทรงม้ามาก คือการเดินทางเป็น ๓ ระยะ ทรงม้าสองระยะ เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาทีเสด็จออกจากร่อนพิบูลย์ ทางก็ดีไม่สู้มีฝุ่นมากนัก แต่มากลางแจ้งทั้งนั้น แดดอยู่ข้างจัด ม้าจึงต้องทรงให้วิ่งโดยมาก ถ้าเดินร้อนทนไม่ไหว พอเวลา ๕ โมงเกือบครึ่งก็ถึงที่ประทับร้อนตำบลบ้านเสาธง ระยะทาง ๒๙๑ เส้น เพราะฉะนั้นต้องนับว่าเดินทางเร็วพอใช้ ที่ประทับร้อนอยู่ริมลำคลองเสาธง ซึ่งเป็นลำน้ำใหญ่ เป็นทางสินค้าขึ้นจากปากพนัง

เวลาบ่ายจวน ๓ โมงทรงม้าออกจากที่ประทับร้อน ข้ามตะพานชั่วคราวเข้าเขตอำเภอเมือง ทางมาก็คล้ายกับทางที่มาแล้ว คือ

เป็นทุ่งโดยมาก พบบ้านคนติด ๆ กันมากขึ้น เดินทางระยะนี้ก็เร็วอีก พอบ่าย ๔ โมงก็ถึงศาลามิ่งไชย ระยะทางราว ๓๒๐ เส้น มีโขลนทวารตั้งหน้าพลับพลา ทรงหยุดหน้าโขลนทวาร พราหมณ์ถวายน้ำสังข์แล้ว เสด็จลอดโขลนทวาร พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา เสด็จลงจากม้าขึ้นประทับบนพลับพลาเปลื้องเครื่อง

การทรงม้ามีทางดีที่เร็ว แต่มีข้อเสียอยู่อย่างหนึ่งที่ราษฎรไม่ใคร่จะรู้จักพระองค์ เพราะไม่เห็นทรงเครื่องแปลกกับคนธรรมดา เห็นจะนึกว่าจะทรงชฎาหรืออะไรอันหนึ่งเป็นแน่ เมื่อไม่ทรงชฎาก็ต้องมีเครื่องหมายอย่างอื่น คือถ้าทรงช้างก็มีกูบทอง ทรงเก้าอี้ก็มีภูษามาลาถวายพระกลด ทรงม้าไม่มีสิ่งไรเป็นเครื่องหมายเลย

เวลาบ่าย ๕ โมง ทรงผลัดพระภูษาแล้ว เสด็จขึ้นทรงช้างเดินกระบวนแห่เข้าเมือง จัดกระบวนวันนี้มีพิสดารขึ้นไปกว่าในเวลาก่อน ๆ คือมีตำรวจภูธรเดินเป็นกองนำ แล้วถึงรวผู้ใหญ่บ้านเดินเป็น ๒ แถว ๆ ละประมาณ ๕๐ แล้วจึงถึงกระบวนช้างหน้าคือช้างธงเยาวราช ๑ ช้างกรมการ ๑ คู่ กรมการขึ้นหลังช้างละ ๒ นาย ช้างข้าหลวงเทศาภิบาลกับผู้ว่าราชการเมือง ๑ คู่ ช้างพระไชย ๑ ช้างเขน ๑ คู่ แล้วถึงช้างพระที่นั่ง มีสี่เท้าช้าง ราชองครักษ์แซงมหาดเล็กเชิญเครื่องเดินตามเสด็จ แล้วถึงช้างที่นั่งรอง กองตำรวจภูธรรั้งหลังอีกกองหนึ่ง แล้วจึงถึงช้างกระบวนหลัง ทาง

เสด็จตามถนน ผ่านบ้านเรือนมากขึ้นเป็นลำดับ จนเมื่อจวนจะเข้าในเมืองมีบ้านเรือนตั้งอยู่ติด ๆ กันทั้งสองฟากถนน เสด็จเข้าเมืองทางประตูด้านใต้ กำแพงด้านนี้มีอยู่เพียงเชิงเทิน ใบเสมาหักหมดแล้ว เสด็จตรงมาตามถนน ผ่านหน้าวัดพระบรมธาตุ เลยมาออกทางประตูไชยด้านเหนือ มาที่พลับพลาซึ่งตั้งอยู่ที่หน้าเมือง ระยะทางจากศาลามีไชยมา ๑๕๐ เส้น พระศิริธรรมมุนีกับพระสงฆ์ผู้ใหญ่สวดรับเสด็จอยู่ที่ข้างเกย ได้ตรัสกับพระศิริธรรมพอสมควรแล้วเสด็จสู่พลับพลา

พลับพลานี้ทำเป็นเรือนไม้จริง หลังคามุงกระเบื้อง ฝีมือช่างไทยทำดีน่าสรรเสริญ ตอนข้างหน้ามีท้องพระโรงดูเข้าทีดี แต่เข้ามาข้างในเสียใจ คือรูปเรือนไม่เป็นนักเลงเลย ดูซอไปหมด พลับพลานี้ได้ทำขึ้นตั้งแต่ศก ๑๑๙ แต่เดิมหลังคามุงจาก พึ่งจะมาแก้ไขเป็นมุงกระเบื้องเมื่อเร็ว ๆ นี้

การเสด็จเข้าเมืองนคร ผิดกันกับเข้าเมืองภูเก็จมาก คือดูเป็นอย่างแบบไทยเก่าอยู่มาก กระบวนเสด็จก็เป็นกระบวนช้าง คนพลเมืองก็ไม่มีที่ยืนดูเลย มีแต่นั่งเต็มทั้ง ๒ ข้างถนน ที่จะโห่ร้องกึกก้องอะไรก็ไม่มี และไม่มีถวายคำนับ มีแต่ถวายบังคมแล้วมือเลยลูบศีร์ษะอย่างแบบเก่า ถวายบังคมเช่นนี้ที่ในเขตตรังก็ใช่แต่ได้เห็นแต่ผู้หญิงถวายบังคมเช่นนั้น ผู้ชายถวายคำนับเสียโดยมาก แต่ที่เมืองนครนี้ มีผู้ถวายคำนับอยู่แต่ที่เป็นข้าราชการเป็นพื้น

เวลาค่ำได้ทรงรถม้าเข้าไปที่วัดพระบรมธาตุ เสด็จไปนมัสการในวิหารพระม้าก่อน ในวิหารนี้มีบันไดขึ้นไป ที่บนยอดบันไดนั้นมีประตูสำหรับขึ้นไปบนชั้นทักษิณ ที่ริม ๆ ราวบันไดมีสิงห์ตั้งเป็นคู่ ๆ อยู่ ๓ คู่ลวดลายในวิหารมีมากมาย และอยู่ข้างจะรุงรังมากจนดูไม่ใคร่ไหว ยิ่งจะเล่าก็ยิ่งยากขึ้นอีก จากที่วิหารพระม้าได้เสด็จไปที่วิหารเขียน ซึ่งใช้เป็นพิพิธภัณฑสถาน ที่รวบรวมของโบราณต่าง ๆ ไว้ในนี้ พิพิธภัณฑ์นี้พึ่งจะได้เริ่มรวบรวม ในเวลานี้มีถ้วยชามมากกว่าอย่างอื่น เป็นพวกเทพประนมและเบญจรงค์โดยมาก ที่เป็นสังกโลกแกะสังกโลกครามทับก็มีลายเบ็ดเตล็ดก็มี ผู้ที่เป็นเจ้าหน้าที่ยังไม่สู้จะสันทัดในทางเลือกของนัก จึงยังมีของที่ไม่น่าจะให้อยู่ในที่นั้นอยู่บ้าง จากที่นี้ได้เสด็จไปยูซารูปพระเจ้าศรีธรรมาโศก ที่เรียกว่ารูปพระเจ้าศรีธรรมาโศกนั้นอันที่จริงไม่ถูก ควรเรียกว่าพระฉลองพระองค์ของพระเจ้าศรีธรรมาโศก ดูเหมือนจะใกล้ความจริงมากกว่า เพราะในโบราณสมัยการหล่อรูปคน ๆ ไม่มีเลย มีแต่หล่อพระพุทธรูปแทนตัว เพราะฉะนั้นจึงควรเชื่อได้ว่า พระองค์ที่อยู่ในวัดพระบรมธาตุนั้นหล่อขึ้นแทนองค์พระเจ้าศรีธรรมาโศก แห่งนครศรีธรรมราชเป็นพระพุทธรูปมารวิชัย ทรงเครื่องต้นบริบูรณ์อย่างแบบเจ้านคร

งามน่าดูพอใช้ ครั้นได้ทรงบูชาพระศรีธรรมาโศกแล้ว ได้เสด็จไปสู่พระธรรมศาลา ซึ่งอยู่ด้านตะวันออกแห่งพระบรมธาตุ ที่เรียกว่าธรรมศาลาก็เป็นแต่นาม อันที่จริงก็เป็นวิหารอันหนึ่งเหมือนกัน ที่มุขหน้ามีพระพุทธรูปห้ามสมุทรทรงเครื่องต้น ซึ่งสมมุติเรียกกันว่าพระธนกุมาร ที่มุขหลังมีพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่งเรียกว่านางเหมตลา ท่านทั้ง ๒ นี้มีนามปรากฏอยู่ในตำนานของเมืองนี้

ครั้นเสด็จถึงพระธรรมศาลา ได้ทรงจุดเทียนนมัสการทรงศีลแล้ว พระสงฆ์ ๒๐ รูป มีพระศรีธรรมมุนีเป็นประธาน ได้เจริญพระพุทธมนต์ในการฉลองพระบรมธาตุ สวดมนต์จบแล้วได้ทรงจุดดอกไม้เพลิงในเวลาคืนนั้น มีมหรสพต่าง ๆ ที่ในลานวัด คือโขน ๑ โรง หนัง ๔ โรง มโนรา ๔ โรง ที่วัดตกแต่งประดับประดาสนุกใหญ่ มีธงเทียวผ้าสี และประทีปโคมไฟ ดูเป็นการงานใหญ่มีร้านไปตั้งขายของ กับที่ถนนนอกกำแพงวัดออกมา เจ้าเมืองได้อนุญาตให้เล่นการพนัน เพราะฉะนั้นอยู่ข้างจะครึกครื้นมาก แต่การมหรสพไม่ใช่มีอยู่แต่ที่วัดพระบรมธาตุ ยังที่สนามหน้าที่ว่าการเมือง ซึ่งเป็นที่ริมพลับพลานี้ ก็มีการมหรสพเช่นมโนราเป็นต้น และอนุญาตให้เล่นการพนันด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นคงจะเป็นที่รื่นเริงกันมากอยู่

ครั้นเมื่อเช้าวันนี้ได้เสด็จไปเลี้ยงพระที่ในพระธรรมศาลา แล้วเวียนเทียนสมโภชพระบรมธาตุตามธรรมเนียม พราหมณ์ที่นี่ใกล้พราหมณ์ที่กรุงเทพฯ มาก คือไว้มวย นุ่งขาวสวมเสื้อครุย ครั้นสมโภชแล้วได้ทรงฉายรูปพระบรมธาตุ พระบรมธาตุนี้รูปร่างอยู่ข้างจะผิดคาดหมาย คือดูแล้วทำให้รู้สึกว่าฟุบไปมาก แต่รูปดูเหมือนจะอย่างแบบเจดีย์โบราณแท้ ฐานทักษิณเตี้ย พระระเบียงบังหมด จึงทำให้ดูรูปพระเจดีย์ฟุบไป ส่วนเรื่องราวของพระบรมธาตุนี้ ดูไม่ใช่ที่จะนำมาลงไว้ในที่นี้ ในตำนานก็มีอยู่ละเอียดแล้ว แต่จะพอแสดงความเห็นได้อย่างหนึ่ง คือตามเรื่องที่ว่ามีสำเภาทองลอยพระบรมธาตุไว้ภายใต้พระเจดีย์นั้น น่าจะเป็นอย่างเดียวกับที่พระบรมธาตุเมืองสวรรคโลก ซึ่งมีคำอธิบายละเอียดอยู่ในหนังสือ "เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง" นั้นแล้ว พระบรมธาตุที่นี่ก็น่าจะบรรจุไว้ในพระเจดีย์ และทางที่จะขึ้นไปถึงที่บรรจุก็คือทางขึ้นไดในวิหารพระม้า ซึ่งอยู่ด้านเหนือติดเนื่องกับองค์พระเจดีย์นั้นเอง

เวลาบ่ายได้ทรงรถเข้าเมืองเลี้ยวไปทางขวาเลียบไปตามกำแพงเมืองด้านเหนือและตะวันออก เมืองนี้กำแพงยังมีอยู่รอบ แต่มีบริบูรณ์ดีที่สุดอยู่ทางด้านประตูไชยใกล้พลับพลานี้ คือมีตลอด

จนถึงใบเสมา ข้างในมีเชิงเทินดินแน่นหนาดี รูปเมืองนี้ยาวเป็นหีบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๕๕ เส้น ๕ วา กว้าง ๑๑ เส้น ๑๐ วา เพราะฉะนั้นเห็นได้ว่าเป็นเมืองไม่ใช่เล็ก และยังคงเป็นเมืองอยู่จริง ๆ ไม่ใช่เป็นเมืองร้าง บ้านผู้คนยังมีอยู่เต็ม ตลาดร้านรวงมีอยู่พร้อมภายในกำแพง

ได้เสด็จไปประทับที่มุขหน้าพระธรรมศาลา ทอดพระเนตรแห่พระพุทธรูป ซึ่งเรียกนามว่าพระบรมราชา พระนั้นได้เชิญขึ้นบุษยกตั้งบนตะเฆ่ คนลากมาตามถนนจากวัดเสมาเมือง เชือกผูกเป็น ๒ เส้น คนลากเอาบุญหลายร้อยคนจนนับไม่ถ้วน ไม่ใช่แต่ชายฉกรรจ์ ทั้งคนแก่เด็กและผู้หญิงก็เข้าชักด้วย ในระหว่างเชือกมีมโนราและการมหรสพต่าง ๆ เดินเป็นกระบวนมาเชิญลงที่หน้าพระธรรมศาลา เชิญเข้าไปตั้งในวิหารเขียน ได้ทรงปิดทองพระนั้น และข้าราชการราษฎรปิดทองต่อไปด้วย พระองค์นี้เป็นพระยืนห้ามญาติ ทรงผ้าคลุม ทรงชฎาเทริดเป็นพระหล่อรูปร่างดีและเข้าใจว่าเก่า ยืนสูงขนาดคนอย่างสูง ๆ มีเรื่องราวเล่ากันว่ามีผู้ขุดได้ แล้วเอาขึ้นไปประดิษฐานไว้วัดไฟไหม้นอก มีชื่อเสียงว่าอยู่ข้างจะเล่นสัประดนอะไร ๆ ต่าง ๆ ได้มาก เช่นขึ้นล้วงเรือนและขึ้นหาลูกสาวเขาเป็นต้น พระยาศรีธรรมท่านเล่า

ว่าท่านยังได้เคยเห็นล่ามโซ่ไว้กับฐาน ที่เล่ากันนั้นว่าได้กระทำการสัประคนต่าง ๆ ได้จริง ถึงกับมีผู้ได้ไล่ติดตามมาจนมาถึงวัด ได้พบพระบาทพระยังเปื้อนโคลนอยู่ ตามความจริงแปลว่าพวกนักเลงรู้ฉลาด กระทำการชั่วต่าง ๆ แล้วหนีไปที่วัด เอาโคลนไปทาพระไว้เพื่อคนจะได้สิ้นสงสัย พอจับคนชนิดนี้ได้เสียครั้งหนึ่งแล้ว พระก็เลยไม่ถูกซัดอีกต่อไป ดูก็น่าประหลาดที่นึกซัดให้พระพุทธรูปไปเที่ยวกระทำโจรกรรมและขึ้นหาลูกสาวเขา ถ้าจะนึกให้ปาฏิหาริย์อย่างอื่น ๆ ไม่น้อยใจเลย และมิใช่ว่าพระองค์นั้นขี้ริ้วขี้เหร่ ก็เป็นพระงามน่านับถือ เพราะฉะนั้นท่านพระยาชลท่านจึงได้จัดการให้เชิญเข้ามาไว้เสียที่ในวิหารเขียน เพื่อจะได้รักษาได้ดีต่อไป จะค้นดูเรื่องราวว่าใครสร้างก็ไม่ได้ความและเหตุใดจึงเรียกว่าพระบรมราชาก็ไม่ได้ความอีก

เมื่อทรงปิดทองพระแล้ว เจ้าคุณศรีธรรมมุนีได้เรียกพระพิธีธรรมมาสวดภาณยักษ์ถวายทรงฟัง ทำนองเพราะน่าฟังมาก และดูเหมือนจะเป็นทำนองเดิม ที่กรุงเทพ ฯ จะได้ไปจากที่นี่แล้วไปแต้มแต่งให้ดีขึ้นอีก

เวลาค่ำเสวยแล้วทรงซ้อมละครพูดที่จะเล่น ณ วันที่ ๒๗ โรงปลูกในสวนข้างพลับพลานี้ พอตกลงกันแน่ว่าจะมีละครพูดก็ได้

ลงมือซ้อมมาแล้ว ผมได้ทราบจากท่านพระยาชลว่า ตั๋วขายดีมาก

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้าวันนี้ไม่ได้เสด็จแห่งใด ต่อเวลาบ่ายจึงได้เสด็จประพาส ตามสถานที่ต่าง ๆ ออกจากพลับพลาเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จที่ว่าการเมืองซึ่งตั้งอยู่ริมพลับพลานี้เอง ที่ว่าการที่ใช้เดี๋ยวนี้ยังเป็นที่ชั่วคราว ต่อไปจะสร้างเป็นตึกขึ้นในที่บ้านเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ซึ่งเป็นที่เหมาะอยู่กลางเมือง ออกจากที่ว่าการเสด็จเข้าไปนมัสการพระพุทธสิหิงค์ หอพระอยู่ตรงหน้าที่ซึ่งจะทำที่ว่าการใหม่ ริมบ้านที่คุณพระเสนหามนตรีอยู่เดี๋ยวนี้ หอพระสิหิงค์เดี๋ยวนี้เล็กและซอมซ่อ ทั้งออกจะชำรุดทรุดโทรมมาก จะได้สร้างขึ้นใหม่ให้ดีขึ้นกว่าเดี๋ยวนี้ในไม่ช้านัก จากหอพระสิหิงค์เสด็จกลับมาแวะทรงบูชาพระนารายณ์ ที่เทวสถานเดี๋ยวนี้ก็โทรมเต็มทีแล้ว จะต้องทำใหม่ เพราะโทรมเกินที่จะซ่อมแซม รูปพระนารายณ์อยู่ข้างจะแปลกน่าดูอยู่ ในที่นั้นกระดานที่ใช้โล้ยัมพวายพิงไว้ด้วย เขียนลายทองงามดี

จากที่พระนารายณ์ได้เสด็จไปที่เรือนจำ ซึ่งอยู่ริมประตูไชย การก่อสร้างยังไม่แล้ว เพราะเงินไม่พอ จึงค่อยทำค่อยไป ใช้แรงนักโทษก่อสร้างทั้งนั้น ห้องขังใหม่ก็ยังไม่แล้ว ต้อง

ใช้เรือนที่อยู่ของพระยาสุนทราทรเจ้าเมืองเก่า ที่ทางอยู่ข้างจะคับแคบ แต่สวนทำงามดีเป็นสวนฝรั่ง มีเป็นลวดลาย ปลูกไม้สีดูเป็นที่ต้องตา รักษาสะอาดดีด้วย ได้ทรงฉายรูปลงไปจากกำแพงเมือง ถ้าดูรูปไม่เห็นนักโทษ คงไม่นึกว่าเป็นคุกเลยเป็นแน่

จากเรือนจำเสด็จไปที่ศาลเมือง แล้วเสด็จประทับพลับพลาที่สนามหน้าที่ว่าการ ทอดพระเนตรชนโค ชนกระบือ และมวย ชนโคกระบือนั้นได้ดูดีสักคู่หนึ่งหรือสองคู่ นอกนั้นเป็นแต่เข้ามาวิ่งกันเล่นเสียอีก คงจะเป็นด้วยแปลกที่และตื่นคน คนที่นี่แน่นยิ่งกว่าที่กระบี่และตรังขึ้นไปอีก จึงน่าตกใจอยู่บ้าง ส่วนมวยก็กระนั้น ยังสู้ชุมพรไม่ได้

เมื่อเสร็จการชนโคกระบือและชกมวยแล้ว ได้เสด็จไปทอดพระเนตรโรงพยาบาลของพวกมิชชันเนรีอเมริกัน ซึ่งอยู่เกินพลับพลานี้ออกไปอีก สถานที่เขาทำมั่นคงและรักษาสะอาดดีน่าชมยิ่งนัก หลังกลางใช้เป็นที่ทำการของแพทย์ ข้างขวามือเป็นห้องขายยา ซ้ายมือเป็นออฟฟิศและห้องตัดผ่า หลังตึกนี้ออกไปต่อเป็นปีกยาวออกไป ๒ ปีก ปีกขวาเป็นห้องที่อยู่ของผู้หญิง ปีกซ้ายเป็นที่อยู่ผู้ชาย แพทย์ที่นี่ได้กระทำการให้เป็นประโยชน์มาก คือการรักษาบาดแผลและตัดผ่าเขาทำอยู่มาก

มีคนมารักษาตัวอยู่ไม่ขาด ได้กระทำการตัดผ่าสำคัญ ๆ หลายอย่างแล้ว ก็น่านิยมวิชาของเขา นึกออกเสียดายอยู่หน่อยเดียวที่ข้างฝ่ายเราไม่ได้จัดการตั้งโรงพยาบาลเช่นนี้ขึ้นเช่นเขาบ้าง ผมรับว่าผมไปดูโรงพยาบาลนี้อยู่ข้างจะเพลินมาก แต่มีบางคนเช่นคุณพระอมรเป็นต้นเห็นไม่น่าสนุกอย่างยิ่ง ไม่เห็นท่านเข้าไปในห้องคนเจ็บเลย เป็นแต่มอง ๆ อยู่ข้างนอกเท่านั้น คงจะกลัวเสียวไส้เมื่อเห็นบาดแผลของคนในห้องนั้น ๆ เป็นแน่

ขากลับพลับพลาได้แวะทอดพระเนตรโรงตำรวจภูธร ซึ่งไม่แปลกอะไรไปกว่าโรงที่แห่งอื่น ๆ คือเป็นแบบโรงช้างนั้นเอง ผมบอกแต่เพียงเท่านี้ก็ดูเหมือนจะเป็นที่เข้าใจได้ดีอยู่แล้ว

อนึ่งผมลืมเล่าไปว่า เมื่อวันที่ ๒๑ ท่านพระยามหิบาลมีโทรเลขมาให้นำความกราบทูลทูลกระหม่อมว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จถึงชุมพร วันที่ ๒๑ และบอกระยะทางเสด็จประพาสต่อไปตามเกาะต่าง ๆ มีเกาะพงัน เกาะสมุย เป็นต้น ต่อวันที่ ๓๑ จึงจะเสด็จเกาะสีชัง วันที่ ๑ เดือนหน้าถึงกรุงเทพ ฯ เพราะฉะนั้นทูลกระหม่อมกำหนดเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ สิ้นเดือนนี้ดีทัน

เวลาค่ำวันนี้ซ้อมละครอีก ซ้อมแต่งตัวด้วย ผมจะเล่าอะไรให้มากมายไปในวันนี้ก็ดูไม่ควร สู้รอไว้เมื่อการแล้วไปแล้วไม่ได้

ที่นี้ในเวลานี้อยู่ข้างจะร้อน ยิ่งวันนี้นับว่าร้อนจัดมาก เมื่อตอนกลางวันมีพายุแลมีฝนมาบ้างนิดหน่อย ไม่พอให้พื้นดินเย็นยกร้อน ๆ เช่นนี้ชักให้คิดถึงที่ซ่อง แต่เมื่อนึกไปอีกทีหนึ่งก็ต้องกล่าวแก้ตัวในใจว่า อย่างไร ๆ ก็คงจะไม่ร้อนกว่าที่บางกอกเป็นแน่

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เวลาเช้าเสด็จโดยกระบวนช้างจากพลับพลา ไปตามถนนหน้าพลับพลาตรงขึ้นไปทางเหนือ มีร้านและบ้านเรือนติดต่อกันไปตลอดจนถึงคลองท่าวัง ดูรู้สึกเหมือนไปในเมือง มีพยานแห่งความซีวิไลซ์ต่าง ๆ อยู่มาก เช่นโรงรถเช่า และโรงบิลเลียดเป็นต้น เมืองใดยังไม่มีโรงรถเช่าและโรงบิลเลียดจะนับว่าซีวิไลซ์ไม่ได้ ข้ามคลองท่าวังไปแล้วยังมีตึกแถวต่อไปอีกหน่อย แล้วจึงถึงตลาดของสด พอพ้นตลาดนี้ไปก็เป็นทุ่งแจ้ง มีป่าละเมาะสองข้างทาง ถนนปูอิฐูเบนไปได้ประมาณ ๙๐ เส้นถึงถนนแยกไปสวนราชฤดี แต่เสด็จตรงเลยไปอีกหน่อยแล้วจึงได้เลี้ยวลงไปทางตะวันตก เดินไปในทุ่งไม่มีหนทางอะไร เดินไปในทุ่งเฉย ๆ ต้องลุยโคลนและลุยน้ำที่ขัง ๆ อยู่ตามแอ่งหลายแห่ง เพราะฉะนั้นเห็นได้ว่าจะเสด็จด้วยพาหนะอื่นนอกจากช้างเห็นว่าไม่สู้สะดวกเท่าช้าง ไปตามทุ่งเรื่อย

จนถึงที่คลองขุนน้ำท่างิ้ว ระยะทางจากพลับพลานี้ราว ๒๐๐ เส้นเศษ เสด็จขึ้นประทับพลับพลายก พันหนูกำนันขุนน้ำท่างิ้วได้อ่านรายงานการขุดคลองใหม่ถวาย ใจความของรายงานนั้นว่า ตำบลขุนน้ำท่างิ้วและตำบลท่าทรายอยู่ริมคลองขุนน้ำท่างิ้วตอนต้นน้ำ แต่คลองนี้ตอนปลายน้ำเมื่อไปถึงบ้านปลายท่า คลองก็เกลื่อนไปเสีย น้ำในคลองบ่าซ่านไปตามทุ่งไม่เป็นลำคลอง ใช้เรือไปมาไม่ได้สะดวก ที่ตามริมคลองนี้การเพาะปลูกอุดมดี มีข้าวและผลไม้เป็นต้น แต่การที่จะลงไปจำหน่ายที่ตลาดกลางเมือง ต้องหาบหามเป็นการลำบากและไปไม่ใคร่ได้มาก ครั้นมาศก ๑๒๘ นี้ ได้ชักชวนกันออกแรงขุดคลอง แต่บ้านปลายท่าไปจนถึงท่าลาด บรรจบกับคลองท่าโพธิ์ซึ่งมาจากกลางเมือง ได้เริ่มลงมือขุดแต่วันที่ ๑๗ เมษายน มีระยะยาว ๕๗ เส้น ๑๖ วา กว้าง ๖ ศอก ลึกอย่างมาก ๓ ศอก แล้วเสร็จบริบูรณ์ทันรับเสด็จ เห็นว่าจะเป็นสาธารณประโยชน์สะดวกแก่การไปมาค้าขาย จึงขออัญเชิญเสด็จทรงเปิดคลองนี้เพื่อเป็นสวัสดิมงคลสืบไป พันหนูผู้อ่านนั้นอยู่ข้างจะเก่ง อ่านหนังสือคล่อง เสียงดังฉาดฉาน แลสำเนียงฟังเพลิน คล้ายฟังเทศน์มหาชาติที่ทำนองไม่สู้จะเล่นนัก การแต่งกายก็สวมถุงเท้ารองเท้าบริบูรณ์

ครั้นจบคำกราบบังคมทูลของกำนันแล้ว มีพระราชดำรัสตอบทรงสรรเสริญความอุตสาหะของผู้ที่ได้ออกแรงขุดคลอง และพระราชทานนามว่า "คลองพูลผล" ได้เสด็จลงไปที่ปะรำซึ่งปลูกคร่อมคลอง มีเป็นศีรษะนาคใหญ่ปิดต้นคลอง มีแพรโยงปากนาค พอทรงตัดแพร ปากล่างก็ตกลงไป ในทันใดนั้นราษฎรที่คอยอยู่ที่ปากคลอง ก็ทำลายทำนบเปิดให้น้ำเดินมาจากคลองขุนน้ำท่างิ้ว สมมุติว่าพระยานาคให้น้ำ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา พลเมืองโห่ และปี่พาทย์ประโคมขึ้น ปี่พาทย์ที่นี่ผมต้องขอบอกว่าไม่สักแต่มีชื่อว่าเป็นปี่พาทย์อย่างเช่นที่เมืองภูเก็จ ปี่พาทย์ที่เมืองนครนี้มีที่ได้พอฟังเป็นเพลง

เสร็จพิธีเปิดคลองแล้ว ขึ้นทรงช้างเสด็จไปที่สวนราชฤดี ทางไม่ไกลจากที่ทรงเปิดคลองนั้นก็มากน้อย ได้ประทับเสวยกลางวันที่พลับพลาซึ่งปลูกขึ้นใหม่ไว้สำหรับสวน สวนนี้เป็นที่ป่าละเมาะอยู่กลางทุ่ง มีแต่ต้นไม้ย่อม ๆ ทั้งนี้ เพราะฉะนั้นอยู่ข้างจะแจ้งมาก พะเอิญวันนี้ตอนกลางวันอยู่ข้างจะร้อนจัดอยู่ด้วย เสวยแล้วทอดพระเนตรชนโคคู่หนึ่ง แล้วเสด็จกลับพลับพลาโดยกระบวนรถ ประเดี๋ยวเดียวก็ถึง เพราะระยะทาง ๙๗ เส้นเท่านั้น

ค่ำวันนี้กำหนดจะเล่นละครที่พลับพลา จึงพากันใจเต้นมาก

อยู่ ผมก็พลอยใจเต้นกับเขาไปด้วย คราวนี้ออกแปลกหน่อยด้วย คือมีร้องแกม ซึ่งยังไม่เคยเล่นเลย ครั้งนี้นับว่าเป็นการทดลอง ถ้าเป็นที่เรียบร้อยดี บางทีจะได้ดูละครพูดแกมลำเช่นนี้ในกรุงเทพ ฯ บ้าง

วันที่ ๒๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ละครสราญรมย์ที่เล่นเมื่อคืนนี้ นับว่าเป็นอันเรียบร้อยดี เป็นที่พอใจของคนที่มาดูมาก พอตื่นเช้าขึ้นผมจึงต้องรีบเล่าในทันทีเดียว ที่ซึ่งจัดไว้เป็นที่นั่งคนดูนั้นไม่มีว่างเลย บ๊อกซ์มี ๑๒ บ๊อกซ์ มีเก้าอี้บ๊อกซ์ละ ๖ เก้าอี้ ขายบ๊อกซ์ละ ๓๐ บาทเต็มหมด นอกนั้นก็มีเก้าอี้ปลีกและขั้นบันไดให้นั่ง ขายตั๋วราคาถูก ๆ ตั้งแต่ ๓ บาทถึง ๑ บาท ได้เงินรวมเบ็ดเสร็จประมาณ ๘๐๐ บาท ยังค่าโปรแกรมและบทร้องอีกสัก ๔๐ บาทได้ เพราะฉะนั้นนับว่าอยู่ในฐานรวย เงินนี้ทูลกระหม่อมทรงพระราชอุทิศถวายเป็นค่าปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุ เพราะฉะนั้นไม่ใช่แต่ผู้ที่เล่นละคร ทั้งผู้ที่มาดูก็ย่อมจะได้รับส่วนกุศลด้วยกันทั้งสิ้น

ละครที่เล่นนั้นคือเรื่อง "ปล่อยแก่" ของนายบัวทองอิน แต่มีแก้ไขบ้างและเพิ่มเติมลำเข้าไปหลายแห่ง จึงเรียกว่าละครพูดแกมลำ บทร้องนั้น "พระขรรค์เพ็ชร์" แต่งขึ้นใหม่บ้าง ใช้ของ

เก่าข้าง ในตอนที่ ๑ อ้ายเพ็งกำลังกวาดบ้านร้องลำต้อยตริ่ง บทใช้บทที่แต่งไว้สำหรับเรื่อง "วั่งตี่" คือ "เสียแรงได้เกิดมาจะพากันโศกไย ฯลฯ" นั้นเอง เวลาร้องใช้บทด้วย ตัวตลกอย่างอ้ายเพ็งเช่นนี้ก็ใช้บทให้เป็นตลกเอาฮาได้สบาย แต่ตัวดี ๆ อย่างพระพลากรอยู่ข้างจะลำบากหน่อย ต้องใช้บทให้เรียบ ๆ อย่างละครรำนั้นเอง แต่ให้น้อย ๆ พอเป็นท่า พระพลากรนั้นร้องลำทองย่อน อธิบายความเปลี่ยวใจให้หลวงเกียรติคุณฟัง มีบทใหม่ว่า

"อยู่เดียวเปลี่ยวอกอนาถหนาว (นะคุณเอ๋ย) ดูรานร้าวกระมลเหมือนคนไข้ ถึงกายาเยือกเย็นไม่เป็นไร (นะคุณเอ๋ย) แต่หนาวใจหนาวพ้นจนปัญญา จะแก้ไขอย่างใดก็สุดคิด (นะคุณเอ๋ย) เพราะไร้คู่สนิทเสน่หา ได้สรักซักชมภิรมยา (นะคุณเอ๋ย) จะเงยหน้ายิ้มแย้มแจ่มใจเอย" นอกจากแทรกลำ ๒ แห่งนี้ ตอนที่ ๑ ก็ยังคงเป็นไปอย่างเดิม ในตอนที่ ๒ มีแก้ไขและเพิ่มเติมมากหน่อย มีลำร้องถึง ๕ ลำ คือเพลงของแม่จัน เปลี่ยนลำเป็นตะนาวแต่ใช้บทที่นายบัวได้แต่งไว้เดิม ครั้นแม่จันเข้าโรงไปแล้ว แม่ถนอมตกลงจะหนีไปจากบ้าน แต่งตัวปลอมเป็นผู้ชายแล้วมาหวนนึกอาลัย ร้องลำธรณีร้องไห้ บทใหม่ว่า

"โอ้ว่าอกเอ๋ยอกถนอม จะตรมตรอมโศกเศร้าเผ้าถวิล

ไฉนเล่าจะได้สมอารมณ์จินต์ จะแค้นคั่งดักดานรำคาญใจ อนิจจาบิดาไม่เห็นอก ไปยอมยกให้เสร็จเหมือนเป็ดไก่ เรามีกรรมจำจากหลบหนีไป คิดอาลัยบิดาน้ำตานอง แม้ขืนคงอยู่ไปในเคหา จะมีแต่โศกาให้หม่นหมอง ไม่สมหวังดังจิตที่คิดปอง จึงจำต้องขอลาบิดาจร " (โอด)

ต่อนี้นายจวงขึ้นหน้าต่างเข้ามา พบถนอมแล้ว บอกว่าเห็นถนอมแต่งปลอม เข้าใจว่าเป็นผู้ชาย นึกว่าจะเกิดความ ในใจรู้สึกเหมือนขุนแผนเมื่อขึ้นบ้านขุนช้าง ร้องลำสับท เนื้อใหม่ว่า

" ครานั้นขุนแผนแสนสท้าน ให้เดือดดานพล่านพลุ่นแสนขุ่นข้อง เห็นขุนช้างชิดเนียงเคียงประคอง เจ้าวันทองน้องขวัญกัลยา เงือฟ้าฟื้นหมายฟาดให้ขาดย่อย กลัวจะต้องน้องน้อยเสน่หา ชิอ้ายจัญไรอหังกา ครั้นจะฆ่าโลหิตจะติดนาง "

แล้วพูดกันต่อไปตามเรื่อง จนถึงตอนที่นายจวงรู้ว่าพ่อมาขอแม่ถนอม จึงจะพาแม่ถนอมหนี ถนอมว่านายจวงเป็นเจ้าชู้ได้ไปแล้วก็จะเอาไปทิ้งเสียอย่างศรีมาลา ร้องลำสุดสงวน เนื้อใหม่ว่า

" ครานั้นพระไวยวิลัยโฉม หลงประโลมสร้อยฟ้ามารศรีเสน่ห์อายซายสิ้นทั้งอินทรีย์ ไม่พอใจใยดีศรีมาลา ที่เคยชมกลับชังตั้งข้อนขอด ที่เคยกอดกลับไล่ให้พ้นหน้า ชมจนช้ำ

แล้วซ้ำไม่นำพา เหมือนผกาโรยร่วงไม่ห่วงเอย "

เพลงของนายจวงกับแม่ถนอม ทั้ง ๒ นี้ ที่จริงก็เป็นเพลงที่เพราะ แต่เพราะเป็นเพลงสามชั้น จึงทำให้รู้สึกว่าอยู่ข้างจะยืดไปสักหน่อย ใช้บทลำบาก ถ้าตัวคนที่เป็นนายจวงกับแม่ถนอมไม่ได้เป็นผู้ที่รู้จักใช้บทดี ๆ เห็นจะไม่ได้การ พอจบเพลงของถนอมแล้ว ก็เล่นไปตามท้องเรื่องเดิม จนถึงเมื่อจะพากันไป จึงถึงตอนที่เพิ่มเติมขึ้นใหม่ คือนายจวงจะชวนแม่ถนอมลงทางหน้าต่าง แม่ถนอมร้องว่าไปไม่ได้ ออกความคิดให้นายจวงแต่งตัวแปลงเป็นผู้หญิง แล้วพากันเดินไปทางในบ้าน พอนายจวงแต่งตัวแล้ว ได้ยินเสียงแม่เอมร้องเรียก แล้วแม่เอมออกมา แม่ถนอมบอกว่านายจวงเป็นพี่มาจากราชบุรี แม่เอมเชื่อเลยให้นอนค้างเสียที่บ้าน แล้วเรียกแม่ถนอมไปช่วยจีบพลู ทิ้งนายจวงไว้คนเดียวในห้อง อ้ายเพิ่งเข้าไปพบเลยเกี้ยวนายจวง ร้องลำโลมตลก คือลำนักสวด "ว่าพลางกางกร" คนดูอยู่ข้างจะชอบมาก พอร้องลำจบ อ้ายเพิ่งเข้าไปกอดนายจวง ถูกชกและเตะลงไปกลิ้งอยู่ พอแม่ถนอมกลับเข้ามา อ้ายเพิ่งก็เลี่ยงไป นายจวงจึงชวนแม่ถนอมไป แม่ถนอมอยากไปก็อยากสงสารพ่อก็สงสาร ปี่พาทย์ทำเพลงเชิดฉิ่งแลโอด แม่ถนอมร้องไห้สองทอดสามทอดกว่าจะพากันไปได้ ตอนนี้ออกเข้าที่ และ

ทำให้น่าสงสารขึ้นอีก ทั้งนายจวงและแม่ถนอมทำท่าดีพอสมกัน

ตอนที่ ๓ เดินความตามเรื่องเดิมโดยมาก เพราะคำพูดในตอนนี้ มีดี ๆ อยู่มากแล้ว แต่อ้ายเพิ่งเพิ่มเติมคำพูดและท่าทางมากขึ้นกว่าที่มีอยู่เดิม ทำให้ขันขึ้นอีก และมีแทรกลำ ๒ แห่ง คือแห่งหนึ่งหลวงเกียรติคุณ เมื่อรู้ว่าแม่ถนอมหายไป ทะเลาะกับแม่เอมแล้ว เสียดายลูก ร้องลำพราหมณ์ดีดน้ำเต้า บทใหม่ว่า

"ช่างกระไรใจหายเสียดายลูก ใจยังผูกพันห่วงดวงสมร ไฉนทิ้งบิดาให้อาวรณ์ พ่อจะนอนก่ายหน้าน้ำตานอง เสียแรงรักโฉมฉายหมายไว้พึ่ง ไม่เคยขึ้งขัดใจให้หม่นหมอง เฝ้าถนอมกล่อมเกลี้ยงเคียงประคอง คอยปกป้องประโลมแม่โฉมตรู ไฉนเล่าลูกหญิงมาทิ้งพ่อ กระไรหนอยั้งใจไว้ไม่อยู่ แม่จึงสิ้นอาลัยไปตามชู้ ให้พ่อต้องอดสูประดาตาย" (โอด)

กับอีกแห่งหนึ่งขุนบรรเทิงรับรองว่า จะไปสืบหาแม่ถนอมออกไปแล้ว อ้ายเพิ่งร้องลำนักสวดล้อนาย ใช้บทเก่าว่า "เสียดายงามทรามสวาทประหลาดตา ฯ ล ฯ"

ตอนที่ ๔ มีลำแทรก ๕ แห่ง คือเมื่อนายจวงกับแม่ถนอมนั่งเกี่ยวกัน นายจวงร้องลำแป๊ะ บทใหม่ว่า

"เจ้าอยู่เดียวเปลี่ยวอกฟกอนาถ คฤหาสน์ห้องชานและลานสวน จะเงียบเหงาเปล่าจิตคิดรัญจวน ใครจะชวนเจ้าชมภิรมยา (สร้อย) หอมอะไรที่ในสวน หอมเย็นยั่วยวนเกินผกา หอมซาบสนหอมกลิ่นวนิดา หอมทุกเวลาไม่วายเอย"

แม่ถนอมร้องลำเทพบรรทม ใช้บทเดิมของจ่าโคม ซึ่งเป็นบทเหมาะดีที่สุดแล้ว ต่อนี้ไปก็มีแทรกลำที่ตรงผินออกมาเกี้ยวแม่ถนอมสำคัญว่าแม่ถนอมเป็นผู้ชาย ผินร้องลำสุรินทราหู บทเดิม แล้วแม่อายนั่งพูดกับถนอมเมื่อก่อนพ่อจะออกมาพบ พูดล้อถนอมว่าทำเจ้าชู้เกี้ยวนางผินได้เพราะนายจวงสอน แม่อายว่าตนก็ทำได้ ร้องลำพระนเรศวร์ชนช้าง บทเดิม ต่อนี้ไปก็ไม่มีแทรกแซมอีก ดำเนินเรื่องเรื่อยไปจนจบ แล้วจึงเข้าแถวร้องขอพระเกียรติ ใช้บทที่ร้องในกระบวนแห่เฉลิมพระเกียรติ งานรัชมังคลาภิเษก แล้วสรรเสริญพระบารมี

ผู้ที่เป็นตัวละครครั้งนี้เปลี่ยนแปลงผิดกับเก่าไปมาก จึงต้องลงไว้ในที่นี้คือ พระเทพทวาราวดีเป็น "พระพลากรบริรักษ์" หลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์เป็น "หลวงเกียรติคุณครรชิต" (ตัวเดิม) พระยาราชวัลภานุสิษฐ์เป็น "ขุนบรรเทิง" หม่อมหลวงเพื้อเป็น "นายจวง" นายวรการบัญชาเป็น "อ้ายเพิ่ง" นายหวังเป็น "อ้ายสา" (เคยเป็นอยู่หลายครั้งแล้วก่อนนี้) นายหลายเป็น "แม่ถนอม" หม่อมหลวง

พื้นเป็น "แม่จัน" นายพงษ์เป็น "แม่เอม" นายอยู่เป็น "ผิน" ที่จริงที่กะตัวเช่นนี้ก็พะเอิญถูกเหมาะ ๆ ดีหลายตัว แต่นายวรการเป็น "อ้ายเพิ่ง" นั้น แข็งแรงได้ฮามาก เห็นจะเป็นด้วยเต็มใจชอบเป็นตัวนั้นมากกว่าเป็น "นายจวง" ที่เคยเป็นอยู่เดิม ฝ่ายหม่อมหลวงเพื่ออยากเป็นผู้ชายมานานแล้ว ครั้งนี้ได้สมประสงค์ก็เล่นดี เข้าคู่กับนายหลายพอสมกัน ส่วนเจ้าคุณเป็น "ขุนบรรเทิง" นั้นไม่จำเป็นจะต้องกล่าวว่าดีอย่างไร เพราะเป็นของที่ทราบอยู่ทั่วกันแล้ว การเล่นละครนี้ว่าเป็นอันเรียบร้อยดีตลอด แต่รู้สึกขาดฉากเสียจริง ๆ

ผมได้ทราบว่าคนที่ดูแล้วพากันติดใจ และผู้ที่ไม่ได้มาดูก็พากันเสียใจว่าไม่ได้ดู ถึงมีผู้ถามว่าวันนี้จะมีอีกหรือไม่ แต่ไม่ได้ตระเตรียมไว้เสียแต่แรกจึงเล่นซ้ำอีกไม่ได้

นี่ผมมัวเล่าแต่ถึงเรื่องละครเพลินมาถึงเพียงนี้แล้ว ต้องรีบเล่าถึงเหตุการณ์ในวันนี้เองเสียที ในเวลาเช้าไม่ได้เสด็จแห่งใดต่อตอนบ่ายจึงได้เสด็จเข้าไปที่วัดพระบรมธาตุ ทรงฉายรูปในวิหารพระม้าก่อน เพราะฉะนั้นค่อยได้มีเวลาดูในวิหารนี้ได้ละเอียดกว่าที่ได้ดูมาแล้วเมื่อวันก่อน ของสำคัญในที่นี้คือรูปมหาภิเนศกรมณ์ซึ่งปั้นไว้ข้างบันได ที่เรียกนามวิหารว่าวิหารพระม้านั้น ก็คือเรียกตามรูปมหาภิเนศกรมณ์นั้นเอง เพราะพระทรงม้า ที่ติน

บันไดมียักษ์ยืน ๒ ตน ที่ริมราวบันไดมีสัตว์สามคู่ซึ่งในวันก่อนไม่ทันได้ดูถนัด เข้าใจว่าเป็นสิงห์ทั้ง ๓ คู่ แต่ตามความจริง คู่ล่างเป็นสิงห์นั่ง คู่กลางเป็นสิงโตเล่นแก้ว คู่บนเป็นหมีนั่งยกเท้าหน้าทั้งสองเท้า เหนือที่ยักษ์ยืนขึ้นไปมีครุฑคู่หนึ่ง ที่ช่องซอกบันไดมีศีรษะนาคข้างละศีรษะ ทางผนังด้านเหนือตรงข้ามกับบันไดมีพระยืนใหญ่องค์หนึ่ง ทรงฉายรูปในวิหารพระม้าแล้วเสด็จไปทรงฉายรูปพระบรมราชาที่หน้าวิหารเขียน แล้วทรงฉายรูปพระศรีธรรมาโศก แล้วจึงทรงพระราชดำเนินทอดพระเนตรในพระระเบียง ซึ่งติดอยู่กับฐานพระบรมธาตุ มีหลังคาต่อเพียงแค่ฐานชุกชี รอบฐานชุกชีมีเป็นรูปช้างโผล่ออกมาจากคูหาครึ่งตัว ตามตำนานว่าช้างนี้รองรับรอดฐาน ในพระระเบียงนี้มีพระพุทธรูปประดิษฐานเรียงรายไว้เป็นระยะรอบ ถึงวันพระมีสัปบุรุษมาประชุมกันฟังธรรมข้าง สนทนาธรรมข้างฟังอ่านหนังสือเก่า ๆ ข้าง เสด็จออกจากที่นี้ผ่านไปทางพระวิหารหลวง ซึ่งอยู่นอกทิมคด พระวิหารหลวงนี้อันที่จริงคือพระอุโบสถเพราะมีใบเสมาประจำทิศอยู่โดยรอบ น่าเสียดายที่ชำรุดทรุดโทรมเสียมากแล้ว แต่ลวดลายงาม ๆ ยังมีเหลืออยู่ เช่นที่ซุ้มประตู ซึ่งเป็นลายครุฑพาหน์ และที่ซุ้มหน้าต่าง ซึ่งเป็น

ลายเทพประนมเป็นต้น ยังมีของสำคัญอยู่ในลานวัดนี้อีกอย่างหนึ่ง คือรูปพระสังข์กระจาย ซึ่งได้มีผู้เอาไม้ไปค้ำหลังไว้มาก เพราะถือกันว่าถ้าเมื่อยไปค้ำหลังพระสังข์กระจายจะหายได้ เดือนหนึ่งต้องรื้อไม้ออกกันเสียคราวหนึ่ง เพราะถ้ามิฉะนั้นไม่มีที่จะค้ำอีกได้ มีพวกที่ตามเสด็จไปวันนี้ได้ไปค้ำกันหลายคน หวังใจว่าคงจะพากันหายเมื่อยไปด้วยกันหมด แต่ส่วนผมไม่ได้ค้ำ เพราะไม่ได้เมื่อยอยู่ในเวลานั้น

ออกจากที่วัดพระบรมธาตุได้เสด็จไปวัดท่าโพธิ์ ซึ่งเป็นที่สถิตย์แห่งพระศิริธรรมมุนี เจ้าคณะมณฑล ทรงรถไปยังมิทันจะถึงฝนก็ตกลงมามาก แต่ก็เสด็จเรื่อยไป ทางไปตามถนนจนถึงคลองท่าวัง เลี้ยวลงทางขวา เลียบไปตามริมคลองท่าวังสักหน่อยก็ถึงวัดท่าโพธิ์ นักเรียนตั้งแถวรับเสด็จอยู่ที่หน้าพระอุโบสถ ดูมีหมู่ใหญ่น่าดูจริง ๆ เสด็จตรงเข้าไปในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระและตรัสกับพระสงฆ์ตามสมควร แล้วเสด็จทอดพระเนตรโรงเรียน ซึ่งตั้งอยู่ในวัดนี้ มีนักเรียนรวมทั้งสิ้นกว่า ๒๐๐ คน การศึกษาเพียงชั้นปฐม แล้วฝึกหัดเป็นครูต่อไป พระศิริธรรมมุนีท่านเอาใจใส่ในการศึกษาอยู่มาก จึงเจริญดี

เสด็จกลับจากวัดท่าโพธิ์ไปที่นครสามัคคี เป็นสโมสรของข้าราชการเมืองนี้ ซึ่งตั้งอยู่ริมสนามที่ไปทอดพระเนตรชนโค พระยาศิริธรรมบริรักษ์ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ ทรงรับแล้วประทับเสวยน้ำชา แล้วเสด็จไปประทับพลับพลาทอดพระเนตรชนโค ไม่ได้ดูดีอีก จนค่ำจึงเสด็จกลับ

คืนนี้เป็นคืนสุดท้ายที่จะได้นอนเมืองนคร พรุ่งนี้เช้าก็จะไปลงเรือเริ่มเดินทางกลับกรุงเทพฯ เพราะฉะนั้นนับว่าประพาสหมดเพียงนี้ก็ได้ จึงเป็นการสมควรที่จะงบจดหมายฉบับนี้ไว้เพียงนี้

นายแก้ว

ฉบับที่ ๑๒

เรือถลาง

เดินทางกลับกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

คำนับมายังท่านพรานบุญทราบ

ตามความจริงถ้าจะว่าการประพาสจบอยู่เพียงเมื่อวานนี้แล้ว และจดหมายเหตุเหล่านี้ก็ควรที่จะจบเสียแล้วก็ว่าได้ แต่ผมเห็นว่าไหน ๆ ได้เล่าระยะทางมาตลอดแล้ว จะมาให้ขาดอยู่แม้แต่นิดเดียวทำไม จึงตกลงเขียนจดหมายฉบับนี้เสียอีกฉบับหนึ่ง จะได้ไม่มีข้อความอันใดบกพร่องอีกเลย และถึงอย่างไร ๆ ก็มาในเรือว่าง ๆ อยู่เปล่า ๆ ทำไม สู้หาอะไรทำพอให้เพลินไปไม่ได้

เมื่อเช้าวันนี้ก่อน ๕ โมงสักหน่อย พอทรงเครื่องแล้วเสด็จออกที่ท้องพระโรงหน้าพลับพลา พระศรีธรรมมุนีและพระครูเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะรอง ได้สวดชัยมงคลคาถาส่งเสด็จ พราหมณ์ถวายน้ำสังข์ แล้วเสด็จขึ้นรถม้าออกจากที่พลับพลาไปตามถนน ทางเดียวกับที่เสด็จไปเปิดคลองพูลผลนั้นเอง ตรงเรื่อยไปได้ ๑๓๔ เส้น ถึงบ้านซะเอียนพักม้าเสด็จขึ้นประทับบนศาลา มีข้อความตามในป้ายที่บนนั้นว่า ศาลาและบ่อน้ำที่นี้ สมเด็จพระบรมราชินีนาถได้ทรงพระราชศรัทธาสร้างขึ้น เมื่อครั้งตามเสด็จพระราชดำเนินมาเมื่อ ร. ศ. ๑๑๗ ประทับอยู่ที่นั่นครู่หนึ่งแล้วเสด็จต่อไปอีก ๙๑ เส้น

ถึงท่าแพ ประทับที่พลับพลาอยู่ครู่หนึ่ง แล้วเสด็จลงเรือแจวใหญ่มีเก๋ง ออกเรือเวลาเที่ยง ๒๐ นาที ล่องลงมาตามลำน้ำ ออกปากพูนเวลาบ่ายโมง ๕๕ นาที พ่วงเรือกลไฟ การที่ต้องแจวลงมาจนถึงที่นั่นเพราะเหตุที่เรือกลไฟขึ้นไปไม่ได้ ตามความจริงลำน้ำนั้นลึกพอที่เรือกลไฟจะขึ้นไปถึงได้ แต่ที่ปากน้ำมีเป็นสันดอนแม้ที่ตรงร่องน้ำก็มีน้ำราวศอกเดียวเท่านั้น เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงเรือถลาง การที่เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ด้วยเรือถลางนี้ เพราะเรือพระที่นั่งมหาจักรีติดการพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส กรมทหารเรือจะจัดเรือมกุฎราชกุมารมารับเสด็จ แต่รับสั่งว่าเรือมกุฎไม่สบายเท่าเรือถลาง จึงต้องตกลงเป็นอันเสด็จกลับเรือถลาง กระทรวงมหาดไทยได้จัดเรือศรีธรรมราชมาเป็นเรือที่นั่งรอง และกรมทหารเรือสั่งให้เรือพาลีเข้าไปส่งเสด็จที่กรุงเทพ ฯ ด้วย

ครั้นเสด็จขึ้นเรือถลางแล้วก็พอถึงเวลาเสวยกลางวัน ต่อเมื่อเสวยแล้ว เจ้าคุณรัษฎากับพระยาศรีธรรมบริรักษ์ จึงกราบถวายบังคมลาลงเรือเล็กกลับเข้าไปเมืองนคร แต่ท่านพระยาชลเข้าไปส่งเสด็จถึงกรุงเทพ ฯ ด้วย เมื่อลงเรือไปนั้นสังเกตว่าเจ้าคุณรัษฎาดูท่าทางไม่สบายมาก ท่านบ่นว่าใจเหี่ยวเต็มที แต่เชื่อว่าไม่ใช่เหี่ยวแต่ฝ่ายท่าน ถึงฝ่ายผู้ที่จะไปจากท่านก็เหี่ยวเหมือนกัน เพราะได้เห็นท่านอยู่ทุก ๆ วันมาเกือบ ๒ เดือน เมื่อต้องพรากกันไปเสียเช่นนี้

ก็ย่อมจะต้องคิดถึงท่านบ้างเป็นธรรมดา ใคร ๆ ที่ได้คุ้นเคยกับเจ้าคุณรัษฎาแล้วจะไม่ชอบและนับถือท่านเห็นจะมีน้อยนักหนา

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๐ นาทีเรือออก ใจคนคงจะมีความรู้สึกต่าง ๆ กัน บางคนก็ได้ยินบ่นว่ายังออกเสียดายยังเที่ยวไม่อิ่ม พวกเหล่านี้เป็นผู้ที่ยังไม่มีที่ห่วงใยอะไรมากนัก แต่ที่มีความยินดีจะได้กลับบ้านนั้น คงจะมีเป็นส่วนมากอยู่กว่าจำพวกที่ไม่อยากกลับ หม่อมดอกเทียนอยู่ในจำพวกยินดีผู้หนึ่ง เพราะกำลังเสน่ห์อายซาบสนิทอินทรีย์อยู่ทีเดียว ใจท่านผูกพันอยู่เสมอ เขาว่ามาตามทางผื่นถึงไม่ได้หยุด รูปร่างอย่างหม่อมดอกเทียนเช่นนี้ ถ้ารักผู้หญิงเป็นต้องรักใหญ่ ดูช่างตระเตรียมต่าง ๆ มากเสียจริง ๆ แม่โฉมงามของท่านติดจะโก้ ๆ เป็นครูสอนหนังสือที่โรงเรียนวังหลังเพราะฉะนั้นผื่นขาว หม่อมดอกเทียนขัดผื่นตามแล้ว แต่นี่เป็นของเล็กน้อย ข้อสำคัญได้ข่าวว่าถึงกับให้สัญญาทานบนไว้ว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับหญิงอื่นเลยเป็นอันขาด นี่แหละถ้าไม่รักอย่างจริงจังจะยื่นคอไปเข้าแอกเช่นนั้นหรือ เมื่อรู้เรื่องราวอยู่เช่นนี้แล้วจึงต้องเดาว่า หม่อมดอกเทียนอย่างไร ๆ ก็คงจะอยากกลับบางกอกอยู่มากเป็นแน่

ยังผู้ที่บางทีจะออกเสียใจตะหงิดว่ามาพ้นแดนนครเสียแล้ว เช่นคุณหลวงอภิบาลเป็นต้น เมื่อเวลาอยู่ที่เมืองนครต้องตามเสด็จ

ไปโน่นไปนี่เสียทุก ๆ วัน จึงไม่ใคร่ได้มีเวลาไปนั่งคุยเล่นที่ศาลาใต้ต้นประดู่ให้หนำใจ เพราะฉะนั้นเมื่อตามเสด็จมาในเรือที่นั่งล่องมาออกปากพูนนั้น เขาว่าท่านได้เห็นจระเข้เสียหลายตัวพิลึก จระเข้ที่คนอื่น ๆ เห็นกันบ้างก็มี แต่สู้ที่คุณหลวงเห็นคนเดียวไม่ได้ ในชั้นต้นท่านว่าตัวยาวราว ๒ ศอก ภายหลังเกือบจะกลายเป็นศีรษะ ๒ ศอกอยู่แล้ว แต่มีผู้ขัดคอขึ้นเสียก่อน จระเข้จึงหาได้มีโอกาสยืดตัวขึ้นไม่ ผมนึกว่าพอไปถึงบางกอกก็เห็นจะพอยืดออกได้เต็มที่ เพราะท่านคงจะเลือกหาเวลาที่ไม่มีผู้ที่ตามเสด็จมาด้วย แล้วจึงเล่าเรื่องจระเข้ ผมยังออกแคลงใจต่อไปว่าจะไม่ใช่แต่จระเข้ ถึงสัตว์อื่นและของอื่นเมื่อเข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ แล้วคงจะโตขึ้นตามส่วนทั้งสิ้น ไม่ใช่จะมาเกิดเติบโตขึ้นเฉพาะที่ตรงคุณหลวง ยังจะมีไปขยายได้ทางนายอินอีกคนหนึ่ง หมู่นี้นายอินเงียบเสียงไปมาก เพราะท่านอาจารย์ได้ร้องขอเสียแล้วว่า จะพูดอะไรให้เอาแต่ใจความ อย่าให้มีฝอยมากนัก เมื่อถูกขอไม่ให้มีฝอยเช่นนั้นนายอินก็เลยคุยไม่ได้ เพราะการคุยถ้าไม่ให้มีฝอยก็เท่ากับห้ามไม่ให้คุยเสียเลย เมื่อนายอินแกต้องอั้นพูดไว้เช่นนี้ พอถึงบางกอกแกคงจะต้องเปิดใหญ่เป็นแน่ ถ้าไม่เปิดก็คงจะต้องแตกเหมือนหม้อน้ำที่ไอน้ำมีมากอัดอยู่ไม่มีทางออก เพราะฉะนั้นพอถึงบางกอกนายอินคงพูดเสียสัก ๗ วัน ๗ คืนไม่หยุดเป็นอย่างน้อย

แต่คุณหลวงอภิบาลนั้น ไม่ใช่ว่าจะได้แต่เรื่องราวต่าง ๆ เข้าไปขยายให้ชาวบางกอกฟัง ยังมิหนำซ้ำได้ต่อเพลงไว้มากด้วย เพลงที่ท่านกำลังชอบที่สุดคือเพลงต่อยรูป ๒ ชั้น ที่ชอบนั้นเพราะปี่พาทย์ของทูลกระหม่อมยังรับไม่ได้ คุณหลวงจึงต้องพยายามต่อขึ้นไว้ เพื่อจะได้คุยได้ว่าท่านร้องเพลงได้อย่างยาก ๆ จนปี่พาทย์ของทูลกระหม่อมแพ้ ถ้าใครที่ไม่สู้จะคุ้นเคยกับคุณหลวงนัก ก็จะได้นึกว่าคุณหลวงเป็นคนที่ร้องเก่งเหลือเกิน แล้วก็คงจะไม่พัก ถามถึงเพลงที่ง่าย ๆ ซึ่งคนโดยมากร้องได้และคุณหลวงร้องไม่ได้นั้น ที่จริงความคิดของท่านก็ดี ในทางประมูล ๆ เช่นนี้ต้องยอมยกให้เป็นอาจารย์ แต่ผมมีความเสียใจอยู่อย่างหนึ่งที่จะกล่าวว่าถึงความคิดคุณหลวงจะดีก็จริง แต่เสียงของท่านขายโพย คือถ้าแม้ขึ้นเสียงหนึ่งแล้ว กว่าจะร้องไปได้หมดวรรคเสียงตกลงไปเสียราวสี่ลูกฆ้อง ยิ่งร้องไปก็ยิ่งคว้างหนักไป เพราะฉะนั้นจะมีผู้ที่ไม่รู้สึกว่าคุณหลวงร้องผิดอยู่ ๒ จำพวก คือเด็กอมมือจำพวกหนึ่ง คนหูหนวกจำพวกหนึ่ง แต่ถ้าอย่าตั้งใจว่าจะฟังให้ไพเราะกันแล้วก็ต้องยอมว่าน่าฟัง ใครฟังคงต้องหัวเราะ ตอนที่เล่นลูกคอ "อง—งง—โง่" นั่นแหละ หยดย้อยนัก ฟังบรรเลงเมื่อยามพระเคาะระฆังลงโบสถ์สู้ไม่ได้ทีเดียว นั่นมีแต่ "โอ๋—โอ๊—" แส้ไปอย่างเดียว ไม่มีลูกคอเหมือนราย "อง—งง—โง่" นี้

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เป็นธรรมดาเดินทางในทะเลถ้าไม่มีคลื่นจนคนเมากันเสียหมดแล้ว ก็คงต้องเกิดมีการรื่นเริงกันขึ้นต่าง ๆ เพราะคนรวมอยู่ด้วยกันมาก ๆ หนีหน้ากันไม่ใคร่พ้น จึ่งต้องชวนกันเล่นอะไร ๆ พอเพลิดเพลินบ้าง เมื่อคืนนี้ก็เกือบจะได้เล่นกันสนุกใหญ่ คือได้ทราบข่าวกันขึ้นว่า หม่อมดอกเทียนจะโกนหนวดก่อนเข้าถึงกรุงเทพ ฯ เห็นจะประสงค์ให้หน้าตาแฉล้มขึ้นอีกเป็นแน่ "เพราะความรักฟักจริงจนยิ่งยวด สละหนวดให้เป็นพลีศรี ยามสนิทรุมพิตมิ่งมณี ประโลมไล้ไม่มีระคายคัน" เมื่อรู้กันขึ้นเช่นนี้ก็เลยเป็นเรื่องสนุก จะเป็นใครก็ไม่ทราบแนะขึ้นว่า ควรจะทำพิธีโกนหนวดหม่อมดอกเทียน ตกลงได้เท้ากรุณารับรองเป็นเจ้าของงาน นิมนต์พระนิมนต์เจ้าเสร็จ จัดที่บูชาเสร็จสรรพแล้ว พระก็เข้านั่งที่เรียบร้อยแล้ว ๗ รูป พ่อตัวสำคัญพยศเสียแล้ว ได้ยินร้องขอโทษว่า มีความอับอายเหลือเกิน เพราะเป็นข้าราชการผู้ใหญ่แล้วและตุบตับอะไรอีกบ้างไม่ทราบ รวบรวมใจความก็แปลว่า แกเห็นตัวแกเป็นคนสำคัญกว่าที่คนอื่นเขาเห็นเป็นอันมาก ผมเชื่อว่าคงไม่มีใครรู้สึกว่าผู้ที่เป็นเพียงร้อยเอก และเป็นหลวงเท่านั้น จะเป็นขุนนางผู้ใหญ่สักเพียงใด มิใช่ว่าเอาไปประจานกันที่ไหน ก็จะเล่นกันอยู่ในหมู่กันเองเท่านั้น ผู้ที่เล่น ๆ อยู่

ด้วยกัน บรรดาที่เป็นข้าราชการมีสัญญาบัตรด้วยกัน ไม่มีใครที่จะยศต่ำกว่าท่านเจ้าประคุณหลวงดอกเทียนเลย มีแต่สูงกว่าหรืออย่างน้อยก็เท่า ๆ กัน แกเป็นคนที่ไม่เข้าใจเลยว่าเล่นกับจริงผิดกันอย่างไร จึ่งเห็นไปเสียว่า ถ้าแม้จะยอมให้เขาทำการโกนหนวดแกเล่นแกจะต้องได้รับความอัปยศอดสูเสียเหลือเกิน ที่บอกไม่ยอมนั้น ไม่บอกอย่างยิ้ม ๆ บอกอย่างหน้าเสียจริงๆ ดูเหมือนจะเป็นจะตายกันอยู่ในเวลานั้น ความที่ตั้งใจจะรักษาเหลี่ยมรักษาคูอยู่ทุกเวลานั้นเอง กลับทำให้เขาเห็นได้ว่าแกยังขี้เท่ออยู่ปานใด บรรดาข้าราชการที่ตามเสด็จมาด้วยกันใครจะบอกยี่ห้อบ้านนอกเท่าท่านหลวงดอกเทียนไม่มีเลย มีความเสียใจที่แกไม่รู้สึกตัวว่าแกเป็นเช่นนั้น ถ้าใครจะกรุณาจริง ๆ ควรบอกให้แกรู้ตัวเสียสักทีเผื่อจะได้แก้ไขเสียได้บ้าง การที่ระวังเหลี่ยมนี้ถ้าคนที่รู้จักแกอยู่แล้วเขาก็ว่า เพราะแกมันขี้เท่อ เป็นชาวบ้านนอกจึ่งเป็นเช่นนั้น แต่ถ้าผู้ที่ไม่รู้จักแกดี ๆ เขาจะไม่ว่าแกจองหองหรืออย่างไร อย่างเช่นเมื่อคืนนั้นที่จริงถ้าท่านหลวงดอกเทียนแกยอมเสียแล้วก็คงจะไม่มีเรื่องที่ผมจะเล่าได้มากเพียงนี้ ผมจึ่งต้องขอบใจแกในการที่ช่วยหาเรื่องให้ผมเล่าได้สนุกเช่นนี้ ส่วนหนวดนั้นขออย่าให้เข้าใจว่าแกเสียดาย แกได้กราบทูลไว้แต่เมื่อคืนนี้แล้วว่าแกจะโกนเอง ครั้นรุ่งขึ้นเช้าวันนี้แกก็ได้โกนแล้วจริง ๆ

หน้าตาไม่ผิดพี่ผิดเลย ใคร ๆ เห็นเข้าแล้วต้องนึกอย่างเดียวกันหมด

เมื่อคืนนี้ครั้นงานโกนหนวดต้องงดไปแล้ว ก็ตกลงเป็นมีเทศน์ คือนายหวังได้แต่งแหล่ประพาสขึ้นไว้ ได้มาว่าถวายเมื่อคืนนี้ ต้องสรรเสริญว่าช่างเก็บข้อความละเอียดดีมาก สิ่งไรที่ได้รู้และได้เห็นเองแล้วก็ว่าละเอียดลออน่าฟัง ได้ซ้ำอยู่หลายแห่ง เช่นตอนท่านอาจารย์เมาคลื่นเมื่อไปเกาะรังนกที่ชุมพรเป็นต้น

พอเทศน์จบเรือก็พอเดินออกพ้นเกาะพงัน ลมพัดกล้ามาจากตะวันตก เรือโดนคลื่นใหญ่ แคลงเสียถึงดี อย่าว่าแต่จะเดินคืนขวิด แต่นอน ๆ อยู่ถูกเรือโคลงยังพลิกกลับได้เอง ส่วนการเมาคลื่นนั้น ผมขอสารภาพเสียก่อนทีเดียวว่า ตัวผมเองเมาคนหนึ่ง รอดตัวที่นอนเสีย ถ้ามิฉะนั้นเห็นจะเกิดเหตุใหญ่เป็นแน่ ส่วนคนอื่นใครเขาจะเมากันบ้างสักเพียงไรผมก็ทราบไม่ได้ และไม่กล้าถาม เพราะกลัวจะถูกด่า เป็นธรรมดาคนที่เมาคลื่นไม่ใคร่จะอยากให้ใครถามถึง ดูคอยระแวงอยู่เสมอว่าจะล้อ เพราะฉะนั้นไม่ต้องอะไร พอถามขึ้นว่าเมื่อคืนนี้เป็นอย่างไรเท่านั้น ที่กำลังคุยอึงอยู่ก็เงียบลงไปทันที คงจะรู้สึกระคายหูเสียเต็มที การที่เมาคลื่นทำไมจึงเห็นเป็นการเสียหายที่จะต้องอับอายกันผมก็ยังแลไม่เห็น

ตอนกลางวันวันนี้คลื่นสงบดี เรือแคลงก็แต่นิดหน่อยจนเกือบจะไม่รู้สึก ถ้าแคลงมากผมก็คงจะเขียนจดหมายนี้ไม่ได้ เรือมานี่แต่เบา ๆ เพื่อจะไม่ให้ต้องไปจอดคอยน้ำที่สันดอน เดินอยู่ในราว ๘ น๊อตต่อชั่วโมง เรือศรีธรรมราชตามมาพอทันกันสบายดี แต่เรือพาลีนั้นไม่ต้องบ่วยกล่าวว่ามาไม่ทัน เพราะเดินได้เพียงชั่วโมงละ ๗ น๊อตเท่านั้น จึ่งทิ้งกันเสียไกลไหน ๆ นี่แหละตามเสด็จแท้ตามหลังห่างกันเสียตั้งครึ่งวัน ถ้าจะคิดเอาเรือพาลีเป็นเรือรักษาพระองค์แล้ว ก็ต้องแปลว่าไม่สามารถจะกระทำหน้าที่นั้นได้เลย ถ้าแม้จะให้เรือพาลีกระทำหน้าที่รักษาพระองค์ได้จริง เรือฉลางจะต้องเดินให้ช้าลงเท่าเรือพาลี กว่าจะถึงสันดอนก็เกินเวลาที่จะเข้าน้ำเช้ามืดเสียแล้ว ต้องไปเข้าน้ำบ่าย กว่าจะถึงกรุงเทพ ฯ ต้องราว ๒ ทุ่มพรุ่งนี้ ซึ่งจะช้าเกินไปมาก ที่ไหนใครจะทนใจเต้นอยู่ได้ เว้นแต่คุณพระอมรนั้นค่อนข้างจะได้เปรียบคนอื่น ๆ สักหน่อย เพราะใจเต้นแต่ซีกเดียว นายบ้านหม้อของท่านมาในเรือศรีธรรมราชแล้ว จึ่งยังใจเต้นอยู่แต่สำหรับทางวัดโคกเท่านั้น

อันที่จริงเดินทางทะเลนาน ๆ เวลาเช่นนี้ ถ้าไม่มีห่วงใยสิ่งใดอยู่แล้วก็จะสบายดีมาก เพราะโดยมากมีลมพัดมิได้ขาด และอากาศทำให้กินได้นอนหลับสนิทดีนัก ผมสังเกตดูท่านข้าราชการบางท่านเห็นโผล่ขึ้นไปบนดาดฟ้าชั่วแต่เวลารับประทานอาหารเท่านั้น เวลาอื่นไม่ได้พบได้ปะเลย ผมแลไม่เห็นเลยว่าอุดอยู่ในห้องทำไม

นอกจากนอน และถ้านอนไม่หลับสนิทเหลือเกินที่ไหนจะทนอยู่ได้ ห้องใต้ท้องเรือนี้พอโผล่เข้าไปราวกับเข้ากระโจม หรือท่านที่มีเนื้อมาก ๆ จะอุด อยู่ ในห้องโดย ความ ตั้งใจ จะให้ เหงื่อออก เพื่อให้ตนผอมลงก็เป็นได้ เช่นท่านหลวงพี่ทิดดอกเทียนนั้นคนหนึ่งเป็นแน่ละ " ทำรูปร่างให้สำอางและผุดผ่อง ให้สมศักดิ์พักทองเถลิงศรี จะได้อวดแหม่มโคว่าโก้ดี สมควรที่ร่วมรักพักเจ้าเอย "

เวลาค่ำครั้นเสวยแล้ว นายหวังได้เทศน์ถวายอีก ต่อจากเมื่อคืนนี้ ที่ได้ว่ามาแล้วไปหมดเพียงเสด็จไปถึงเขาขาว มาวันนี้ได้ต่อมาอีกจนตลอดถึงเสด็จลงเรือถลาง ที่จริงต้องยอมว่าเขาช่างว่าดีน่าชม

คืนวันนี้มาจนค่อนข้างดึกแล้วยังไม่มีคลื่น เพราะฉะนั้นหวังใจว่าไม่เป็นเช่นเมื่อคืนนี้อีก เชื่อว่าท่านอาจารย์ก็คงจะมีความหวังเช่นนี้เหมือนกัน

กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เมื่อคืนนี้เรือเดินโดยเรียบร้อยดี คลื่นลมก็สงบ จึ่งนอนหลับกันสบายเรื่อยมาจนถึงสันดอน เวลา ๑๑ ทุ่มเศษ สว่างแล้วเรือข้ามสันดอน เสียงสรุ่งทิ้งดิ่งหยั่งน้ำอึง เสียงสรั่งคนใหม่นี้

ไม่เพราะเหมือนคนเก่า พอข้ามพ้นสันดอนแล้ว นอนกันใหม่อีก จนถึงข้อมผีเสื้อสมุทร ข้อมยิ่งขึ้นใหญ่ กระเทือนทั้งลำเรือ จึงต้องตื่นอีก พ้นข้อมมาแล้วบางคนที่ยังง่วงก็หลับเสียอีกทอดหนึ่ง แต่มีบางคนที่เลยตาเริด และเห็นจะใจเต้นกันมากจนตาสว่าง ยืนดูลำน้ำกันเรื่อยมา แต่ผมหาได้ลุกขึ้นดูกับเขาด้วยไม่ เพราะไม่เชื่อเลยว่าจะได้เห็นอะไรแปลกนัยน์ตาไปกว่าที่ได้เคยเห็นอยู่แล้ว เชื่อว่าภายใน ๕๔ วันที่ได้ไปเสียนั้น ที่แผ่นดินริมลำน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากน้ำขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ คงยังไม่ได้มีเวลาเปลี่ยนแปลงไปมากมายจนแปลกตาเป็นแน่ ต่อเมื่อเวลาจวน ๔ โมงจึงลุกขึ้น พออีกสักครู่หนึ่งถึงบางคอแหลมจึงเห็นเรือกลไฟสีน้ำเงินลงไปรับเสด็จ เปิดหลอดถวายคำนับเสียงเซ็งแซ่ อีกไม่ช้าก็เห็นเรือทิวสมแล่นลงไป เห็นเจ้านายและข้าราชการแน่นลำมีสมเด็จกรมพระเป็นต้น แล้วต่อมาเห็นเรือของเจ้าคุณยมราชลงมารับเสด็จอีก เรือถลางแล่นเรื่อยขึ้นไปจนถึงหน้าท่าเกยมเวลา ๕ โมงเช้า เสด็จลงเรือทิวลมไปขึ้นที่แพ เจ้านายและข้าราชการรับเสด็จอยู่ที่นั้น ได้ประทับตรัสอยู่กับผู้ที่มารับเสด็จอยู่พอสมควร แล้วเสด็จสู่พระตำหนักสวนจิตรลดา

การเสด็จพระราชดำเนินเที่ยวนี้ นับว่าเป็นที่เรียบร้อยตลอดทาง และนับว่าเป็นอย่างได้ประพาสสนุกเที่ยวหนึ่ง การที่กลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้วความรู้สึกจะเป็นอย่างไรบ้างดูเป็นสิ่งที่นับว่านอกประเด็นแห่งจดหมายเหตุนี้ ผมจึงไม่ขอกล่าวถึงต่อไป ผมหวังใจว่าจดหมายเหตุเหล่านี้ บางทีจะเป็นประโยชน์ทำให้ผู้อ่านได้มีความรู้เรื่องเมืองไทยมากขึ้นอีกสักส่วนหนึ่ง แม้ไม่มากก็น้อยแต่อย่างไร ๆ ก็หวังว่าการที่อ่านคงจะทำให้เกิดความสนุกพอเพลิดเพลินในเวลาที่ว่าง ๆ อยู่บ้าง แม้จะได้ผลแต่เพียงเท่านี้ผมก็พอใจอยู่แล้ว เพราะจะหาของสิ่งไรที่มีราคามาฝากพวกพ้องในกรุงเทพ ฯ ดียิ่งไปกว่าความรู้และความรื่นเริงนั้นยากนัก ผมไม่ใช่คนที่มีอภินิหารแรงกล้าอย่างท่านข้าราชการผู้หนึ่ง ซึ่งผมขออนุญาตไม่ออกนามในที่นี้ เพราะเกรงท่านจะโกรธ แต่ผมขอบอกได้อย่างหนึ่งว่า ท่านเป็นคนเก่งที่สุดอยู่คนหนึ่ง โดยเหตุที่ท่านใกล้ฝรั่งมากกว่าคนไทย ๆ โดยมาก คือประการหนึ่งคนไทยธรรมดาจะหาที่รูปร่างสูงใหญ่ใกล้ฝรั่งอย่างท่านก็ไม่มี อีกประการหนึ่งความรู้ก็ไม่มีใครสู้ท่าน ใครจะเถียงกับท่านต้องพ่ายแพ้ไปทั้งนั้นเพราะเสียงดังสู้ท่านไม่ได้ ถึงจะไม่แพ้ก็จำเป็นต้องแพ้ เพราะถ้ามิฉะนั้นคอแห้งเปล่าไม่เป็นผล เมื่อท่านเป็นคนเก่งเช่นนี้แล้ว ก็เป็นธรรมดาที่ท่านจะต้องได้ของเก่ง ๆ ยิ่งกว่าของผู้อื่นกลับมาบ้าน เพราะ

ฉะนั้นท่านพรานคงจะไม่รู้สึกประหลาดใจนัก เมื่อผมบอกว่าครั้งนี้ท่านได้นำต้นไม้ต่าง ๆ กลับมาด้วยเป็นหีบใหญ่ถนัด และต้นไม้นั้นคงจะเป็นอย่างที่ล้วนเลิศดีมีราคามาก ๆ ทั้งนั้น ท่านเจ้าของท่านจึงต้องเป็นธุระของท่านมาก จนถึงแก่ตามเสด็จขึ้นมาที่ท่าเกยไม่ได้ ดูเหมือนท่านจะมัวดูแลการขนต้นไม้ของท่านอยู่ ท่านจะได้ขนไปอย่างไรผมก็ไม่ทราบ แต่นึกเดาเอาตามรูป ผมเข้าใจว่าท่านคงจะขนลงเรือกลไฟสีน้ำเงินลำใดลำหนึ่งไปขึ้นที่ท่ากรมผีพาย แล้วให้พวกผีพายลูกสมุนของท่านขนไปบ้านท่าน ส่วนตัวท่านก็คงจะคุมต้นไม้เหล่านั้นแจไปด้วย ท่านจะมีต้นไม้เก่ง ๆ อย่างไรมาบ้างผมหาได้มีโอกาสเห็นไม่ แต่ผมทราบข่าวว่ามีต้นไม้มาอย่างหนึ่งซึ่งท่านกล่าวว่าในกรุงเทพ ฯ ดูเหมือนจะมีอยู่ก่อนแต่ต้นเดียวหรือสองต้น ว่าพระไชยสุรินทร์ไปได้มาจากไหนไม่ทราบ เป็นของหายากนัก พระไชยสุรินทร์ได้ให้นามไว้ว่า "ต้นไชยสุรินทร์" เพราะฉะนั้นท่านข้าราชการที่ผมกล่าวแล้วนั้น ท่านจึงได้อุตส่าห์กระซิบกระซาบขอจากเจ้าคุณรัษฎามาได้ ๒ หรือ ๓ ต้น ท่านได้เอามาจากพลับพลากลางทางแห่งหนึ่ง หวังว่าจะเอามาสู้พระไชยสุรินทร์ เมื่อผมได้ยินข่าวเช่นนั้นก็ได้พยายามสืบดูว่า ต้นไม้นั้นมีรูปพรรณสัณฐานเป็นอย่างไร ได้ความว่าคือรูปร่างเหมือนเล็บครุฑ แต่ใบออกจะเขียว ๆ และเป็นเผือก รวบรวมใจความก็คือต้นเล็บ

ครุฑาเผือกชนิดหนึ่งเท่านั้น ตามเขาริม ๆ ทางที่เสด็จมาขึ้นปน ๆ อยู่กับหญ้าและต้นไม้อื่น ๆ จะหาสักกี่เกวียนก็ได้ ผมไม่ทราบเอง ว่าต้นไม้ชนิดนี้นักเลงต้นไม้นับถือกัน ถ้าทราบเสียแต่ในเวลานั้นแล้วผมคงจะขุดเอามาสักร้อยสองร้อยต้น มาปลูกเล่นริม ๆ ทางที่จะเดินไปครัวหรือห้องอาบน้ำ แต่ผมคงไม่เสียเวลาถนอมเป็นของสำคัญหอบพะรุงพะรังเอามาคุยอวดดีกับครอบครัวและพวกพ้อง ผมว่าผมเป็นคนเก่งเป็นแน่ ถ้าจะหอบต้นตำแยมาอวดกันก็ได้เท่ากัน เพราะข้อสำคัญไม่ได้อยู่ที่ตรงตัวต้นตำแยเอง สำคัญที่ปากของผู้นำมาอวดต่างหาก ปากพูดดีคุยให้เสียงดัง ๆ ไว้แล้ว ถึงต้นตำแยที่หลังบ้านก็คงจะกลายเป็นต้นไม้วิเศษไปได้เหมือนกัน

แต่อันที่จริงไม่ว่าสิ่งไร ๆ จะเป็นของดีหรือไม่ดีก็สำคัญที่ความนิยมของคน ถ้าสิ่งไรที่คนนิยมกันมากว่าดีเป็นดี ถ้านิยมกันมากว่าไม่ดีก็เป็นไม่ดี ถึงจดหมายเหตุเหล่านี้ก็เหมือนกัน ถ้าแม้ผู้อ่านนิยมว่าดีก็นับว่าเป็นดี ถ้ามิฉะนั้นก็ตกลงเป็นเหลวเท่านั้น ใครจะเห็นเป็นอย่างไรก็แล้วแต่จะโปรด ไม่จำเป็นจะต้องบอกว่าผมก็ย่อมเห็นของผมดี ถ้าไม่เห็นเช่นนั้นคงไม่เขียน แต่ถึงของจะดีสักปานใด ก็ต้องมีที่สุด จดหมายนี้ก็เหมือนกัน จึงขอยุติกันเพียงเท่านี้

นายแก้ว

อธิบายนามในพระราชนิพนธ์

เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้

ร.ศ. ๑๒๘

ที่ทรงอธิบายไว้		ที่ค้นได้ภายหลัง
๑. นายเกื้อ	หม่อมหลวงเพื้อ	เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล. เพื้อ พึ่งบุญ)
๒. คุณหลวงอภิบาล	หลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์	พระยาสุรินทรราชา (นกยูง วิเศษกุล)
๓. แสงอาทิตย์	นายหลาบ	นายกุหลาบ โกสุมภ์
๔. คุณตู้	นายพงษ์	พระยาอนุชิตชาญชัย (พงศ์ สวัสดิ–ชูโต)
๕. เสนาโพ	นายโถ	พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล)
๖. พระลักษณ์	หม่อมหลวงพื้น	พระยาอนิรุทธเทวา (ม. ล. พื้น พึ่งบุญ)
๗. เสนายม	นายยม	นายรองวิไชยครุงค์-ฤทธิ์ (ยม กสิกร)
๘. คุณขางวางรถม้า	นายวรการบัญชา	พระยาคทาธรบดี (เทียบ อัศวรักษ์)

๙. ต่วนคะเนม	นายอุ่น	พระภูวนัยสนิท (อุ่น ไชยาคำ)
๑๐. ท่านมหาเติม	นายเพิ่มเปรียญ	พระสุนทรสาทิศ-ลักษณ์ (เพิ่ม ภัทรเสน)
๑๑. ใต้เท้ากรุณา	พระยาราชวัลภานุสิษฐ์	เจ้าพระยาราชศุภมิตร (อ๊อด ศุภมิตร)
๑๒. คุณหลวงร้อยเอกราชองครักษ์ หรือ หม่อมดอกเทียน	นายร้อยเอก หลวงภูเบนทร์นุรักษ์	พระอินทรเดช (เปลื้อง สวัสดิ์-ชูโต)
๑๓. ท่านอา	หม่อมเจ้าปิยบุตร	หม่อมเจ้าปิยบุตร จักรพันธ์
๑๔. ท่านขุนแพทย์	ขุนวิรัชเวชกิจ	ขุนวิรัชเวชกิจ (พัน จายุสุต)
๑๕. คุณหลวงเอื้อ หรือ หลวงไชยประสิทธิ์	นายร้อยเอกหลวงประสิทธิ์ราชศักดิ์	ชัย บุนนาค
๑๖. เจ้าคุณกรุงปารีส	นายจำนงราชกิจ	พระยาอมรฤทธิ์ธำรง (บุญชู บุนนาค)
๑๗. ลุงอาจารย์ หรือ ท่านอาจารย์	หลวงบุรินวราษฐ์	พระยาอนุศาสน์จิตรกร (จัน จิตรกร)

๑๘. คุณพระอมร หรือ พระเทพทวาราวดี คุณจางวางมหาดเล็ก — พระยาบำเรอบริรักษ์ (สาย ณ มหาไชย)

๑๙. นายกระบืออ่อน นายสว่าง — พระเสนาพิพิธ (สว่าง เทพาคำ)

๒๐. คุณพันตรีราชองครักษ์ นายพันตรี หลวงอาจสรศิลป — พระยาราชมนู (ถั่ว อัศวเสนา)

๒๑*. นายอิน — พระวิศาลจิตรกรรม (อิน อินทรจิตร)

๒๒. พระยาราชวังสรรค์ — พระยามหาโยธา (ฉ่าง แสง–ชูโต)

๒๓. พระยามหิบาล — พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน์)

๒๔. พระยาวรฤทธิฤาชัย — พระยาประวัติสุจริตวงศ์ (คอยู่ตี่ ณ ระนอง)

๒๕. เจ้าคุณรัษฎานุประดิษฐ์ — (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)

๒๖. พระยารัตนเศรษฐี — (คอยู่หงี ณ ระนอง)

---

* ตั้งแต่เลขที่ ๒๑ และต่อไปเป็นชื่อที่ตรวจค้นเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งนี้.

๒๗. เจ้าคุณระนองเฒ่า	พระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี (คอซู้เจียง ต้นสกุล ณ ระนอง)
๒๘. พระยาดำรงสุจริต (เคยเป็นเทศาชุมพร)	พระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี (คอซิมก๊อง ณ ระนอง)
๒๙. พระสถลสถานพิทักษ์	บุตรพระยาดำรง (คออยู่เกียด ณ ระนอง)
๓๐. พระยาจรูญโภคากร (หลังสวน)	พระยาจรูญราชโภคากร (คอซิมเต๊ก ณ ระนอง)
๓๑. พระยาอัษฎงคตทิศรักษา (กระบุรี)	พระยาอัษฎงคตทิศรักษา (คอซิมขิม ณ ระนอง)
๓๒. หลวงบริรักษ์โลหวิสัยรัษฎา	พระยารัษฎาธิราชภักดี (คออยู่จ่าย ณ ระนอง)

๓๓. พระยาจางวางเมืองภูเก็จเก่า	พระยาวิชิตสงคราม (ทัศ)
๓๔. หม่อมเจ้าประดิพัทธ์เกษมศรี	หม่อมเจ้าประดิพัทธ์ เกษมศรี เกษมศรี
๓๕. นายนาก	หลวงวิสูตรสุนทร (บุญนาค วิเศษกุล)
๓๖. พระยาชลบุรานุรักษ์	พระยาศรีธรรม-โศกราช (เจริญ จารุจินดา)
๓๗. คุณหญิงสมบุญ ภรรยาพระยาวิเชียรคีรี	(ชม ณ สงขลา)
๓๘. พระสุนทราทร (เจ้าเมืองเก่า)	พระยาสุนทราทรธุระกิจ (หมี ณ ถลาง)
๓๙. นายหวัง	พระยานนทฤทธิ์ประเจตน์ (หวัง นนทวาที)
๔๐. นายอยู่	พระสมานบริกร (อยู่ ยุวเสวี)
๔๑. สมเด็จกรมพระ	สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๔๒. เจ้าคุณยมราช	เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)
๔๓. ครูแปลก	พระยาประสานดุริยศัพท์ (แปลก ประสานศัพท์)
๔๔. คะนัง	นายคะนัง ชาวก้อย ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยง
๔๕. จ่าโคม	จ่าเผ่นผยองยิ่ง (โคม) นักร้องสักวามีชื่อ
๔๖. นายบัว ทองอิน	นายบัว วิเศษกุล

แก้คำผิด

หน้า	บรรทัด	คำว่า	แก้เป็น
๖๙	๘	นอน	นอก
๑๐๑	๒	เสมออยู่	อยู่เสมอ
๑๒๖	๑๗	ใหญ่ ๆ	ใหญ่
๑๒๙	๙	เก่าโก๊	เล่าโก๊
๑๓๖	๗	เพียงนี้	เพียงนี้แล้ว
๑๔๗	๑๘	สประคน	สัปคน
๑๗๒	๗	๗๐๐ เส้น	๗๐๐ เส้นเศษ

ร. พ. มหามกุฏ ฯ หน้าวัดบวรนิเวศ ฯ กรุงเทพ ฯ
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๒๒/๖/๒๕๐๒

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
นายพินิจ ภู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๒